

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 5

**Одеса
2018**

Редакційна колегія:

Абдирайимова Гульміра Сериківна – доктор соціологічних наук, професор

Барматова Світлана Петрівна – доктор соціологічних наук, професор

Бондаренко Олександр Григорович – кандидат соціологічних наук

Даріуш Тулавецьки – доктор соціології хабітований

Зоська Яна Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор

Пачковський Юрій Франкович – доктор соціологічних наук, професор

Слющинський Богдан Васильович – доктор соціологічних наук, професор

Соболева Наталя Іванівна – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

Тереза Гіза – доктор хабітований з соціальних наук

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент

Швець Дмитро Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Шедяков Володимир Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор

**Науковий журнал «Габітус» є фаховим виданням
на підставі Наказу МОН України від 10.05.2017 року № 693 (додаток 7)**

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 1 від 22.01.2018 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Гусак В.В.**ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ТИПИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ
В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ Г. ЗИММЕЛЯ.....5**Кислий О.Є.**СИСТЕМОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ: СПАДЩИНА ІСТОРИЧНОГО
МАРКСИЗМУ І НОВІТНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА12**Чікішев Н.Д.**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРІВНОСТЕЙ
У КОНЦЕПЦІЯХ Ф. БРОДЕЛЯ, І. ВАЛЛЕРСТАЙНА ТА А.Г. ФРАНКА.....21**СЕКЦІЯ 2****МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Parkhomenko O.I.**DRAFT PROGRAM ON EMPIRICAL SOCIOLOGICAL RESEARCH
OF GENDER-SPECIFIC MANIPULATIVE TECHNOLOGIES
IN THE FIELD OF THE FAMILY LAW PROCEEDINGS.....25**СЕКЦІЯ 3****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Бойко Н.Л.**ВПЛИВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЙНОЇ
ОНЛАЙН-АКТИВНОСТІ НА СОЦІАЛЬНУ НАПРУЖЕНІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР.....31**Горпинич Г.І.**ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ.
ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД.....36**Горпинич О.В.**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВПЛИВУ ЗМІ
НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ.....42**Настояща К.В.**

СОЦІЕТАЛЬНІ ПРАКТИКИ: ВАРІАЦІЇ ТИПОЛОГІЇ І ВЕКТОРИ РОЗГОРТАННЯ.....49

Шедяков В.Е.

ОБЩЕСТВЕННАЯ СРЕДА И СОЦИАЛЬНАЯ ИНЖЕНЕРИЯ.....54

СЕКЦІЯ 4**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Архипова А.А.**ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ СУБЪЕКТОВ В СФЕРЕ ЗДОРОВЬЯ –
СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ.....60

Бутиліна О.В. ПРОФЕСІЙНІ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ КОНСАЛТИНГОВОГО ПРОЕКТУ.....	65
Кухта М.П. ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЇ МОЖЛИВОСТЕЙ АКТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ.....	69
Мирзаева Сабина Гамид гызы СОЦИАЛЬНЫЕ ПРАВА СЕМЬИ И РЕБЕНКА В ИСЛАМЕ.....	75
Ровенчак О.А., Володько В.В. НАЦІОНАЛЬНА ТА РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У США.....	80
Салифов Турал Махмуд оглу ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	88
Стригуль М.В. ТРАНСФОРМАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ЕКОНОМІЗМУ ТА КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	93
Тащенко А.Ю., Яковенко А.К. ПРИХОВАНА ПРОФАНАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ У ВИРАЖЕННІ ЦІННІСНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ.....	97
Усенков М.А. ПРИМЕНЕНИЕ И СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ И ЦИРКУЛЯЦИЯ ЭЛИТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ.....	101
Шевель І.П. СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФЕНОМЕН СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ.....	105
Яценко М.А. ДОВІРА ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	109

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРИЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ТИПИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ Г. ЗИММЕЛЯ

THE PROBLEM OF SOCIAL TYPIFICATION OF PERSONALITY IN THE SOCIOLOGICAL HERITAGE OF G. SIMMEL

Статья посвящена выявлению методологических подходов к изучению социального типа личности в теории Г. Зиммеля. Анализируются новые подходы к изучению процесса социальной типизации как важного элемента социального взаимодействия, исследуется влияние культурно-исторического процесса на формирование, развитие и трансформацию личности. Раскрывается роль процессов индивидуализации и дифференциации в формировании социального типа личности, определена роль типизации личности как инструмента преодоления противоречия между коллективной и индивидуальной дифференциацией.

Ключевые слова: личность, социальный тип, процесс типизации личности, индивидуализация, дифференциация, коллективное, индивидуальное.

Стаття присвячена виявленню методологічних підходів до вивчення соціального типу особистості в теорії Г. Зіммеля. Аналізуються нові підходи до вивчення процесу соціальної типізації як важливого елемента соціальної взаємодії, досліджується вплив культурно-історичного процесу на формування, розвиток і трансформацію особи-

стості. Розкривається роль процесів індивідуалізації та диференціації у формуванні соціального типу особистості, визначена роль типізації особистості як інструмента подолання суперечності між колективною й індивідуальною диференціацією.

Ключові слова: особистість, соціальний тип, процес типізації особистості, індивідуалізація, диференціація, колективне, індивідуальне.

The article is devoted to the identification of methodological approaches to the study of the social type of personality in G. Simmel's theory. The new approaches to studying the process of social typification as an important element of social interaction are analyzed, the influence of the cultural-historical process on the formation, development and transformation of personality is researched. The role of processes of individualization and differentiation in shaping the social type of personality is revealed, and the role of typification of personality as an instrument for overcoming the contradiction between collective and individual differentiation is determined.

Key words: personality, social type, process of personality typification, individualization, differentiation, collective, individual.

УДК 316.3-05

Гусак В.В.

аспірант

Институт социологии НАН Украины

Постановка проблемы. Социальная типизация как инструмент социологического познания широко используется в социологии со времен «идеальных типов» М. Вебера для разных целей, в том числе и для исследования возникновения и трансформации социальных типов личности в разных социальных условиях. Проблема эта является чрезвычайно актуальной для современного украинского общества, в котором на смену доминировавшему раньше советскому типу личности приходят новые социальные типы. В этой связи актуальным представляется обращение к классическому наследию, в частности к теории Г. Зиммеля, в которой представлены методологические подходы к изучению социального типа личности, развивающие и дополняющие заложенные Вебером идеи [2]. Именно Г. Зиммелем поставлен вопрос о связи между этапами развития общества/развития культуры и социальными процессами, которые определяют специфику социального

типа личности как на макроуровне, так и на микроуровне. Процессы, обозначенные Г. Зиммелем, применимы к анализу характерных черт типа личности и актуальны для анализа трансформирующегося общества.

Анализ последних исследований и публикаций. Творческое наследие Г. Зиммеля чрезвычайно разнообразно и глубоко проанализировано как в зарубежном (Ю. Хатбермас, М. Ландман, О. Рамштедт, Д. Н. Левин), так и в русскоязычном (Л. Ионин, А. Филиппов и др.) социологическом дискурсе. В интересующем нас аспекте, связанном с темой социальной типологии личности, следует отметить, прежде всего, статью И. Чудовой «Личность как структура: соотнесение теоретических идей Г. Зиммеля и Дж. Г. Мида», в которой проведены аналогии между представлением о «Я» в работах Г. Зиммеля и концепцией «Self» у Дж. Г. Мида [13]. Несколько работ посвящено исследованию социального типа «чужак». В частности, на примере чужака

исследуется понятие границ и пространства [1], анализируется специфика взаимодействия групп и чужака [9].

Особый интерес для анализа социального типа личности в теории Г. Зиммеля представляют опубликованные фрагменты докторской диссертации Дональда Н. Левина «Некоторые ключевые проблемы в работах Зиммеля». Им проведен анализ типических характеристик личности на основе текстов Г. Зиммеля, а так же выделены особые социальные типы личности, которые вовлечены в различного рода взаимодействия и соответствуют им [10].

Однако целостный анализ самого процесса социальной типизации личности как важного элемента социального взаимодействия до сих пор, насколько нам известно, не проводился.

Постановка задачи. Анализ наследия Г. Зиммеля позволяет нам понять, как формируется, развивается и трансформируется личность в культурно-историческом процессе. Затрагивая разные аспекты проблематики личность-общество, он одновременно формирует и новые методологические подходы, касающиеся процесса типизации личности. В отличие от М. Вебера, который использовал типизацию как важный инструмент социологического анализа, но применял этот метод скорее к действиям, а не к личности, в работах Г. Зиммеля не только складывается понятие о социальном типе личности, но выделяются определенные социальные типы. Целью статьи является выявление тех базовых подходов к исследованию социального типа личности, которые были предложены Г. Зиммелем.

Изложение основного материала исследования. Теоретические основы концепции личности у Г. Зиммеля опираются на представление о единстве коллективного и индивидуального начал человека, дихотомии человека и общества. Значительный интерес представляют предложенные им схемы понимания/представления индивидом самого себя и Другого, априорные положения, на которых базируется типизация Другого при взаимоотношениях. Г. Зиммель анализирует культурные и социальные процессы, которые формируют определенный тип личности. Особое значение он придает анализу процесса дифференциации и индивидуализации как на коллективном, так и на индивидуальном уровнях. Именно эти процессы определяют формирование разных социальных типов личности.

Г. Зиммель вводит в социологический дискурс понятие Другого и постулирует априорные положения, на которых основывается типизация Другого. Выделенный и обозначенный Г. Зиммелем тип «чужака» в дальнейшем будет более глубоко разработан А. Шюцем.

Как же определяет Г. Зиммель личность? В своей концепции он не противопоставляет субъективное и объективное начала индивида, отмечая, что «человек никогда не является ни существом сугубо коллективным, ни существом сугубо индивидуальным» [4, с. 355]. Это лишь формы, «в которых являет себя развитие, переход от перевеса индивидуального над коллективным к перевесу коллективного над индивидуальным» [4, с. 355].

Представление о двойственной природе человека в социологии принято связывать с творчеством Дюркгейма. Основное положение его концепции двойственности человеческой природы состоит в том, что человек ощущает двойственность своего существа, которое выражается в дуализме тела и души, материального мира и сакрального (профанного и сакрального), индивидуального и коллективного начал индивида. Дюркгейм не просто разделяет/различает две группы состояний сознания, но и констатирует, что они антагонистичны по своей природе. Все, что связано с телом, рассматривается как профанное – мир ощущений, чувств, соответствует всем низшим формам деятельности и противостоит душе, которая рассматривается как сакральная вещь. Сакральной стороне природы человека соответствует разум, моральная деятельность, посредством которых человек общается с Богом и которые определяются ученым как коллективное начало индивида. Коллективное начало в сознании человека является продолжением общества в человеке, оно надолго усваивает религиозные, моральные и интеллектуальные концепции, которые сформированы групповой жизнью. Индивиды усваивают эти коллективные идеалы, они становятся элементами самой личности, соответствуют им самим, но только одной из категорий сознания. Другая же категория сознания, обращенная к самому себе, к своему организму, находится в противоречии с коллективным началом.

Подобно Дюркгейму Г. Зиммель выделяет две направленности человека, которые сочетаются в нем, – направленность к объединению/симбиозу с коллективным, с одной стороны, и к развитию своей уникальности, обретению свободы и индивидуальности – с другой. При этом индивидуальное и коллективное начала человека понимаются им как продукт общества, он не противопоставляет индивидуальное и коллективное начала индивида, а показывает их синтез, единство, в котором изменяется пропорция между ними.

По Дюркгейму, с развитием истории возрастает влияние общества на человека и, соответственно, усиление коллективного начала индивида, «с течением истории та часть, которую в нашем общем существе

занимает существо социальное, становится всё более значительной, совершенно невероятно, чтобы когда-нибудь наступила эра, в которой человек будет свободен от необходимости сопротивляться самому себе и сможет жить менее напряжённой и более непринуждённой жизнью» [3, с. 144].

Согласно же Г. Зиммелю, личность – продукт как коллективного, так и индивидуально-творения, эти два начала находятся в синтезе, в котором каждый играет уникальную роль: «После того как синтез субъективного создал объективное, теперь уже синтез объективного производит новое и высшее субъективное, подобно тому как личность отдает себя социальному кругу и теряется в нем, чтобы затем снова восстановить свою самобытность посредством индивидуального скрещения социальных кругов». Фактически личность «становится индивидуальностью только благодаря особенностям тех количеств и комбинаций, в которых сочетаются в ней родовые элементы. И вот если она со всем разнообразием своих стремлений и интересов вновь присоединяется к социальным образованиям, то это является как бы излучением и возвратом полученного ею в аналогичной, но только сознательной и усиленной форме» [4, с. 414].

Возрастающая индивидуализация личности связана с культурно-историческим этапом развития группы/общества, что обуславливает расширение социального пространства и диапазона свободы в этом пространстве для человека. В определенности места, которое занимает индивид в социальном пространстве, и закладывается социальная идентичность. Занимая то или иное место в социальном пространстве, индивид в результате становится определенным типом, что и определяет его взаимоотношения с Другим.

В концепции Г. Зиммеля личность всегда формируется из культурных предпосылок общества, индивидуальным образом комбинируя их элементы. «С прогрессом культуры растет дифференциация между индивидами и увеличивается близость к чужому роду» [4, с. 353], в силу расширения социальных связей, которые формируются помимо родственных. Г. Зиммель так же выделяет характерные отличия масс и культурных образованных слоев обществ, определяющие специфику индивидуализации: для массы характерна большая гомогенность, чем для высших образованных слоев, которые всегда более индивидуализированы; отличие широких масс одного народа от другого более резки, чем между образованными слоями [4, с. 353].

По Г. Зиммелю, индивидуализация и дифференциация – закономерные социальные процессы, которые характеризуют развитие общества и затрагивают как индивидуальный,

так и коллективный уровни (группы, нации и т.д.). Однако процессы эти противоречивы: «Дифференциация социальной группы явно находится в отношении прямой противоположности дифференциации индивида» [4, с. 452]. Усиление этого противоречия, в соответствии с Г. Зиммелем, представляет проблему как для развития общества, так и для развития личности.

Можно предположить, что социальная типизация личности является способом разрешения противоречия между процессами коллективной и индивидуальной дифференциации, на которое указывает Г. Зиммель. Разнообразие, по его мнению, формирует способность индивида адаптироваться к изменениям в обществе: «Разнообразие в деянии и претерпевании выступает в качестве приспособливания, видоизменения прирожденного характера, сообразно с обстоятельствами, окружающими нас во всей своей неизмеримой полноте и противоположности» [4, с. 455–456].

Расщепление личности, которое позднее будут констатировать постмодернисты, по сути, как тенденция, уже обозначено Г. Зиммелем. Он замечает, что каждый круг предлагает/требует односторонности при взаимодействии, в то же время личность с возрастанием индивидуализации взаимодействует с возрастающим количеством кругов и в результате оказывается в проблематичном положении. Общность предполагает одностороннюю дифференциацию индивида, а индивид в силу своей индивидуализации и дифференциации противостоит этому требованию. В то же время развитие культуры и возрастающая дифференциация элементов общества предлагают все большее разнообразие, хотя и требуют односторонности. Из этого требования к сочетанию односторонности и индивидуального многообразия при взаимодействии и проистекает необходимость социальной типизации.

Г. Зиммель отмечает, что «именно тем, что индивид повторяет в себе участь рода, он ставит себя в отношение противоположности к нему; тот член, который хочет развиваться согласно норме целого, отказывается тем самым в данном случае от роли части этого целого. То разнообразие резко обособленных содержаний, которого требует целое, возможно создать лишь при условии, что отдельный человек откажется от этого разнообразия» [4, с. 453]. Этот тезис Г. Зиммеля прямо подводит нас к вопросу о необходимости социальной типизации как процесса, объединяющего группу/общество, и как способа удовлетворить потребность индивида в идентификации через становление в качестве определенного типа. С одной стороны, типизация является средством поддержки группового

взаимодействия, слишком большая индивидуализация ведет к тому, что «распадается вся группа, потому что члены ее больше не находятся ни в каких отношениях друг к другу» [4, с. 453]. С другой стороны, типизация является потребностью индивида, поскольку он «сам по себе не захочет отдаваться до последней возможности всем своим различным влечениям, потому что это означало бы самое невыносимое расщепление» [4, с. 453].

Противоречие разнонаправленности процессов групповой и индивидуальной дифференциации преодолевается благодаря тому, что интерес индивида в выделении себя как определенной целостности, совпадает с интересом группы, для которой индивид должен быть дифференцирован на коллективном уровне, т. е. в виде типа [4, с. 453]. Более того, само достижение такого баланса, в результате чего «стремления отдельного человека к внутреннему разнообразию или к односторонней специализации совпадают с теми требованиями, которые предъявляет к нему совокупность», по мнению Г. Зиммеля, можно обосновать только в том случае, «если представить его абсолютным требованием, вытекающим из в себе сущей сущности вещей» [4, с. 453]. При этом типизация реализуется и в синтезе субъективного и объективного начал индивида, и в совпадении индивидуальных стремлений и коллективных требований, с помощью которых типизируется индивид и формируется личность.

Г. Зиммель обозначает и личностный контекст типологизации, показывая различия в способах формирования/осуществления социальных типов. С одной стороны, этот процесс предполагает некую последовательность вхождения в разные социальные множества и, соответственно, освоения неких социальных типов, с другой стороны, индивид параллельно может входить в разные множества и осваивать необходимые типизации одновременно: «Темпераменты, характеры и вообще все различия человеческого существа, начиная с внешних различий в профессиональной деятельности и кончая различиями в метафизическом миросозерцании, отличаются друг от друга тем, что одни развивают или преодолевают множественность больше в рамках последовательного появления, другие – больше в рамках одновременного сосуществования» [4, с. 456–457]. Здесь Г. Зиммель затрагивает тему совмещения индивидом различных социальных типов личности. В социологической теории это найдет дальнейшее воплощение в теории ролей, понятиях о ролевом наборе личности, статусном наборе и в других подходах такого рода.

Гармоничное развитие, которое возможно при все нарастающей дифференциации как на коллективном, так и индивидуальном уровнях,

согласно Г. Зиммелю, достигается при соблюдении такой пропорции, при которой цели и задачи группы и личности имели бы достаточный диапазон для своего развития: «Задача культуры состоит в том, чтобы все расширять эти пределы и все более и более придавать как социальным, так и индивидуальным задачам такую форму, чтобы для тех и других нужна была одинаковая степень дифференциации» [4, с. 453]. Культура снимает противоречие, обусловленное нарастающей дифференциацией, путем типизации индивида, при которой индивидуальные стремления и коллективные потребности соответствуют требованиям той культуры, в которой существует индивид. С одной стороны, с развитием культуры усиливается противоречие между коллективной и индивидуальной дифференциацией, с другой стороны, возрастает способность индивида адаптироваться к изменениям в обществе. Г. Зиммель показывает соответствие культуры и ее носителя, общества и личности. По сути, он обозначает идею культурного идеала личности, намечает подходы к исследованию процессов инкультурации и интернализации, получивших позже широкое освещение в социологии, социальной психологии, антропологии.

Важным является также тезис о том, что развитие общества может/должно дать в идеале возможность индивидуального развития для каждого, но в заданных и культурно оформленных образцах: «У более крупных групп, которые управляют ходом своего развития не на основании моментальных импульсов, но при помощи обширных и прочных, постепенно сложившихся учреждений, последние должны обладать известной широтой и объективным характером, чтобы предоставить одинаковое место, одинаковую защиту и покровительство всему множеству разнородных деятельности» [4, с. 395].

По Г. Зиммелю, в природе человека заложены две противоположные направленности, которые сочетаются в личности, та, которая довольствуется вхождением единичного во всеобщность и проявляется/реализуется в подражании, и та, которая хочет продвигаться к новым, собственным формам жизни. И именно потому, что «каждый из этих принципов как таковой уходит в бесконечность, жизнь общества является собой арену борьбы, где спор идет за каждую пядь, а общественные институты выступают как никогда долго не сохраняющиеся примирения, в которых продолжающийся антагонизм обеих сторон принял внешнюю форму согласия» [5, с. 268]. По сути, направленность человека к объединению/симбиозу, с одной стороны, и к развитию своей уникальности, обретению свободы – с другой, обозначенная в психоаналитической теории Э. Фроммом, выделена как закономерность уже Г. Зиммелем.

Другим важным направлением в исследовании социальной типологии личности, которое наметил Г. Зиммель, является исследование самого процесса типизации. В работе «Как возможно общество?» ученый раскрывает схемы представления как себя, так и Другого. Процесс типизации основан на том, что наше представление как о себе, так и о Другом базируется на активности субъективного сознания: «Основа представления вообще, чувство сущего Я обладает безусловностью и незыблемостью, недостижимой ни для каких отдельных представлений материально-внешнего. Но той же несомненностью (может она быть обоснована или нет) обладает для нас и факт Ты; и как причину или действие этой несомненности мы ощущаем Ты как нечто независимое от нашего представления, нечто такое, что настолько же есть для себя, как и наше существование. То, что это для-себя (-бытие) Другого, все-таки не препятствует нам делать его своим представлением, что нечто неразложимое в нашем представлении становится содержанием, т.е. продуктом этого представления, – глубочайшая психологическая и теоретико-познавательная схема и проблема обобществления» [6, с. 511–512]. Проблема типизации как инструмента сознания, наметенная Г. Зиммелем, будет потом развита в феноменологической социологии.

Однако центральное место в его описании процесса типизации Другого занимает типизация при взаимодействии. И это не случайно. В концепции Г. Зиммеля понятие взаимодействия занимает центральное место. Взаимодействие индивидов – та основа, которая объясняет саму возможность существования общества: «Речь идет о процессах взаимодействия, означающих для индивида – хотя и не абстрактный, но могущий быть абстрактно выраженным – факт обобществленности» [6, с. 513]. Какую же роль играет в этом взаимодействии и обобществлении типизация личности? Согласно Г. Зиммелю, именно типизация является тем инструментом, с помощью которого возможно взаимодействие индивидов.

Он выделяет ряд априорных условий, с помощью которых происходит процесс взаимодействия. Исходя из первого, все мы видим Другого обобществлено: «Мы представляем себе каждого человека (а это имеет особые последствия для нашего практического, соотношенного с ним поведения) как тип, к которому он принадлежит в силу своей индивидуальности, мы мысленно подводим его, наряду со всей его единичностью, под некую всеобщую категорию, причем, конечно, человек не полностью охватывается ею, а она не полностью охватывается им, последнее отличает это отношение от отношения между общим

понятием и частью его объема. В процессе познания человека мы видим в нем не чистую индивидуальность, но то, как его поддерживает, возвышает или же унижает тот всеобщий тип, к которому мы его причисляем» [6, с. 514–515]. Таким образом, именно типизация обеспечивает возможность эффективной организации взаимодействия, поскольку позволяет нивелировать индивидуальное разнообразие возможных партнеров.

Такое обобществление, посредством которого формируется типизация Другого, дает смещенный образ, не дает полного представления о Другом. Г. Зиммель замечает, что в процессе познания Другого «совершенное знание об индивидуальности Другого для нас недоступно, и недостаточность этого знания в разной степени обуславливает все взаимоотношения людей» [6, с. 514].

Если М. Вебер понятие идеальный тип применял в большей степени к действию, то Г. Зиммель применяет к его личности, которая типизирует Другого при взаимодействии. Причем решающим для успеха взаимодействия является не индивидуальное-личностное, а социально-типичное: «Мы вообще не видим чистую индивидуальность, но прежде всего, а иногда и в конечном итоге, офицера, рабочего, часто даже «женщину» и т.д., и определенность личности являет себя достаточно часто только как специфическое различие, в котором предстает это общее» [7, с. 62]. Как видим, личность во взаимодействии, прежде всего, рассматривается Г. Зиммелем как носитель социального типа.

Далее Г. Зиммель обращается к понятию фрагментарности, которое имеет место при формировании представления о Другом и которое также преодолевается благодаря типизации. Как образ Другого, так и собственный образ «мы неизбежно видим, доводя предлагаемые нам отдельные черты до общей картины... мы видим каждого – не всегда, но несомненно значительно чаще, чем сознаем это, – таким, каким бы он был, если бы он, так сказать, целиком был бы самим собой, если бы он осуществил в хорошую или дурную сторону всю возможность его природы, его идеи» [7, с. 62–63]. Г. Зиммель проводит разграничение между социальным типом, который задается извне, и личностным типом, который фактически совпадает с самостью: «Все мы фрагменты, не только социального типа, не только определяемого общими понятиями душевного типа, но как бы того типа, который есть только мы сами» [7, с. 63]. Таким образом, суть механизма типизации Другого при взаимодействии заключается в доведении отдельных черт личности до обобществления.

Второе априорное условие показывает не обобществленную часть индивида,

а ту часть, которую мы не можем познать. Речь идет о том, что индивид представляет нечто уникальное и индивидуальное, бытие в самом себе, что не может быть познано полностью другим, «помимо того», что находится наряду с социальным содержанием. Г. Зиммель замечает: «Мы знаем о чиновнике, что он не только чиновник, о торговце – что он не только торговец, об офицере – что он не только офицер. И это внесоциальное бытие, темперамент и то, в чем выразились его судьба, интересы и ценность личности – сколь бы мало ни меняло это существа его чиновничьих, торговых, военных занятий – всякий раз придает ему в глазах визави определенный нюанс, вплетая в его социальный образ внесоциальные, не поддающиеся учету факторы» [6, с. 517]. Эта невозможность полностью познать индивидуальность другого указывает на ограничения процесса социальной типизации.

Г. Зиммель разделяет социально-типичную и уникально-индивидуальную стороны личности: «Индивид есть член организма обобществления и в то же время является замкнутым органическим целым, бытием для него и бытием для себя» [6, с. 521].

Однако речь идет не о противопоставлении общественного и индивидуального, а об их синтезе, поскольку индивид – продукт общества. Индивидуальное начало индивида, субъективность, только внутренне воспринимается самим индивидом как его собственное порождение, но формируется обществом и культурой. Процесс нарастающей индивидуализации человека представляет собой постепенное изменение пропорции в нем коллективного и индивидуального, где индивидуальное возрастает с развитием культуры. При индивидуализации индивида увеличивается диапазон свободы человека, а именно: расширяются пространственные границы, в которых индивид взаимодействует и которые позволяют индивиду входить в большее количество кругов, социальных групп и занимать благодаря их уникальному индивидуальному сочетанию определенное место в социальных образованиях.

Социолог априори основывается на том, что индивид и общество образуют некое единство и неразрывность внешнего и внутреннего, индивидуального и коллективного начала. Человек живет в обществе, является продуктом общества, вбирает (интернализировывает) общество в себя, тем самым достигает соответствие «пребывания внутри» «пребыванию вне» [6, с. 521].

Третье априорное условие базируется на гармонии между индивидом и обществом, в котором каждый человек занимает свое собственное место [6, с. 524].

Г. Зиммель замечает, что данное место релевантно индивидуальным качествам человека в определенных социальных условиях в определенном обществе, каждому индивиду в зависимости от его личных характеристик отводится определенное место в его социальной среде. «Это идеально принадлежащее ему место также и в действительности имеется в социальном целом – это та предпосылка, исходя из которой отдельный человек живет своей общественной жизнью, предпосылка, которую можно назвать всеобщей ценностью индивидуальности» [6, с. 523–524]. Занимая это место, индивид и становится определенным социальным типом.

Профессиональное призвание, по мнению ученого, является одним из основных и значимых в обретении этого уникального и гармоничного места для личности: «Эмпирическое общество становится «возможным» только благодаря этому априори, достигающему своей вершины в понятии профессионального призвания...» [6, с. 525]. В отличие от М. Вебера, который считал профессиональное призвание, полное посвящение индивида профессиональной деятельности основной чертой социального типа личности, Г. Зиммель рассматривает профессиональную деятельность не только как результат типизации и самотипизации, но и как способ достижения гармоничного соответствия, единства, синтеза индивидуального и коллективного начал личности.

Г. Зиммель замечает: «Именно на этой гармонии как общей предпосылке основывается в конечном счете представление о том, что для каждой личности есть в обществе позиция и род деятельности, к которым она «призвана», и императив: искать их, покуда не найдешь» [6, с. 525].

Выводы по проведенному исследованию. Подводя итоги, можно констатировать, что в теории Г. Зиммеля сформулированы новые подходы к изучению процесса типизации и самотипизации личности. Им введено понятие Другого, понятие «социальный тип личности», раскрыты механизмы/схемы процесса типизации, описаны априорные условия, с помощью которых происходит как процесс взаимодействия, так и процесс типизации.

В концепции Г. Зиммеля типизация выступает основным инструментом/механизмом взаимодействия и является моментом взаимосвязи/синтеза индивидуального и коллективного начал человека как во внешнем проявлении, занимая определенное место в социальных образованиях и тем самым становясь определенным типом, так и во внутреннем, поскольку именно через этот механизм сознания происходит интернализация объективной реальности и ее требований.

Процесс возрастающей индивидуализации человека связывается Г. Зиммелем с развитием культуры, в ходе которого постепенно изменяются пропорции коллективного и индивидуального в сторону расширения индивидуального и увеличивается диапазон свободы уникального проявления личности в социуме. При этом усиливается противоречие между коллективными и индивидуальными уровнями развития. Типизация индивида является механизмом, который усиливает способность индивида к адаптации.

По Г. Зиммелю, типизация личности снимает противоречие между возрастающей индивидуализацией и дифференциацией коллективного и индивидуального уровней. Специфика типизация личности определяется спецификой социальных процессов, которые происходят в обществе.

С помощью анализа процесса индивидуализации и дифференциации как на коллективном, так и индивидуальном уровнях Г. Зиммель выявил, что характерные особенности социального типа личности, который соответствует определенному этапу развития общества, определяются на макроуровне степенью индивидуализации личности, а на микроуровне – спецификой взаимодействия с Другим (Другими). При этом соответствие «внутреннего» содержания личности и его «внешнего» проявления находится в неразрывном единстве, достигается через синтез субъективного и объективного начал индивида, с помощью которых и устанавливается баланс между индивидом и обществом. Достижение такого баланса происходит с помощью инкультурации и интернализации и завершается типизацией личности. Таким образом, в процессе типизации осуществляется совпадение индивидуальных стремлений и коллективных требований.

Вместе с тем Г. Зиммель показывает, что в самом процессе типизация заложена ограниченность в восприятии Другого и теряется индивидуальность Другого. Это связано с существованием уникально-индивидуальной части личности, которая осознается самим индивидом как «бытие в себе» и которая не может быть познана Другим. Эта часть личности стремится не к объединению, а к свободе, уникальности и неповторимости, которая изначально так же заложена в природе человека. Позднее Э. Фромм заметит, что эта направленность человека к «свободе для» никогда в полной мере не была реализована в истории общества.

Изучение специфики сосуществования этих двух выделенных Г. Зиммелем направленностей личности – к объединению и к развитию новых форм, является той методологической основой, на которой должно строиться любое исследование, посвященное становлению социальных типов личности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баньковская С.П. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности. Отечественные записки. 2002. № 6. URL: <http://www.strana-oz.ru/2002/6/chuzhaki-i-granicy-k-ponyatiyu-socialnoy-marginalnosti>.
2. Гусак В. Трансформація соціального типу особистості в праці М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму». Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць / ІС НАН України. Київ, 2017. Вип. 9 (20). С. 370–382.
3. Дюркгейм Э. Дуализм человеческой природы и его социальные условия. Социологическое обозрение. 2913. Т. 12. № 2. С. 133–144.
4. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования. Зиммель Г. Избранное. Москва: Юрист, 1996. Том 2: Созерцание жизни. С. 301–465.
5. Зиммель Г. Мода. Зиммель Г. Избранное. Москва: Юрист, 1996. Том 2: Созерцание жизни. С. 266–591.
6. Зиммель Г. Как возможно общество. Зиммель Г. Избранное. Москва: Юрист, 1996. Том 2: Созерцание жизни. С. 509–526.
7. Зиммель Г. Созерцание жизни. Четыре метафизические главы. Зиммель Г. Избранное. Москва: Юрист, 1996. Том 2: Созерцание жизни. С. 7–185.
8. Зиммель Г. Экскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. С. 7–13.
9. Краснопольская И.И., Солодова Г.С. Восприятие чужака группой в социологии Г. Зиммеля. Социологический журнал. 2012. № 4. С. 24–35.
10. Левин Д. Некоторые ключевые проблемы в работах Зиммеля. Социологический журнал. 1994. № 2. С. 91–101.
11. Рамштедт О. Актуальность социологии Зиммеля. Социологический журнал. 1994. № 2. С. 53–64.
12. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1989. 272 с.
13. Чудова И.А. Личность как структура: соотношение теоретических идей Г. Зиммеля и Дж. Г. Мида. Вестник НГУ. Серия «Социально-экономические науки». 2006. Т. 6. Вып. 2. С. 128–134.
14. Шюц А. Чужак. Социально-психологический очерк. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 533–549.

СИСТЕМОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ: СПАДЩИНА ІСТОРИЧНОГО МАРКСИЗМУ І НОВІТНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

SYSTEMOLOGY AND PERIODIZATION OF HISTORY: THE LEGACY OF HISTORICAL MARXISM AND THE LATEST MATERIALS ON THE HISTORY OF PRIMITIVE SOCIETY

Читачу пропонується перша з двох статей-досліджень про потребу врахування новітніх матеріалів із періодизації та системології історії. Автор досліджує марксистську концепцію періодизації історії як одну з найбільш уживаних та системних. Показує необхідність її розгляду не апологетично й не нищівно критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. Серед головних посилів статті – тези, що поняття суспільно-економічної формації можна розглядати як дотичне до теорії класів, що сучасні новітні дані про хід історії дають змогу виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Ключові слова: *формаційна періодизація, історична періодизація, класи.*

Читателю пропонується первая из двух статей-исследований о потребности учета новых материалов по периодизации и системологии истории. Автор исследует марксистскую концепцию периодизации истории как одну из наиболее используемых и системных. Показывает необходимость её рассмотрения не апологетически и не сокрушительно критически, а в рамках поиска возможных концептов для её усовершенствования. Среди главных направляю-

щих статьи – тезисы о том, что понятие общественно-экономической формации можно рассматривать как косвенное по отношению к теории классов и что современные новейшие данные о ходе истории позволяют выработать другие модели периодизации истории на основе диалектики более общих перемен, чем те, которые учитывает марксизм.

Ключевые слова: *формационная периодизация, историческая периодизация, классы.*

The reader is offered the first of two research articles on the need to take into account new materials on periodization and the systemology of history. The author examines the marxist concept of periodization of history as one of the most common and systematic. Shows the need to considerate this concept not apologetically or devastatingly critically, but to research in the search of possible concepts for its improvement. Among the main conclusions of the article – the thesis that the concept of social and economic structures (orders) can be considered indirectly to the theory of classes, and the latest data on the course of history allow to develop other models of historical periodization based on dialectics broader changes than those who considers marxism.

Key words: *formational periodization, historical periodization, classes.*

УДК 316.4.902.930.1

Кислий О.Є.

д.і.н., професор

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Марксистська концепція періодизації історії залишається однією з найбільш уживаних. Головне, вона відображає авторську системологію історії, має внутрішню струнку діалектику, пов'язану з кращими досягненнями ряду суспільних наук. Саме тому є потреба її розглянути не апологетично й не критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. При тому будемо зважати на відомий методологічний посил, що не може бути вірною та теорія, яку не можна спростувати. Широка дискусія щодо Марксового розуміння історії другої половини минулого століття, а також недавня відома робота П.П. Толочко [19] на захист марксизму показують актуальність предметного обговорення проблеми періодизації історії загалом та марксистської формаційної концепції.

Протягом останніх приблизно півстоліття вченими-археологами, антропологами, спеціалістами з історичної демографії та з історії первісного суспільства здобуті дані, важливі для їхнього врахування в соціологічній теорії історичних змін (історичного «розвитку») та теорії періодизації історії. Постає питан-

ня, що саме з Марксової системи історичних трансформацій має бути використане, а що потребує поясненого перегляду. З фундаментальних розробок щодо історії первісного суспільства та теоретичної демографії маємо назвати нижченаведене.

1. На сьогодні зрозуміло, що антропогенез не була однолінійним процесом появи людини сучасного вигляду як «вінця природи», в її процесі була знищена можливість розширеного біогенерування, знищена природна різноманітність роду Homo та родів-попередників. Необхідне для природи продукування різноманіття було замінене поступово ускладнюваним виробництвом знарядь праці.

2. Докласова експлуатація (класова ставовікова) була історично системним явищем, що знаходить продовження в майновій класовій експлуатації.

3. У принципі, у традиційному суспільстві присвійного господарювання була можливість отримувати прибавочний продукт, а отже, перехід до відтворюючого господарювання не створив *можливості* отримання прибавочного продукту та *можливості* створення класів тощо.

4. Розширене відтворення народонаселення як історичний (економічний) прояв або відгомін минулої природної, біологічної потреби високої народжуваності, доходить у наш час до свого історичного завершення. Залишитись в соціології на позиціях гуманістичного прогресизму було б помилкою.

Пропонована робота поділяється на дві частини. I. Пояснення історіографічних «сми́слів» Марксової теорії з урахуванням сучасних знань. II. Дослідження можливостей спеціалізованого вузько-наукового, соціологічного (можливо, навіть не для широкого ужитку) розуміння системології історичних трансформацій. Варто підкреслити, що є велика різниця між побутовим розумінням смислу історії (для багатьох він проектується на визначення цінності життя) та науковим. У другій частині роботи розкриваються чотири поси́ли до завершення дослідження, названі вище.

Отже, порівняно з іншими схемами періодизації формаційну періодизацію відрізняє її системність (теорія поєднує економічну, соціальну і політичну сторони суспільного життя), діалектична внутрішня логіка, матеріалістичне розуміння історії, що дало б змогу розглядати суспільство не з ідеалістичних, а з наукових позицій і мусить бути зміцнене. Відоме означення марксистської філософії історії (історичного марксизму) як «марксистського еволюціонізму» [19, с. 15]. На рівні історії з цим можна погодитись, але, розглядаючи історію інших періодизацій, філософію історії, підкреслюємо матеріалістичну діалектику марксизму (у нашому випадку – класично, із прийняттям законів стрибкоподібного переходу кількісних змін у якісні та заперечування заперечення). Найперша наша мета – показати ті засади, історичні, соціально психологічні та особистісно-мотиваційні, що поряд з уже відомими в науці тезами про витоки марксизму, призвели до його створення, а значить, показати й історичні межі одного з найбільш уживаного концепту марксизму – формаційного розуміння історії.

Найбільші проблеми з точки зору схематичності «розвитку» суспільства у Марксовій періодизації викликають два періоди – створення класового суспільства і цивілізацій та розпаду класового суспільства. Матеріалістичній діалектиці за марксистською схемою більшою мірою підвладне середнє (а не початкове, і не завершальне) наповнення такої періодизації. По-перше, класові протиріччя не можуть бути головними протиріччями на етапах становлення та прикінцевих трансформацій (розвитку) суспільства. Сутність більш загальних і фундаментальних протиріч та діалектика їхньої дії з урахуванням новітніх даних потребує окремого огляду, що також буде зроблено у другій частині дослідження. Далі врахуємо, що від самого початку період рабовласницько-

го суспільства ніби розпадався на два порівняно самостійних етапи – період давньосхідних цивілізацій і античність. К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що можна говорити про рабовласницьку стадію, що передує феодальній; без особливих пояснень К. Маркс вводить також поняття «азіатський спосіб виробництва», що панував у рамках давньосхідних деспотій і був, на його думку, першим способом експлуаторського державного ведення господарства. Відповідно, для тих відносин, що склалися в Стародавній Греції та Римі, він використовує термін не «рабовласницький», а «античний» спосіб виробництва.

У результаті дискусій, що відбувалися головним чином в 60-х та 80-х роках минулого століття, деякі вчені відмовились взагалі від сприймання рабовласництва як окремої формації (Е.О. Берзін, Л.В. Васильєв, Г.О. Мелікішвілі, Л.О. Сєдов, Й.О. Стучевський тощо). Група вчених, переважно відомих сходознавців (І.М. Дьяконов, М.О. Дандамаєв, В.М. Массон, В.О. Якобсон), які продовжували відстоювати традиційні погляди на рабовласництво як закономірний етап розвитку, все ж визнала, що принаймні в рамках давньосхідних цивілізацій рабська праця не набула значного поширення. На Сході, в Єгипті, Ассирії, Вавилоні «раби» (або ж державно-храмові працівники) використовувалися у разі потреб виконання значних громадських робіт, головним чином, зі зрошування земель, «носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами», а загалом азіатський спосіб виробництва був дуже близький до феодального [16, с. 70–76].

П.П. Толочко виступив на захист основних положень формаційної теорії, підкресливши, що «про жодну жорсткість марксистської періодизації історії говорити не доводиться <...> К. Маркс та Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виокремлених ними формацій або стадій для всіх народів світу». Він виступив із різкою критикою так званої цивілізаційної схеми періодизації як «новомодного захоплення», що у кращому разі лише допоміжна до формаційної [19, с. 16–29]. Отже, по-перше, з точки зору системології очевидно, що окремі елементи системи мають емерджентні властивості. По-друге, усяка теорія потребує подальшого удосконалення, навіть центральна чи допоміжна до центральної.

Відомо також, що у процесі розробки своєї теорії суспільно-історичного процесу Маркс використовував різні критерії членування історії людства на етапи залежно від потреб дослідження. Отже, можливо, якби перед ним не стояла потреба розробки теорії класової боротьби, себто вже в наш час він розробив би й іншу періодизацію. Так, у роботі «До критики гегелівської філософії права» як наявні критерії

висувається співвідношення громадянського суспільства і держави. Ці ідеї широко були використані в соціології наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Під цим кутом зору Маркс розрізняв древність, середні віки, новий час та демократію майбутнього. В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» історія йому ввижається у вигляді процесу зародження, руху і відмирання історичних форм відчуження праці. Отже, з цього критерію він бачить найбільш логічний поділ історії – докласове, класове і безкласове (комуністичне) суспільства.

У «Німецькій ідеології», де продовжено дослідження економіки історичних змін, К. Маркс та Ф. Енгельс за основу членування історичного процесу беруть форми власності, які виражають різні степені суспільного розподілу праці: племінна, антична (общинна та державна), феодална та буржуазна. У результаті цього дослідження показана невідворотність, як здавалося автору, комуністичної форми власності.

Сам К. Маркс вважав своєю головною метою дослідження економіки. У першій власне економічній своїй праці «До критики політичної економії» він формулює (у передмові книги) ще один критерій членування історичного процесу – спосіб виробництва матеріального життя. Прогресивно змінюваними етапами суспільного розвитку він називає азійський, античний, феодальний та буржуазний способи виробництва. Вперше азійський спосіб виробництва згадується в листуванні Маркса та Енгельса 1853 р. [14, с. 174–267], далі – у статті «Британське володарювання в Індії» [10, с. 130–136]. Але сутність азійського способу виробництва він намагається розкрити саме в економічних рукописах, формуючи положення, що «азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва можна відмітити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації» [11, с. 7]. Зведені економічні рукописи Маркса були опубліковані лише посмертно, а економічні його дослідження загалом знайшли результативний вираз у «Капіталі». Те, що Маркс звертався до азійського способу саме в основі-основ своєї праці – економічних дослідженнях, показує, що це було не випадково. Просто у дискурсі інших тем, зокрема, головної лінії класової боротьби пролетаріату, азійський спосіб виробництва залишився не розкритим, а лєнінська традиція його ігнорування і спрощення теорії задля імплементації її в російську дійсність, як і всяке спрощення, стала вигідною для наслідування, хоча зважимо також на відомі в СРСР дискусії 20–30-х та 60-х рр. За нашою думкою, нерозвиненість початкових етапів історичної періодизації у Маркса трапилася тому, що його роботи були власне не теоретико-історичними, він не мав на меті суворо слідувати завданню історичного дослідження, його

метою була апологетика робітничого класу, політика та політична боротьба робітничого класу, звідси декларування умовної щодо історії людського суспільства тези, що «історії усіх суспільств, що існували до сих пір» – це класова боротьба, а головними протиріччями були класові (1848 рік, «Маніфест Комуністичної партії»). Тільки після смерті Маркса у 1888 р. Ф. Енгельс пояснив та подасть ці позаісторичні (або такі, що не враховують концепт історизму), повторювані неодноразово твердження як розуміння тільки періоду історії з часу розкладу первісного суспільства [1, с. 351], точніше, розуміння класового суспільства. Отже, маємо визнати, що праці Маркса не могли не бути тенденційними у допустимому розумінні історіографічної тенденційності, зважаючи на час їх написання.

Історіографічний ракурс дає змогу також щодо Марксових праць поставити питання, що спонукало автора до наукової творчості характерного, яскравого напрямку, аналогічно до того, як досліджуючи, наприклад, «Історію» Фукідіда, його політичні уподобання та незалежність у прагненні до «точного знання», враховуємо, що той походив зі знатної, заможної родини, як стратег брав участь у Пелопоннеській війні, творив у період т. зв. давньогрецького «відродження» тощо.

Відомо, що в історіографії науки стосовно джерел марксизму загалом, посилаючись на В.І. Ульянова [7, с. 40–48], називають три складових частини марксизму – німецьку класичну філософію, англійську (буржуазну) політичну економію і французький утопічний соціалізм. Проте щодо марксистської філософії, суть якої «матеріалізм», В.І. Ульянов називає, по-перше, французький матеріалізм ХVІІІ ст., на якому «Маркс не зупинився», а «збагатив <...> надбанням німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка свого часу привела до матеріалізму Фейєрбаха. Головне з цих надбань – діалектика». Маркс певним чином використав вчення Гегеля, але викинув суть його ідеалістичної діалектики, прив'язаної до розвитку духу, втілюваного в конкретний, свій народ. Маркс, з одного боку, критикував гегельянство, а з іншого – виступає проти поширеного в Германії того часу зневажання філософії Гегеля, оголошує пізніше (в передмові до другого видання «Капіталу») себе його учнем [12, с. 12–22]. Сам термін «діалектичний матеріалізм» Маркс не використовує, але розуміння розвитку, єдності та протилежних видозмін у розвитку не міг не взяти (всупереч думці традиційних історіографів, починаючи з Ульянова) у подвижників матеріалістичного розуміння природи, яке хоч і не достатньо розроблено у філософії, давало чіткі орієнтири: матерія – це вічна, не зникаюча у часі та просторі сутність, яка змінює свої форми.

Не можна допустити, що Маркс не уважно читав роботи Гегеля, особливо відомий уривок про єдність бруньки та квітки і заперечення квіткою бруньки. З огляду на досягнення природознавства XVIII ст., образ не випадковий, навіть якщо наші подальші приклади систематизації та діалектики природи будуть вибіркові. Ще дід Ч. Дарвіна – Е. Дарвін написав книгу, в якій висловив здогадку, що життя виникло з первісних морів, а все живе походить від однієї білкової структури. Ч. Лайель стверджував, що гірські породи є результатом не потопних відкладень, а природних змін. Паризький природознавець Ж.-Б. Ламарк багато років вивчав безхребетних і дійшов висновку, що вони розвинулись одні від інших: за Ламарком, один вид еволюціонує в інший через розвиток ознак, вигідніших для пристосування в природному середовищі. Використані Марксом назви «класи» та «формації» щодо суспільства також озвучують внутрішню, глибинну тяглість теорії до кращих розробок систематизації та розвитку живої і неживої природи. Ним наукова, матеріалістична діалектика природи була перенесена на діалектику суспільства. Значно пізніше (1888 р.) Енгельс скаже, що думка про визволення пролетаріату «від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби» «має для історії мати таке ж саме значення, як для біології мала теорія Дарвіна» [1, с. 351]. Саме так висловився Енгельс, а переінакшення його думки щодо порівняння марксистської та дарвінівської теорій, до якого завжди вдаються, є поправкою марксизму з бажанням подальшої його систематизації, в якій класова боротьба займе історично належне місце¹. Як зазначено, у класиків марксизму багато є висловлювань, в яких вони як історію загалом, так і власну теорію редукують до історії класової боротьби і світового значення класової боротьби. Отже, якимсь дивним чином саме класова боротьба, а точніше, боротьба пролетаріату, асоціюються з діалектикою розвитку загалом. Підтвердження тому знаходимо у відомому листі Маркса до близького товариша і члена Союзу комуністів Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 р., де принципово підкреслюється: «Стосовно мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їхню боротьбу між собою. Буржуазні історики задоволю до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доведенні такого: 1) що існування класів пов'язане лише

з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення усяких класів і до суспільства без класів» [14, с. 424–427].

Як бачимо, тут прямо йдеться про ту Марксову періодизацію історії, яка подана ще в 1844 р. в «Економічно-філософських рукописах»: 1) докласове суспільство; 2) класове суспільство, яке завершується диктатурою пролетаріату; 3) безкласове суспільство. Причому, оскільки формаційна періодизація, за висновками більшості сучасних вчених – і прихильників, і критиків Маркса, – так і залишилась Марксом та марксистами не уповні допрацьованою (П.П. Толочко, Ю.В. Павленко та ін.), у будь-якому разі дещо проблемною (точніше, вона була тільки «підсобною» у Марксовому вченні, бо саме значення класової боротьби для марксистів було системним у розумінні історичного розвитку), то варто уважніше придивитись до цієї тричленної марксистської періодизації. В.І. Ульянов писав в 1913 г.: «Головне в ученні Маркса – це вияснення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як творця соціалістичного суспільства» [6, с. 1].

Тепер значно легше шукати витоки Марксового розуміння періодизації історії і його ж розуміння закономірностей історичного розвитку. Історик професор Р. Шпорлюк із посиланням на різних відомих дослідників творчості Маркса пише, що вперше той згадує пролетарський клас у роботі «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844 р.), вважаючи, що цей клас має діяти як визвольна суспільна сила [21, с. 49–68].

Ще на початковому етапі формування своїх філософських і політичних поглядів Маркс у приватному листуванні твердив, що його критика сучасного суспільства була не результатом філософських узагальнень та міркувань, а навпаки – продуктом безпосередніх спостережень реального життя. Ця критика не потребувала відповідної філософської чи будь-якої іншої надбудови, вона була логічним результатом його власних спостережень повсякденного життя, мала суто емпіричний характер [9, с. 350].

Такі спостереження Маркса, безумовно, винесені з дитинства. Ще тоді, без сумнівів, Маркс звертає увагу на гноблення, вважає можливими такі зміни, що призведуть до світлого майбутнього, до ліквідації гноблення та несправедливості. Безумовно, усвідомлюючи себе у навколишньому світі, Маркс, ще будучи дитиною, вперше відчув несправедливе ставлення до євреїв, суспільне відчуження до них. Ставлення Маркса до пролетаріату як до мешканця суспільного класу повністю збігається з тим, як розумілося європейськими

¹ «Протягом майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу як безпосередню рушійну силу історії, зокрема класову боротьбу між буржуазією та пролетаріатом як могутній важіль сучасного соціального перевороту; тому ми ніяк не можемо йти разом із людьми, котрі цю класову боротьбу намагаються викреслити із руху» [13, с. 175].

євреями єврейство в історії: 1) це пригноблений прошарок суспільства, що має надзвичайну значиму попередню історію, його вибраність історична (божественна); 2) у цій передній історії криється велика сила поступу та невідворотність майбутнього: гнобителі надають гнобленим історичні козири та безумовні преференції до визволення, бо така доля – заповіт із Богом, або закономірність розвитку; 3) цей прошарок суспільства має право під час визвольних змагань на насилля, зайняття чужого, бо так звершиться істинне, невідворотне велике майбутнє.

Відомо, що батько К. Маркса – Гіршель (Генріх) Леві Маркс, нащадок трірських родовитих рабинів, коли хлопчику було 6 років, прийняв разом із сім'єю протестантизм, аби не позбутися звання судового радника. Це насилля над особистістю в дорослому віці Карл не захоче заперечити протестом повернення до віри предків, бо знайде сублімації єврейства численні виправдання, що відомо і зрозуміло, у своїй теорії. Але сублімація єврейства ніколи не буває в євреїв-особистостей повною, бо єврейство не може бути особистісним явищем, зрештою, маємо продуценти космополітизму, месіанства перенесеного на інші суспільні якості, приклади щирої допомоги з боку євреїв гнобленим тощо. У сучасному «Коментарі до єврейського Нового Заповіту» читаємо: «Єврей-християнин може сказати: «Я називаю себе християнином, так як я увірував в Ісуса Христа, мого Спасителя і мого Господа, і я маю бути вірним, по-перше, йому та його Церкві <...>, тим не менше я народився євреєм, і помру євреєм» [18, с. 364].

Було б неправильним щодо наукового дослідження не назвати тут ім'я одного з перших німецьких соціалістів – М. Гесса (1812–1875), засновника вульгарного комунізму та соціалізму, критикованого Марксом, власного та Енгельсового вчителя. Маркс мав із Гессом спільні проекти під час праці у кельнській «Рейнській газеті», називав його другом і «багатолітнім союзником» (із листа Маркса вдові Гесса, квітень 1875 р.). Про Енгельса після зустрічі з ним Гесс пише Ауербаху: «<...> залишив мене надревним комуністом». Гесс був лідером руху «істинний соціалізм», що являв собою синтез ідей німецького ідеалізму, французького утопічного соціалізму і етики Л. Феєрбаха. У своїй першій книжці «Священна історія людства, написана юним послідовником Спінози» (1837 р.) він вже намагався поєднати гегелівську тріаду розвитку суспільства з пантеїстичними уявленнями про Бога, запозиченими у Баруха Спінози. Але ж що означає Бог саме для Гесса? Звернемося до необхідних нам аналогій із Марксом, що дають змогу висвітлити тему: «Наша релігія (юдаїзм), – пише Гесс у виданій у 1862 р. книжці, – має своєю висхід-

ною точкою ентузіазм раси, яка з моменту своєї появи на авансцені історії передбачала кінцеву мету людства і якій було дане передчуття месіанського часу <...> Наш Бог – не що інше, як людська раса, об'єднана любов'ю. Шлях до досягнення такої єдності – соціалістична революція, в якій десятки мільйонів будуть замучені та знищені». «Перш за все, расова боротьба. Боротьба класів другорозрядна» (Гесс М. Рим и Иерусалим, Тель-Авив, 1979). «Коли марксист, – писав відомий російський філософ О.С. Панарін (1940–2003), – протиставляли буржуазну формальну логіку великій пролетарській діалектиці, можливо, тільки батьки-засновники вчення усвідомлювали, що джерела такого протиставлення висхідні до драми стародавнього Ізраїлю» [20, с. 81].

Історія показала, що претензії на особливу місію пролетарів з обов'язковою їх диктатурою не виправдались у тих країнах світу, які розвивались системно, без знищення попередніх матеріальних та духовних досягнень. У світовій історії робітничий клас відігравав не меншу, і не більшу, роль у зміні типів експлуатації, ніж інші гноблені класи. Якщо ж вважати за потрібне все-таки говорити про системну роль якогось суспільного класу у зміні типу самовідтворення життя протягом історичного розвитку загалом чи просто зміні типу експлуатації, а також про роль у виникненні іншого, ніж у минулі тисячоліття способу експлуатації ресурсів загалом, то таким класом треба нині назвати вчених. Хоча вони і не ходять натовпом на роботу, не читають колективно заданих текстів, отже, їх важко організувати на революцію, проте створюють у посталому суспільстві валову частку прибутку, часто залишаючись найменш захищеними у соціальному вимірі, за Марксом, навіть експлуатованими з відчуженням необхідного продукту². Але з вказаної причини їхнє становище марксистів та вчених-марксистів, що мусили б розвивати вчення, менш за все цікавить. Дивно, що вчені – історики, соціологи тощо – наполегливо не бачать своєї ролі в історії, щоразу повертаючись до теорії про роль колишнього гегемона-пролетаря. Доповнимо, що відомий російський вчений С.П. Капіца в останніх своїх працях поділяв історію на дві частини – до демографічної революції, основа якої – інтелектуально-індустріальна складова частина відтворення соціального життя, та після [4, с. 11].

Тепер у нашому дослідженні включимо зворотний відлік та перевірку доведення. Якщо якась нація чи клас є вибраними, то мусять бути народи та класи, «недостойні» історії. Згідно з прямими (такі народи названі, проте для нас це несуттєво) спостереженнями фундаторів марксизму, так воно і є. Енгельс

² «користування неоплаченою працею інших людей», – просто й зрозуміло писав В. Ульянов [7, с. 41–42].

розвинув гегелівський висновок про неісторичні народи в дусі революційного радикалізму, диференціюючи нації на «революційні» та «контрреволюційні». Нині про такі дослідження сказали б, що вони методологічно недосконалі, бо не враховано історизм як концепт. Енгельс прямо порівнює у такій дилемі народи та класи: «В найближчій світовій війні з лиця землі щезнуть не тільки реакційні класи та династії, але й цілі реакційні народи. І це також буде прогресом» [22, с. 175–186]. Російський соціолог та політолог С.Г. Кара-Мурза пише: «За такої перспективи ці народи, природно, стають не просто пасивними у відношенні історії, вони, відповідно до концепції Енгельса, просто *змушені* бути контрреволюційними. І хоча таке ставлення до революції, яка загрожує народам загибеллю, варто було б вважати зовсім виправданим і воно має визвати у *гуманістів* співчуття, Енгельс такий сентименталізм відкидає» [2]. Якщо в російських марксистів після жовтня 1917 р. усталеними «ворогами революції» були експлуаторські класи, то в Енгельса (стаття «Демократичний панславизм») «ворогами революції» виступають народи, до яких треба ставитись як до ворогів, незалежно від їхнього «невизначеного демократичного майбутнього» [2].

Далі Кара-Мурза зауважує, що не свобода чи справедливість займає головну позицію у марксизмі, а прогрес – як приріст добробуту Заходу. І, зрештою, правильним є висновок вченого, що Енгельс за потреби відкидає класову риторику і представляє історію як «боротьбу народів», ввівши натуралістичне поняття «життєздатності» на рівні соціал-дарвінізму. Дивно, що Заходу така доктрина виявилася необхідною як застереження народам, що мусять бути знищені без застережень.

У підсвідомості Маркса, з огляду на його природні задатки, розуміє він це сам чи ні, проста людина, робітничий клас стає лише маніпулятивною технологією. Відкинемо етнічні пристрасті і зробимо висновок із наведених порівнянь щодо періодизації історії. Правий П.П. Толочко, що не може йтися про універсальність формаційної періодизації у зв'язку з реаліями історичних трансформацій. Крім того, універсализм у марксизмі зліквідований світоглядними установками класиків цього вчення.

Марксизм та марксистська періодизація як футурологія найбільше цікавлять сучасних політиків та управлінців у періоди економічних криз. Так 20 лютого 2009 р. у Колумбійському університеті (Центр «Капіталізм та суспільство», США) відбулася конференція «Emerging from the Financial Crisis» за участю провідних аналітиків, економістів та фінансистів із проблемних питань розвитку в умовах економічної кризи. Там розгорілася дискусія про можливість «полівінь» за Марксом, особливо коли

за прогнозами збанкрутують світові банки і відбудеться їх націоналізація, а потім – перехід до комунізму. Така дискусія свідчить про відсутність солідних розробок із соціології щодо системності суспільних трансформацій. Закордонні вчені забули, що неодмінним елементом розвитку, за Марксом, є «звільнення праці» і знищення приватної власності, конкуренції. Історичне «звільнення праці» суперечить реаліям необхідності збільшення продуктивності праці для перемоги нового суспільного ладу за вченням тих самих марксистів, тому без насилля самочинний та поступовий перехід до комунізму навіть в умовах кризи в розвинених країнах ринкової економіки неможливий. Сам Маркс, характеризуючи свою концепцію як «матеріалістичне розуміння історії», акцентував на тому, що ключем до розуміння ходу історії є виробнича діяльність, її історична розвиненість. Отже, він очікував, що пролетарська революція, яка буде знаменувати настання третього етапу всесвітнього історичного розвитку, пройде, насамперед, у розвинених країнах Західної Європи. Лише деякі країни (Великобританія, США) змогли б таку революцію провести не насильницьким шляхом. Хоча «пізній» Маркс і допускав, що в Росії, як виняток, каталізатором перемир'я може бути традиційна селянська община, проте суть незмінна – саме індустріальні країни найбільш готові у сенсі історико-матеріалістичного розвитку до революції. Але так не трапилось. Одна з версій – капіталісти врахували досвід Росії. Але тоді зникає системність та достовірність істмату як науки. Так воно і є, бо причина того в іншому. Справа в тому, що у розвинених країнах, що пройшли певну стадію демографічного переходу, пов'язаного з промисловою революцією чи/та індустріалізацією, зникає демоекономічний (демографо-економічний) потенціал пролетарських революцій. Недолік Маркса не у тому, що він занадто матеріалістично-економічний, а в тому, що він не міг бути таким достатньою мірою, себто цілком економічно детермінованим. Він не міг знати більш загальні закони, ніж ті, що слідували зі знань про ідеалізований прогресивний розвиток суспільства, а саме ті, що виявляються у результаті нових досягнень технологій та матеріального виробництва, вивчення демоекономічних трансформацій із найдавніших часів (О.Є. Кислий, С.П. Капіца). Для нього пролетарі залишились зромантизованими борцями за майбутнє усього людства (читай: *майбутнє лише західноєвропейських країн*), а не реальним демоекономічним, плінним в історичній своїй значимості прошарком, котрий буде змінено іншим, таким, що відіграє ще більш значну роль у *суспільному виробництві разом із принципово новим ставленням до ресурсів* та їх експлуатації. Розуміючи

експлуатацію найбільш широко, ми мусимо погодитись з її історичністю доти, доки існує суспільство [4, с. 55]. Суспільство виникло разом із необхідністю змагання у формі соціальної експлуатації, а її зникнення буде означати зникнення суспільства. Перша логічна помилка марксово-енгельсової системи історичної періодизації була в тому, що вони умовно та гіпотетично виокремили етап первісного комунізму, безкласового суспільства, начебто без експлуатації. Проте, узявши до уваги тільки класи, породжені майновою нерівністю, що стала до потреби під час зародження державного управління суспільством, вони з логіки необхідного дослідження усякої експлуатації виключили найбільшу частину людської історії. Якщо то «клас» у визначенні системному, то чому у систематизації і періодизації історії він не об'єднує тотожні сутності від начала історії? Якщо то випадкова назва, то тоді мусили б знайти іншу логіку і термін. На нашу думку, назву «клас» маємо залишити для дослідження періодизації усього людського суспільства [3, с. 261–271]. Так, у Маркса трапилось тому, що його періодизація історії ідеологічно спрямована, вона прив'язана до ідеї «визволення праці» місіонерським «класом» пролетарів. Формативна марксистська періодизація також стала заручником ідеї поділу суспільства на класи, доведеною під цю ідею вводити вузьку діалектику зміни класів, що не є таксономічним рядом у розвитку усього суспільства. Як же бути з експлуатацією, що начебто заважає продуктивній праці безпосереднього виробника матеріальних благ? Адже саме так у матеріалістів-системників мусить стояти питання з позицій марксистської політекономії – замість прокламації революційного «визволення праці» пролетарів без наукових розробок конкретних чинників, що будуть знаменувати шлях до більш високої продуктивності праці за нового суспільного ладу. Проблема, звісно, не в експлуатації самій по собі у вигляді відчуження додаткового продукту. Експлуатація має історичні не класово значимі форми, а демоекономічно значимі форми. Тільки історично сучасні, виправдані та адекватні цьому етапу розвитку виробничих сил форми експлуатації під час організації суспільного виробництва можуть бути виправдані та дати стабільний результат, дійсно вищу продуктивність праці, а не вищий рівень потогону, чи «більшу кількість» (sic! – ось як легко було одним терміном погодити марксизм і рабовласницьку експлуатацію в СРСР) «продукції за одиницю виробничого часу». Усі інші, «минулі» форми експлуатації, до яких би високих технічних результатів, індустріалізації тощо вони не привели, дадуть врешті-решт від'ємний результат.

Маркс неодноразово підкреслював, що не має намірів писати «рецепти для кухні май-

бутнього», проте прогнози довелось робити, бо без них зникала цінність вчення. Зважаючи на ті модельні допуски, які Марксом були закладені в його періодизацію історії, розуміння її ходи, ним були спродуковані помилки розуміння майбутнього, а тим більше помилки були зроблені його наступниками спочатку у революційному запалі, а потім – в умовах захисту завойованого. «Між капіталістичним суспільством та комуністичним, – прогнозував Маркс, – лежить період революційного перетворення першого на друге. Цьому періоду відповідний і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» [11, с. 9–32]. Ми вже знаємо, що ніякої диктатури пролетаріату саме в тих країнах, де вона мусила очікувано бути згідно із вченням, не було. Була жорстока диктатура в СРСР, спрямована найбільшою мірою проти самих же трударів та експлуатованих, бо Маркс, всупереч своєму вченню, все ж зауважив, що на основі російської селянської общини можна буде побудувати соціалізм. І якщо в країнах розвиненої ринкової економіки вдалося побудувати соціалізм із «людським обличчям», то пролетарська диктатура в СРСР стала умовою повернення до експлуатації минулого – однозначно рабського та феодального типу (у роботі «Про державу» В. Ульянов написав, що феодалізм у Росії нічим не відрізнявся від рабовласництва; див. про це з демоекономічної точки зору [3, с. 173–174, 257]). Прикриттям цієї експлуатації стало вчення про «класове» суспільство, яке допускало історичний етап побудови «безкласового» суспільства. Демоекономічні здобутки мільйонів людей, услід за хибною логікою філософів, соціологів майбутнього, періодизаторів історії, були викреслені з потенціалу націй – росіян, українців, євреїв, німців тощо. Ми показуємо тут уважному читачу, що не говоримо про мільйонні людські жертви «кухні» знавців рецептів майбутнього. Ми говоримо тільки про той демоекономічний потенціал, що витрачається в таких масштабах лише в умовах дикої природи (але тоді це не демоекономічний потенціал), або в умовах світової війни епохи самовідтворення народонаселення з розширеним кількісним приростом населення. Відмова від капіталістичного напряму розвитку, від конкуренції з кращими зразками світового виробництва в СРСР фактично підтвердила висновок Маркса про неісторичність східних слов'ян.

У Росії не тільки з виникненням ринкових відносин та зачатків капіталізму, але й раніше йшла гостра боротьба старого типу відтворення життя та нового. Кращими людьми країни після ряду європейських буржуазних революцій вона сприймалася

як боротьба передових сил за свободу, рівність, подолання пережитків кріпосництва, причому було зрозуміло, що нові тенденції, закономірно виникаючи не на пустому місці, щоразу надовго були переможені реакцією. Боротьба загострилася наприкінці XIX – на початку XX ст., коли виріс додатково рівень капіталістичної експлуатації загалом. Тепер ідеї марксизму для багатьох виглядали не просто як передові, а такі, що несуть потенційну свободу подібно до минулих революцій у Західній Європі, і навіть більше – знищення усякої неправди, настання ери комунізму, подібно до первісного комунізму, коли не буде експлуатації і відчуження експлуататорами чи експлуаторською державою додаткового продукту. Перша світова війна до межі загострила протиріччя, країна могла припинити існувати і значна її частина могла піти західним шляхом. Проте можливості екстенсивного розвитку на теренах Росії ще не було вичерпано. Тому найбільш передові, найбільш демократичні ідеї стають підпорядковані рівню розвитку базису загалом, стану ресурсів та економіки. У цій ситуації Ульянов та керована ним «пролетарська» РСДРП під гаслами марксизму спасає від остаточного краху і продовжує в іншому «класовому»³ оформленні стару систему експлуатації, що базувалася на рабсько-феодалних відносинах. Західні та релігійні російські філософи потім скажуть, що було порушено духовні засади розвитку, бо переміг матеріалізм, індустріалізація, колективізація як приклади бездуховності. Для нас є безумовним, що розвиток будь-яких найновіших технологій, отриманий завдяки старому, минулому для передових країн-сусідів рівню експлуатації ресурсів не є визначальним для майбутніх трансформацій, як правило, з приходом потенційної можливості нового рівня експлуатації він не буде використаний, і набуті продуктивні сили зникають марно.

Системну, успішно використовувану (хоча, з іншого боку, й нищівно критиковану різними дослідниками) модель суспільно-економічної формації класичного марксизму можна розглядати як дотичну до теорії класів. Така ситуація, загалом, не дивна. У науці найкращі досягнення зроблені не як спеціальні розробки, а як дотичні, такі, що слідували за іншими, що здавались спочатку більш вагомими. Загалом формаційна теорія з точки зору системності історії з моменту становлення людського суспільства до його завершальних трансформацій не допрацьована. Як критикам Марксової періодизації, так майбутнім її розробникам треба пам'ятати, що будь-яка періодизація історії є лише моделлю, схемою, що можуть

використовуватись фахівцями-істориками, а не самою історією. Тому, якщо тільки немає мети знищити політичного противника, немає й сенсу історикам-науковцям «критикувати» опонентів до повного знищення їхньої думки. Сучасні новітні дані про хід історії дають змогу виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Отже, марксизмом запропонована найкраща з відомих наукових моделей системології історії або філософії історії, визначною частиною якої є періодизація історичних змін. Із неї маємо взяти: системність як методологію, діалектику та розуміння матеріалістичної ходи історії з її можливими зникненнями цілих народів (у принципі, як методику), а далі маємо поглибити економічний аналіз, допрацювати принцип зникнення суспільств як необхідність перемін та трансформацій, відкинути марний гуманізм та очікування справедливого суспільства, звужену теорію класів. У побудові діалектичної ходи перебігу протиріч маємо знайти такі таксономічні одиниці, що не від початку «класового» суспільства (у марксистському його розумінні), і не від початку існування *Homo sapiens*, а від початку антропогенезу були б історично рівнозначні. Себто поняття класів або мусить бути розширене, або знайдено мусить бути інше поняття, історичне та демографо-економічне уповні, а не частково.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енгельс Ф. Передмова до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 року / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1964. С. 351.
2. Кара-Мурза С.Г. Маркс против русской революции. URL: <http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=145404>.
3. Кислий О. Демографічний вимір історії. К.: Арістей, 2005. 238 с.
4. Кислый А. Система начал, трансформаций и завершения истории. Аннигиляция человека, истории, культуры. К.: Скиф, 2013. 370 с.
5. Ленин В.И. Вульгарный социализм и народничество, воскрешаемые социалистами-революционерами / Полное собрание сочинений. Т. 7. С. 41–42.
6. Ленин В.И. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 1–4.
7. Ленин В.И. Три источника и три составных части марксизма / Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 40–48.
8. Ленин В.И. Задачи союзов молодежи (Речь на III Всерос. съезде Рос. Ком. Союза Молодежи 2 окт. 1920 г.) / Полное собрание сочинений. Т. 41. С. 298–318.
9. Маркс К. Письма из «Deutsch – Französische Jahrbücher». Маркс Куге / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 1. С. 350.

³ «А що є класи взагалі? Це те, що дає одній частині суспільства змогу привласнювати собі працю іншої» [8, с. 310].

10. Маркс К. Британское владычество в Индии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 9. С. 130–136.
11. Маркс К. Критика Готской программы / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 19. С. 9–32.
12. Маркс К. Капитал. Т. 1. М.: Политиздат, 1960. 907 с.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Циркулярное письмо Л. Бебелю, В. Либкнехту и др. / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 19. С. 161–175.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Письма / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 28. 796 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. М.: Политиздат, 1977. 63 с.
16. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. К.: Либідь, 1996. 360 с.
17. Павленко Ю.В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан. Археологія. 1990. № 4. С. 125–137.
18. Стерн Д. Комментарий к еврейскому Новому Завету. М.: Силоам, 2004. 1158 с.
19. Толочко П.П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма). К.: Академперіодика, 2007. 104 с.
20. Философия истории: Учебное пособие / Под ред. проф. А.С. Панарина. М.: Гардарики, 1999. 432 с.
21. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998. 480 с.
22. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 6. С. 175–186.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРІВНОСТЕЙ У КОНЦЕПЦІЯХ Ф. БРОДЕЛЯ, І. ВАЛЛЕРСТАЙНА ТА А.Г. ФРАНКА

THEORETICAL BASIS OF THE RESEARCH OF INEQUALITIES IN THE CONCEPTS OF F. BRAUDEL, I. WALLERSTEIN AND A. G. FRANK

УДК 316.344.3

Чікішев Н.Д.

магістрант другого року навчання
соціологічного факультету
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається проблема нерівностей в умовах глобалізації крізь призму підходів світ-системного аналізу. Розглянуто основні теоретичні обґрунтування «нерівномірного» розвитку територій. Проведено порівняльний аналіз концепцій.

Ключові слова: нерівність, неолибералізм, глобалізація, світ-система, наздоганяючий розвиток.

В статье рассматривается проблема неравенств в условиях глобализации сквозь призму подходов мир-системного анализа. Рассмотрены основные теоретические обоснования «неравномерного» развития

территорий. Проведен сравнительный анализ концепций.

Ключевые слова: неравенство, глобализация, мир-система, догоняющее развитие.

The article deals with the problem of inequalities in the context of globalization through the prism of the approaches of the world-system analysis. The main theoretical basis for the "unequal" development of the territories is considered. Also the comparative analysis was done.

Key words: inequality, neoliberalism, globalization, world-system approach, catch-up development.

Постановка проблеми. У сучасній соціології проблеми дослідження нерівностей та їх різних форм є важливою частиною комплексу основних загальносоціологічних питань. Що стосується безпосередньо дослідження нерівностей в умовах глобалізації, то основна проблемна ситуація полягає у спробах натуралізації нерівностей, розгляду їх виключно як результату непродуктивної внутрішньої політики держав, а також розгляді взаємодії із високорозвиненими країнами як головного механізму подолання кризи розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням нерівностей в умовах глобалізації займалися у різні часи і у рамках різних підходів такі вчені, як З. Бауман, У. Бек, М. Буравой та ін. Серед вітчизняних авторів А.А. Фісун, А.С. Голиков, П.В. Кутуєв. Дослідження крізь призму світ-системного підходу набуло нової актуальності через все більш помітне розмивання державних суверенітетів та посилення впливу недержавних акторів (зокрема транснаціональних корпорацій.)

Постановка завдання. Мета статті полягає у всебічному розгляді теоретичних засад світ-системного аналізу нижчезазначених авторів та виділенні переваг та недоліків кожного з підходів із т.з. дослідження проблем нерівності у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Фернан Бродель – представник неомарксистського напрямку теоретизування. Його теорія стала відправною точкою для багатьох класиків світ-системного аналізу (у тому числі І. Валерстайна, А.Г. Франка). Головною відмінністю його теорії від теорії К. Маркса є перенесення фокусу досліджень нерівностей з виробничих відносин буржуазії і пролетаріату на передумови нерівномірного розвитку територій.

У своїх дослідженнях автор застосовує між-дисциплінарний підхід, використовуючи на-працювання соціології, політології, демографії та ін. гуманітарних дисциплін [1, с. 400]. Базове поняття теорії автора – «світ-економіка», яка є основою функціонування і розвитку капіталізму. Згідно з визначенням Броделя, «світ-економіка» – цілісне, самостійне територіальне утворення, що характеризується економічною єдністю» [2]. Саме тому нами раніше було використано більш широке поняття «територія», а не «державна», тому що «світ-економіки» можуть охоплювати кілька держав. При цьому «світ-економіка» політично децентралізована, ключовий аспект централізації – економічний (товарообмін, рух капіталу, розподіл праці) [2, с. 104-105]. У кожному «світі-економіці» присутня центральна держава або місто (центрів може бути у рамках однієї системи одночасно кілька), від якого концентрично розходяться зони за спаданням рівня їх соціально-економічного розвитку і віддаленості від центру: «середина зона», «проміжна зона» і підпорядкована периферійна зона [3, с. 400]. У рамках однієї системи одночасно можуть співіснувати різні суспільно-історичні формації (капіталізм, феодалізм, рабовласництво). Тобто автор відходить від традиційної послідовної схеми «рабовласницький лад – феодалізм – капіталістичний» на користь паралельної, підкреслюючи взаємозумовленість співіснування цих формацій [4, с. 98]. Це можна пояснити тим, що сама логіка устрою «світу-економіки» спирається на наявність нерівності між зонами і можливість експлуатації периферії. Як уже було зазначено раніше, світу-економіці властива асиметрія у розвитку його зон, вона обумовлена

осьовим поділом праці у напрямку від серединної зони до периферійної (дана схема поділу праці була перейнята на етапі спільної роботи з Е. Валлерстайн) [3, с. 107]. «У великій периферії, яка у такій схемі поділу праці, виявляється не учасницею, а підпорядкованою і залежною територією життя людей нагадує Чистилище або навіть Ад» [5, с. 86-88]. Культивування безробіття і інфляції на периферії життєво необхідно капіталізму – це сприяє його централізації (а, отже, спрощує монополізацію) [4, с. 121; 5, с. 646-648; 6, с. 290-292]. Поділ праці у рамках системи, засноване на концентричному зонування, є властивістю будь-якої світ-економіки, а не виключно капіталістичної. Відмінною ж особливістю світ-економіки на капіталістичному етапі є наявність напівпериферії. Всупереч поширеній тенденції, у концепції Ф. Броделя вільний ринок і капіталізм не тільки не ототожнюються, але протиставляються. Автор пояснює це через концепт «протирина», породженням якого і є капіталізм. Дане поняття автор визначає як прагнення позбутися правил традиційного ринку [4, с. 55-56]. Конкретно це проявляється у прагненні капіталістичної системи до монополізації. (Тут ми можемо простежити певну схожість з «імперіалізмом» В.І. Леніна, з тією різницею, що у Броделя капіталізм вже спочатку є монополістичним [4, с. 121; 7, с. 253]). В умовах монополії стає можливим нав'язування периферії нееквівалентного обміну (експлуатація) та отримання надприбутку [8, с. 12]. Відбувається це через монополізацію галузей, які потребують висококваліфікованої робочої сили, високої оплати праці і великих капіталовкладень. Завдяки цьому представники «серединних» територій можуть зберігати статус-кво, створюючи умови, як пише Бродель, «скляного ковпака», який перешкоджає проникненню нових акторів з периферії і продукує соціальну нерівність [9, с. 127-128]. Створюючи «ковпак», капіталізм при цьому сам потребує постійної експансії у зовнішнє середовище і посилення впливу на державу. Взаємодія держави і капіталізму у теорії Броделя діалектична: держава може як виконувати функції нагляду за монополізацією і контролю, так і виступати їх гарантом. Головна особливість капіталізму, на думку автора, у тому, що у своєму прагненні до нескінченного накопичення він не може залишатися у межах держави і набуває транснаціональних масштабів, постійно вдосконалюючи форми впливу згідно з кон'юнктурою і обставинами, не змінюючи при цьому своєї суті [4, с. 121; 5, с. 646-648; 6, с. 290-292]. Капіталізм здатний постійно мімікрувати. Як стверджує автор, капіталізм – хамелеон, який може змінити колір, але все одно залишиться хамелеоном» [10, с. 115].

І. Валерстайн – засновник «класичного» напрямку світ-системного аналізу. Багато у чому він солідаризується у поглядах з раніше розглянутим Ф. Броделем, однак, по ряду питань є принципові відмінності. У концепції «суспільство» замінено поняттям «історична система». За масштабом автор розділяє історичні системи на міні-системи і світ-системи. «Міні-системи» утворені на основі спорідненості, культурної спільності, взаємин обміну. «Світ-імперії» – централізовані політичні структури авторитарного типу, що використовують позаекономічний примус для перерозподілу ресурсів. «Світ-імперія» включає державу-гегемон (метрополію) і залежну периферію. «Світ-економіки» – політично децентралізовані структури і спільноти, залучені у відносинах виробництва і нееквівалентного обміну на основі осьового розподілу праці. «Світ-економіки» не прив'язані до державних кордонів і складаються з різних територіальних утворень. Наукову цінність для аналізу, на думку автора, представляють тільки світ-системи, тому що «міні-системи» властиві примітивним доаграрним суспільствам.

Далі ми можемо побачити формальну схожість з концепцією Ф. Броделя, але змістовне поняття «світів-економік» в авторів відрізняються: якщо у концепції Ф. Броделя може існувати кілька «світів-економік» або «світ-економіка» з декількома центрами, то І. Валерстайн говорить про існування у сучасності лише одного «світу-економіки» – європейського капіталістичного «світу-економіки», який зародився у XVI ст. За схожою з концепцією Броделя схемою «світ-системи» І. Валерстайна діляться на зони «ядра», «напівпериферії» і «периферії». «Ядро» монополізує важливі і високотехнологічні галузі виробництва, перерозподіляє ресурси всередині системи і здійснює контроль над сферою ідеології.

Для опису ідеологічної складової історичної системи І. Валерстайн застосовує концепт «геокультури». «Небезпечні класи» стало можливим «приручити» завдяки геокультурі капіталістичної світ-економіки, заснованої на лібералізмі, проголосивши орієнтир на побудову «держави добробуту» [11, с. 6]. Однак даний ідеологічний конструкт був самоспростований, тому що побудова егалітарної світ-системи недосяжна в умовах капіталістичного «світу-економіки».

Між «ядром» і «периферією» встановлені взаємини нерівноцінного обміну (експлуатації), що обумовлює низький рівень соціально-економічного розвитку та домінування переважно добувної сировинної промисловості і низькотехнологічного виробництва. Однак, без занепаду периферії неможливо процвітання «ядра», що змушує його робити кроки для підтримки статусу-кво різними способами

(економічними, військовими, ідеологічними). Проміжне становище на цій осі поділу праці займає «напівпериферія», куди можуть потрапити як вихідці з «ядра», що втратили гегемонію, так і з периферії. Основною відмінністю напівпериферії є відсутність монопольної переваги, як в ядра, що забезпечує підтримку умов нерівноцінного обміну при взаємодіях з «ядром». Найчастіше «напівпериферія» зайнята в індустріальному виробництві, а високотехнологічну продукцію отримує у ході обміну з ядром. Це обумовлено не тільки і не стільки відсутністю виробничих можливостей у «напівпериферії», скільки охороною «ядром» своєї монополії у цих галузях. Крім цього, функція «напівпериферії» полягає у виконанні ролі «буферної зони» між «ядром» і «периферією» для згладжування соціальних суперечностей, породжених нерівністю [12].

А.Г. Франк представляє напрямок «теорії залежності» (і його авторської теорії «розвитку нерозвиненості»). Автор здійснює новий поворот у вивченні нерівностей у рамках світ-системного аналізу, перейшовши від дослідження відносин нерівноцінного обміну до дослідження нерозвиненості регіонів. Автор стверджує, що наявність як розвинених капіталістичних країн Європи та Північної Америки, так і відсталих периферійних є наслідком історичного розвитку капіталістичних відносин. Базовим поняттям концепції є «світова система». За змістом це поняття прямо протилежно валерстайнівській світ-системі. Автор наполягає на існуванні однієї єдиної «світової системи» протягом останніх 5 тисяч років (з одним застереженням, що до відкриття Америки вона представляла окрему систему, але після це розходження було ліквідовано) [13, с. 12]. Взаємовідносини нерівності автор пояснює через дихотомії «метрополія / сателіт» та «експропріація / привласнення».

Напрямок «розвитку нерозвиненості» виник у період вивчення автором специфіки розвитку країн Латинської Америки (на прикладі Бразилії та Чилі). Залежність у даному випадку полягає у тому, що передумовою економічного розвитку «метрополій» в умовах єдиної «світової системи» є занепад економік «сателітів», тому що відбувається «привласнення» надлишків виробництва «метрополією», тобто розвиток капіталістичної системи засновано на культивуванні нерозвиненості в окремих регіонах. Цією тезою А.Г. Франк вступає у полеміку з авторами теорій модернізації, «сателіти» ніколи не наблизяться за рівнем розвитку до «метрополій», як би вони не прагнули, тому що при збереженні статусу-кво (експропріації) вони не здатні навіть ефективно освоїти власні ресурси, у той час як «метрополії» постійно нарощують капітал. Навпаки ж, він стверджує, що чим слабкіше зв'язок сателіта з метрополією і чим більше він ізольований, тим вище його шанси на розвиток.

Як приклад він наводить кейси вимушеної ізоляції країн Латинської Америки у період військових криз і / або занепаду метрополій, коли стався сплеск визвольних рухів, або ж була здійснена автономна індустріалізація [14]. Автор наполягає, що протягом всієї історії змінювалися тільки способи отримання додаткової вартості, експансіоністсько-монополістична сутність ж залишилася незмінною.

Висновки. Світ-системні концепції спростовують неоліберальні політкоректні формулювання щодо країн «наздоганяючого розвитку», які мають високий евристичний потенціал і для аналізу нерівностей. Підсумовуючи, можна сказати, що підходи вивчення нерівностей у рамках світ-системного аналізу трансформувалися разом з розширенням дослідницького апарату підходу і появою нових теорій. Підходи Ф. Броделя і І. Валлерстайна є більш європоцентричними на відміну від підходу А.Г. Франка, що є свого роду обмеженням перших двох концепцій. Наступною значущою відмінністю є те, що Ф. Бродель постулює паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних «світ-економік» і другі є запорукою існування перших. І. Валерстайн ж говорить виключно про існування сучасної світ-системи, і заперечує паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних форм. Підхід А.Г. Франка з трьох є найбільш масштабним за охопленням, тому що він, по-перше, говорить про відсутність прямого зв'язку між пристроєм світової системи і розвитком капіталізму, по-друге, аналізує специфіку нерівностей, не прив'язуючись виключно до розвитку Європейського, Американського капіталізму.

У цілому, за результатами вивчення підходів вищезазначених авторів можна резюмувати, що капіталізм, по мірі поширення по світ-системі трансформує суспільства, вибудовує ієрархію, породжує нерівності, створює власний репресивний апарат. Це відображено у концептах осьового поділу праці розглянутих авторів. У свою чергу осьовий поділ праці зумовлює положення території в ієрархії на тривалий час.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст. Москва: Прогрес, 1988. 634 с. (Ігри обміну; т. 2).
2. Дергачов В.А. Гео економічний словник-довідник. Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2004. 177 с.
3. Петров О.В. Економічна соціологія і соціальна історія Фернана Броделя. СПб: Астеріон, 2004. 213 с.
4. Бродель Ф. Динаміка капіталізму. Смоленськ: Поліграма, 1993. 128 с.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст. Москва: Прогрес, 1992. 678 с. (Час миру; т. 3).

6. Розов Н.С. Філософі та теорія історії. Москва, 2002. 656 с.
7. Ленін В.І. Твори. 1953. 290 с. (Імперіалізм як найвища стадія капіталізму; т. 22).
8. Хакімов Г.А. Соціально-філософський аналіз світ-системного підходу до динаміки капіталізму: автореф. дис. ... канд. філос. наук «Соціальна філософія». Москва, 2009. 188 с.
9. Wallerstein I. Patterns of Developments of the Modern World-System, Research proposal. Review. 1977. Vol. I. № 2.
10. Arrighi G. Braudel, Capitalism and the new Economic Sociology. 2001. 107 с.
11. Валерстайн І. Після лібералізму. Москва: УРСС, 2003. 256 с.
12. Завалько Г.А. Виникнення, розвиток і стан світ-системного підходу. 1998. 140 с. (Суспільні науки та сучасність; вип. 2).
13. Франк А. Розвиток нерозвиненості. URL: <http://www.left.ru/2005/9/frank126.phtml>.
14. Франк А. Формаційні переходи та міфологеми способів виробництва. 1992. 31 с. (Восток; вип. 2).

СЕКЦІЯ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

DRAFT PROGRAM ON EMPIRICAL SOCIOLOGICAL RESEARCH OF GENDER-SPECIFIC MANIPULATIVE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF THE FAMILY LAW PROCEEDINGS

ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНО-СПЕЦИФІЧНИХ МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ СІМЕЙНОГО СУДОЧИНСТВА

The article is devoted to the issue of determining the key components of the empirical research program, namely, the setting of a scientific problem with the substantiation of the relevance and practical significance of the defined topic; formulation and substantiation of the research topic; setting of a goal and research tasks of this stage of work; interpretation and operationalization of the key scientific concepts; formulation of working hypotheses; sample characteristics; substantiation of the methods of information collection and the methods of data processing and analysis.

The author has developed the draft program on empirical research of the gender-specific manipulation in the family law processing in the context of three hypothesis: a) in the family judicial proceeding, social and normative automatisms are applied in the form of legal norms that initially correspond to the scenarios of behavior of all participants in the process and a series of the programmed chain reactions are envisioned, the deviations from which are insignificant; b) the evaluation of the actions of the family judicial proceeding participants is carried out on the basis of social morality, the content of which is based on the archetypes of the collective unconscious, with which all social, legal and procedural actions resonate; c) the area of the judicial proceeding is an artificially constructed environment in which an appropriate social and group situation with the directed pressure on certain participants has been created with creating simultaneous regulatory indulgences and privileges for other participants.

Key words: manipulative technologies, gender-specific manipulative technologies, gender aggression, gender tolerance/intolerance, gender egalitarianism, gender racism and sexism, gender discrimination, socio-gender competence.

Стаття присвячена питанню визначення ключових компонентів програми емпіричних досліджень: постановки наукової проблеми з обґрунтуванням актуальності і практичної значущості певної теми; формулювання і обґрунтування теми дослідження; постановка задачі та завдання дослідження на цьому етапі роботи; інтерпретації та операціоналізації ключових наукових концепцій; формулювання робочих гіпотез; характеристики вибірки; обґрунтування методів збору інформації та методів обробки та аналізу даних.

Автор розробив проект програми емпіричного дослідження гендерних маніпуляцій у процесі сімейного права у контексті трьох

гіпотез: а) у сімейному судовому розгляді соціальні та нормативні автоматизми застосовуються у формі правових норм, які спочатку відповідають сценаріям поведінки всіх учасників процесу, і пропонується серія запрограмованих ланцюгових реакцій, відхилення від яких несуттєві; б) оцінка дій учасників сімейного судового розгляду здійснюється на основі соціальної моралі, зміст якої ґрунтується на архетипі колективного несвідомого, з якими резонують всі соціальні, правові та процесуальні дії; в) площа судового розгляду є штучно створеним середовищем, в якому була створена відповідна соціальна та групова ситуація з напрямленим тиском на певних учасників зі створенням одночасних регулюючих індульгенцій і привілеїв для інших учасників.

Ключові слова: маніпулятивні технології, маніпулятивні технології з урахуванням гендерних факторів, гендерна агресія, гендерна толерантність /нетерпимість, гендерний егалітаризм, гендерний расизм і сексизм, дискримінація за ознакою статі, соціально-гендерна компетентність.

Стаття посвящена вопросу определения ключевых компонентов программы эмпирических исследований: постановки научной проблемы с обоснованием актуальности и практической значимости определенной темы; формулирование и обоснование темы исследования; постановка задачи и цели исследования на этом этапе работы; интерпретации и операционализации ключевых научных концепций; формулирование рабочих гипотез; характеристики выборки; обоснование методов сбора информации и методов обработки и анализа данных.

Автор разработал проект программы эмпирического исследования гендерных манипуляций в процессе семейного права в контексте трех гипотез: а) в семейном судебном разбирательстве социальные и нормативные автоматизмы применяются в форме правовых норм, которые изначально соответствуют сценарию поведения всех участников процесса и предлагается серия запрограммированных цепных реакций, отклонения от которых несут ответственности; б) оценка действий участников семейного судебного разбирательства осуществляется на основе социальной морали, содержание которой основывается на архетипах коллективного бессознательного, с которыми резонируют все социальные, правовые и процессуальные действия;

UDC 316.6

Parkhomenko O.I.

Postgraduate Student of the correspondence form of the Department of Sociology, Applied Psychology and Social Work
Classic Private University

в) сущность судебного разбирательства является искусственно созданной средой, в которой была создана соответствующая социальная и групповая ситуация с направленным давлением на определенных участников с созданием одновременных регулирующих индольгенций и привилегий для других участников.

Ключевые слова: манипулятивные технологии, манипулятивные технологии с учетом гендерных факторов, гендерная агрессия, гендерная толерантность /интерпимность, гендерный эгалитаризм, гендерный расизм и сексизм, дискриминация по признаку пола, социально-гендерная компетентность.

Setting of the scientific problem. Quite often the key participants of the family judicial proceeding, which are lawyers and judges, have to deal with the facts of the gender manipulation by the participants during the judicial proceeding. Taking into account the current regulatory framework and the specific behavior of participants, we have to state that women have significantly wider opportunities for the use of the manipulative technologies (in comparison with men). This is due to the socio-normative factors of gender morality, the norms of which can be defined differently by the judges. And this sense is often aimed at the female audience.

The definition of key technologies of the gender manipulation is an important issue in the sociology of law and morality, since it allows us to solve both a purely theoretical task: to reflect the aspects of the current legislation with regard to its social and gender bias in the context of the conceptual apparatus of the sociology of law and sociology of gender, and the practical task: to change the norms of the current family legislation in the direction of achieving gender parity and gender tolerance that can ensure civic peace and concord in all social institutions.

Analysis of the latest research and publications. In the scientific literature, there are four key approaches to understanding of the manipulation: 1) reactological – behavioral; 2) virtualistic; 3) psychoanalytic; 4) trance-like.

Reactological – behavioral approach is built on the understanding of a person's social behavior as a system of reflexes and skills; manipulation is considered as an activity based on the reflex reactions provoking with positive or negative reinforcement. This research direction was developed by such well-known scientists as John Broadus Watson, Clark L. Hull, R. Gazri, Burrhus Frederic Skinner, Albert Bandura and other representatives of the operant and social behaviorism. The specific features of this approach emerge from the consideration of the control object requirements, on the basis of the scheme: "Do like this and you will get it" [1, pp.26-188].

The virtualistical approach to understanding of the nature of manipulative behavior is based on the regulation according to which the manipulation takes place in a certain artificially created social environment. Artificial (artifact) environment provides for a wide attraction of technical means of the organizational space modelling: computer technologies, architectural design, uniforms, graphic symbols, which trigger the actualization of game models of consciousness and behavior [4-5].

The psychoanalytical approach, based on the principle of the determinative role of the unconscious mental formations-condensates of

the libido energy (in the interpretation of Sigmund Freud) and Eros (in the interpretation of Carl Jung) regarding the individual and collective psyche, processes resonant manipulation techniques which take into account the basic affective complexes of the individual unconscious and archetypes of the collective the unconscious [8].

Recently a trance approach has been widely applied for manipulation purpose. The concept of "trance" is associated with the deconcentration of attention due to its congestion with incentives of various origins. In the scientific literature, trance is considered as a kind of the preliminary stage of hypnosis and is used in the therapeutic practice of neuro-linguistic programming (NLP) [2, pp.60-144].

The study of the gender-specific manipulation in the family process in the empirical research program is based on the first three approaches, because:

a) in the family judicial proceeding, social normative automatisms are applied in the form of legal norms that initially correspond to the scenarios of behavior of all participants of the judicial proceeding and a series of the programmed chain reactions are envisioned, the deviations from which are insignificant;

b) the evaluation of the actions of the family judicial proceeding participants is carried out on the basis of social morality, the content of which is based on the archetypes of the collective unconscious, with which all social, legal and procedural actions resonate;

c) the area of the judicial proceeding is an artificially constructed environment in which an appropriate social and group situation with the directed pressure on certain participants has been created with creating simultaneous regulatory indulgences and privileges for other participants.

Objectives of the article and defining the tasks. The aim of the article is to develop a draft program on empirical research of the gender-specific manipulative technologies in the field of the family legal proceeding.

The undetermined scientific problem of the article. The article is devoted to the problem of determining the key components of the empirical research program, namely, the formulation of a scientific problem with the substantiation of the relevance and practical significance of the chosen topic; formulation and substantiation of the research topic; setting goals and research tasks of this stage of work; interpretation and operationalization of key scientific concepts; formulation of working hypotheses; sample characteristics; substantiation of methods of information collection and methods of data processing and analysis.

Presentation of the main material of the study and the substitution of the obtained scientific results.

The object of the research is the manipulative technologies in the family judicial proceeding.

The subject of the research is the socio-behavioral indicators of the gender-specific manipulative technologies in the family judicial proceeding.

The aim of the research is to develop a descriptive-analytical model of applying of the gender-specific manipulative technologies in the family process in Ukraine.

Working hypotheses of the study:

1) The level of gender aggression and intolerance in the behavior of women during the family judicial proceeding is higher than the level of gender intolerance of men;

2) Current family legislation contains norms which have signs of gender discrimination, racism and sexism;

3) During the family judicial proceeding the men and women for the manipulative purposes use the inappropriate argumentation (pseudo-argumentation), which is based on gender stereotypes;

4) Gender stereotypes of social morality, based on which a court decision is issued on family cases are followed, are built on ambiguous standards that is they can give and opportunity to use the manipulative techniques to achieve own goals by a representative of one gender group, and a representative of another gender group is forbidden to do so;

5) gender-discriminatory cases in the judicial practice are connected with the moral and ethical manipulation of judges and lawyers who consider it is possible to use the corresponding gender-biased manipulative models of communication during the family judicial proceeding;

6) the socio-gender competence of judges and lawyers in terms of understanding the general nature of the gender-specific manipulation is rather inadequate than sufficient for understanding the latter and counteracting it;

7) the respondents overestimate the level of influence of legislation in the field of regulation of gender relations, social morality, traditions and customs and law enforcement bodies, on gender relations in Ukrainian society, and probably, they underestimate the influence of the church, media, educational institutions and family organization;

8) It is highly probably that the expert respondents are influenced by the ideology of matriarchal racism and sexism, since they overlook the violations of the principles of gender equality and tolerance in the norms of gender legislation;

9) in terms of the level of influence, the ideology of patriarchal racism among respondents is inferior to matriarchal racism and inconsistent gender egalitarianism.

The tasks of the empirical research:

1) to identify the key types of the manipulative technologies or the lack of manipulation in the participants of the family judicial proceeding;

2) to reveal the level of gender aggression and tolerance / intolerance in the behavior of men and women as socio-gender groups during the family cases processing;

3) to carry out a general gender analysis of the current legislation to identify signs of the gender discrimination, racism and sexism;

4) to characterize certain components of gender discrimination of men (women) in the family legal regulation;

5) to identify the types of the inadequate argumentation (pseudo-argumentation) which are used by men and women as representatives of the corresponding socio-gender groups for the manipulative purposes during the family judicial proceedings;

6) to assess the level of frequency of the gender-discriminative cases in the judicial practice, which is associated with moral and ethical manipulation;

7) to determine the level of moral and ethical reflexivity of judges and lawyers who consider that it is possible, necessary and appropriate to use the gender-biased manipulative models is necessary;

8) to evaluate the socio-gender competence of judges and lawyers;

9) to assess the level of influence of social institutions and socio-normative systems on gender relations in the Ukrainian society;

10) to determine the inclination of the expert respondents to the ideology of the patriarchal racism, matriarchal racism or gender egalitarianism;

11) to assess the degree of agreement with the key stereotypes of gender ideologies and social morality.

The theoretical definition and the empirical interpretation of the basic concepts of the research can be presented in the form of a table 1.

The empirical basis of the dissertation research is the results of the surveys conducted by the author in the courts of general jurisdiction during the period of 2013-2016. The total number of respondents is $n = 450$ people, 150 of them are judges, 300 are lawyers. The sample is stratified on the basis of sex, age, education, position, political and gender ideology.

Methods of collecting sociological information. The Internet survey method with using a standardized questionnaire (survey form) was selected as the method of collecting information. The filled-in questionnaires were sent by e-mail on the basis of the database available to the author of the dissertation study due to circumstances related to his professional activity (advocacy practice).

Table 1

Concepts	Theoretical definition	Empirical interpretation
Manipulative technologies	The collection of verbal and non-verbal ways and methods of bringing to the psyche of an addressee of ideas, opinions, assessments, emotions and other components that cause subconscious effects of impact in the form of actions, decisions, emotional reactions, intellectual processes that gives the opportunity for the manipulator to achieve his goal.	Manipulative signs of verbal behavior, which can be observed during judicial proceeding, and corresponding to men and women.
Gender-specific manipulative technologies	The collection of verbal and non-verbal methods and techniques specific for men and women with regard to bringing to the psyche of the addressees (mainly – judges as subjects of making key decisions in the process) of ideas, opinions, assessments, emotions, etc. that cause subconscious effects of impact in the forms of actions, decisions, emotion reactions, intellectual processes that enable the manipulator to achieve his goal.	Manipulative signs of verbal behavior, which can be observed during judicial proceeding, and corresponding to men and women: (raising the voice, using argumentation that do not touch the heart of the matter; trying to arouse sympathy and infect others with one's mood; using the techniques of labelling; the false accusations of the other party in the absence of evidence; pretending to substitute the discussion of the actual side of the matter with emotions: the assumption of emotional exaggerations and personal insults to the other party.)
Gender Aggression	Verbal or non-verbal actions of the aggressor aimed at inflicting psychological and physical traumas on the object of aggression on the grounds of disdainful, offensive, contemptuous attitude towards the representatives of a particular gender group.	Nominal rating scale 4.1. Men concerning women 4.2. Women concerning men 4.3. Both men concerning women, and women concerning men in approximately the same proportion.
Gender Tolerance / intolerance	Verbal-behavioral manifestations of the disparaging, offensive, contemptuous attitude to the representatives of a particular gender group, expressed in some forms of verbal aggression	Phrases ("arguments"), a list of which is given in p. 8 of the questionnaire Examples: She is a soulless beast. Previously, persons like these were shot. I would have crushed them in the bud. If you only knew who he had been, I have dressed and washed him. Who needs her except me!
Gender egalitarianism	Ideology of gender equality	Option-indicator of gender egalitarianism) -(evaluation of the current family legislation as such, in which the principles of gender equality and gender parity are observed);
Patriarchal racism and sexism	Ideology of the existence of the unreasonable advantages (cultural, social, political, economic, etc.) in men and fathers in relation to other gender groups.	Option – indicator of patriarchal racism and sexism – evaluation of the current family legislation as such, which is more discriminatory in relation to women in favor of men.

Continue of Table 1

Matriarchal Racism and Sexism	Ideology of the existence of the unreasonable advantages (cultural, social, political, economic, etc.) in women and mothers in relation to other gender groups.	Option – indicator of matriarchal racism and sexism) – evaluation of the current family legislation as such, which is more discriminatory in relation to men in favor of women.
Gender discrimination	Open or hidden actions that are aimed at frustrating certain needs and interests (in the form of blockades, deprivations, etc.) concerning the representatives of a particular gender group.	Creating and assessing of the level of sufficiency of the conditions of family existence; priority of leaving the child with the father or the mother in the case of divorce; distribution of property in favor of men or women in the case of a divorce in the presence of a child born in marriage; the normative and legal possibility of referring to the "moral foundations of society" for making judgments in favor of men or women; the legal and regulatory possibility to refer to "local customs" for making judgments in favor of men or women; the assignment of alimony assistance to children in favor of men or women.
Inadequate (manipulative) argumentation	The methods of judicial rhetoric enjoyed by men and women as representatives of the relevant socio-gender groups when considering family matters for manipulative purposes.	a) theological pseudo-arguments (reference to God and higher powers); b) magical pseudo-arguments-curse and pseudo-predictions (direct or indirect wishes of various misfortunes and adversities or predictions of them) that have, as a manipulative goal, an increase of the level of the argumentation importance or the replacement of the actual assessment of the situation – emotionally biased prejudices; c) pseudo-arguments of personal depreciation and demonization of the personality of the opponent; d) pseudo-arguments-moral reproaches, which must create a distorted image of the opponent in the eyes of the person making the court decision; e) pseudo-arguments of economic content that appeal to a sense of pity.
Inadequate (manipulative) argumentation	Gender-biased, simplistic and tendentious notions about certain gender groups as a part of patriarchal or matriarchal racism and sexism.	Examples: Women are much more competent than men in matters of public morality and assessment of any situation with the application of moral and pedagogical standards. If men plan the family budget and all expenditure items, then it is normal. If there is a divorce situation, this, in most cases, is associated with a low level of economic security and psychological comfort, which depend primarily on women.

Gender stereotypes	Gender-based actions and decisions of key subjects of the judicial process (judges), adopted on the basis of gender stereotypes of social morality.	Examples: During the family judicial proceeding the court makes a decision to divide the family property in favor of the husband in the presence of common children. Or: A woman gets alimony from a working man when the child is living with her after a divorce.
Socio-gender competence	A comprehensive description of the level of awareness in matters of gender and sex, gender impact, gender discrimination, etc.	The ability of respondents to choose the right definition of gender and sex, gender impact, gender discrimination, etc.
Socio-gender expertise	Assessment of current legislation on gender equality and gender parity	Evaluation of individual articles of the current legislation for the presence of signs of the gender equality (parity) or the gender inequality (discrimination)

REFERENCES:

1. Analytics, Expertise, Forecasting. Monograph. / Ye.A. Makarenko, M.A. Ozhevan, M.M. Ryzhkov et alii. K.: Znannia, 2004. 663 p.
2. Dotsenko Ye.L. Manipulation: a phenomenon, mechanisms, protection. M.: Chero, 2001. 514 p.
3. Kara-Murza S.G. Manipulation of consciousness. Tutorial. K.: Oriiany, 2006. 389 p.
4. Control of consciousness and methods of suppression of personality. Mn.: Harvest, 2004. 531 p.
5. Psychology of domination and submission: Reader / Comp. A.G. Cherniavskaia. Mn.: Harvest, 1998. 709 p.
6. Schiller G. Manipulators by consciousness. M.: Mysl, 1980. 226 p.
7. Shostrom E. Anti-Carnegie or Man-manipulator. M.: Klass, 2005. 322 p.
8. Jung C.G. God and the Unconscious. M.: Olimp, PJC "Publishing House AST-LTD", 1998. 667 p.

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ВПЛИВ НЕФОРМАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ОНЛАЙН-АКТИВНОСТІ НА СОЦІАЛЬНУ НАПРУЖЕНОСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

INFLUENCE OF INFORMAL SOCIO-POLITICAL ONLINE COMMUNICATION ACTIVITY ON SOCIAL TENSION IN SOCIETY: REGIONAL DIMENSION

У статті розглядається специфіка неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності в сучасних умовах українського суспільства. Висвітлюється вплив такої активності на оцінку суб'єктом загального стану напруженості в сучасному українському суспільстві. Аналізуються регіональні особливості реакції на неформальну соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність.

Ключові слова: Інтернет, соціально-політична онлайн-активність, неформальна онлайн-комунікація, соціальна напруженість, регіони.

обществе. Анализируются региональные особенности реакции на неформальную социально-политическую онлайн-коммуникационную активность.

Ключевые слова: Интернет, социально-политическая онлайн-активность, неформальная онлайн-коммуникация, социальная напряженность, регионы.

The article deals with the specifics of informal social and political online communication activity in the modern conditions of Ukrainian society. The influence of such activity on the subject's assessment of the general state of tension in contemporary Ukrainian society is described. Regional features of the reaction to informal social and political online communication activity are analyzed.

Key words: Internet, social and political online activity, informal online communication, social tension, regions.

УДК 316.772

Бойко Н.Л.

к.соціол.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інститут соціології Національної
академії наук України

В статье рассматривается специфика неформальной социально-политической онлайн-коммуникационной активности в современных условиях украинского общества. Освещается влияние такой активности на оценку субъектом общего состояния напряженности в современном украинском

Постановка проблеми. Інтернет-мережа сьогодні є невід'ємною складовою частиною суспільно-політичного життя країни. Це простір суспільної активності українців, у якому вони реалізують свої політичні, громадянські, культурні запити. Це сучасний феномен суспільно-політичного буття країни, який неможливо ігнорувати в сучасному світі. Державні діячі активно ведуть сторінки у Фейсбуці, розповідаючи про ситуацію в країні, свої рішення й досягнення та отримуючи тисячі коментарів до своїх постів. Блогери та громадські активісти стають відомими після того, як їхні сторінки в соціальних мережах набувають популярності та з'являються тисячі дописувачів. Волонтери в соціальних мережах створюють групи, допомагаючи армії, переселенцям, тощо.

Сьогодні Інтернет активно нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке, як барометр, віддзеркалює соціально-політичні настрої громадян у різних регіонах країни та впливає на соціальні відносини в суспільстві. А кризова ситуація в країні актуалізує потребу у вивченні чинників соціальної напруженості в сучасному суспільстві. Наразі динаміка свідчить про поступовий вихід із критичної

ситуації та повернення до стану «фонові напруженості». Проте, оскільки конфлікт усе ще залишається досить помітним, важливим є виокремлення чинників, які найбільшою мірою сприятимуть оцінці ситуації як напруженої [1, с. 48].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом політично-громадянська активність є досить сталою практикою соціальних досліджень. Вона знаходить своє відображення в роботах П. Бурдьє, М. Вебера, А. Гармаша, Р. Даля, Е. Дюркгейма, А. де Токвіля та інших учених. Важливими для розуміння цього феномена є теоретичні доробки Е. Арато, Г. Алмонда, С. Верби, Дж. Коена, Д. Міля, Г. Ерме. Внесок у дослідження політично-громадянської активності в українському суспільстві зроблено в роботах С. Барматової, О. Вишняка, Є. Головахи, Г. Зеленько, М. Міщенко, В. Степаненко, О. Різника та інших науковців. Водночас політико-громадянська активність в інтернет-мережі є досить новим соціальним феноменом, що потребує більш ретельних досліджень з огляду на значущість та вагомий соціальний вплив у сучасному суспільстві. Проте на сьогодні фундаментальні розвідки практично відсутні. Серед нечисленних

фундаментальних досліджень феномена соціально-політичної активності в Інтернеті можна виділити працю Ш. Вега. Він визначає Інтернет та виділяє категоріальні форми онлайн-активізму [2]. Вивченню специфіки політично-громадянської онлайн-активності присвячували свої роботи також українські соціологи С. Барматова, Н. Бойко. Проте аналіз неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності та дослідження регіональних особливостей такої активності ще не був висвітлений у публікаціях українських науковців.

Постановка завдання. Метою роботи стало висвітлення особливостей неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності в сучасних умовах українського суспільства та окреслення регіональної специфіки такої активності, її впливу на оцінку загального стану напруженості в суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У статті аналізуються результати багаторічного соціологічного моніторингу Інституту соціології Національної академії наук України. Вибірка (1 800 осіб) репрезентує доросле населення України у віці від 18 років за всіма основними соціально-демографічними показниками.

Моніторинг ситуації щодо користування Інтернетом в українському суспільстві, який проводиться нами з 2002 року, протягом усього періоду дослідження демонстрував нарощування та урізноманітнення інтернет-активності українців та активну реакцію користувачів на будь-які соціально-політичні процеси, що відбуваються в суспільстві [3].

На сьогодні понад дві третини (69,2%) дорослого населення України є користувачами Інтернету. Наші попередні дослідження особливостей «інтернетизації» в Україні свідчать про те, що революційними для «інтернетизації» країни, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, стали 2006 та 2013 роки. Група українських користувачів стала стрімко зростати з 2006 року. Тоді ж почали відбуватися зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття Інтернету як необхідної умови їхнього якісного існування та функціонування в сучасному світі [4].

Регіональний аспект дослідження потребує уточнення регіонального розподілу областей України, який ми використовуємо в цій роботі. У дослідженні використаний такий розподіл регіонального складу за областями: Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області; Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська області; Південь – Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська області; Східний регіон (Схід)

включає Донецьку, Луганську, Дніпропетровську та Харківську області. Проте наголосимо на тому, що в дослідженні під час аналізу соціально-політичної інтернет-активності також використовується більш дрібний регіональний розподіл респондентів Східного регіону. Зокрема, Східний регіон для цих цілей поділяється на дві групи: до першої групи (Схід) входять Дніпропетровська та Харківська області Східного регіону, на території яких не відбуваються бойові дії, а до другої (Донбас) – частина Донецької та Луганської областей, які зараз підконтрольні Україні. На непідконтрольних територіях Донецької й Луганської областей та в Криму дослідження не проводилося.

Аналіз регіональних особливостей долучення громадян України до всесвітньої мережі Інтернет демонструє неухильне зростання кількості користувачів у всіх регіонах. У 2017 році, за даними дослідження, кількість користувачів Інтернету на Півдні становила 77,1%, на Сході – 68,8%, у Центрі – 67,8%. Найменша кількість користувачів мережі Інтернет, як і в попередні роки, фіксується в Західному регіоні. Проте варто зазначити, що саме цей регіон здійснив значний стрибок у нарощуванні інтернет-користування протягом останніх років, збільшивши кількість користувачів в останні роки майже на 10% – з 56,1% у 2015 році до 65,4% у 2017 році.

При цьому українські користувачі зазначають, що користуються Інтернетом щодня (67%) або декілька разів на тиждень (25,5%). Така інтенсивність користування Інтернетом є переважною для користувачів усіх соціально-демографічних груп (тип поселення, регіон, вік, освіта). Мережа використовується переважно «декілька разів на день» респондентами всіх означених груп. Наголосимо на тому, що така інтенсивність користування мережею дає змогу збільшувати якість всебічного використання Інтернету. Набула сталого виміру також характеристика переважних місць використання Інтернету в країні. Сьогодні фіксується абсолютний пріоритет домашнього використання мережі (більше 90% українських користувачів Інтернету), який притаманний усім соціально-демографічним групам населення України, зокрема й за регіональним розподілом.

Такі тенденції розвитку інтернет-активності в країні дають змогу українським користувачам всебічно використовувати Інтернет-мережу, зокрема й для реалізації громадянсько-політичної активності. Так, за результатами відповідей на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» у 2017 році, як і в попередні роки дослідження, фіксується переважне використання мережі задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації: «читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних

організацій» (39,3%); «відстежую новини суспільно-політичного життя» (41,5%); «читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів» (13,7%). Водночас фіксується група українців, які зазначають, що використовують мережу задля висловлення своїх думок та пропозицій із різноманітних питань суспільно-політичної проблематики для контактування з владними (3,6%) та громадськими структурами (1,5%), підтримки конкретних соціальних заходів, що ініціюються користувачами в мережі Інтернет (7,2%), тощо.

Дослідження свідчить про те, що близько 12,7% українських користувачів реалізують ту чи іншу соціально-політичну неформальну онлайн-комунікаційну активність, обираючи такі позиції онлайн-активності: «висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо» (4,5%); «залишаю коментарі на публікації із соціальних, суспільно-політичних питань» (7,1%); «обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя» (5,3%).

Аналіз регіональних особливостей соціально-політичної неформальної онлайн-комунікаційної активності громадян засвідчив певні відмінності (див. табл. 1).

Фіксується більш активна неформальна комунікаційна реакція користувачів Донбасу, Центру та Півдня на онлайн-публікації із суспільно-політичних питань, їх обговорення на форумах, у соціальних мережах.

Соціально-політична неформальна онлайн-комунікаційна активність демонструє небайдуже ставлення людини до проблематики обговорення, емоційну значущість для неї питань обговорення, бажання виплеснути накопичені емоції (образи або переживання), а також знайти емоційну підтримку, однодумців та прихильників у певних питаннях політико-громадянського спрямування.

Показовим є те, що аналіз динаміки неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності виявив також певні

регіональні відмінності 2015 та 2017 років порівняно з результатами дослідження 2013 року. Так, за результатами дослідження 2013 року найбільшу емоційно насичену активність під час обговорення соціально-політичних питань у мережі виявляли Південь та Захід. Водночас Східний регіон демонстрував найменшу емоційно забарвлену політико-громадянську активність в Інтернет-мережі. У 2015 році ситуація змінилась докорінно – відбулося значне нарощування емоційно насиченої неформальної соціально-політичної онлайн-активності в Східному регіоні. Так, серед представників Донбасу зазначали, що «залишають коментарі на публікації із соціальних, суспільно-політичних питань» в Інтернеті у 2013 році 2,8%, у 2015 році – 12,4% (Схід – 1,5% та 8,7% відповідно); «обговорюють на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя» у 2013 році 2,8%, у 2015 році – 14,4% (Схід – 3,8% та 12,1% відповідно). Таким чином, 2015 року Східний регіон наздогнав інші регіони за цими позиціями. І хоча 2017 року ці показники дещо знизилися порівняно з 2015 роком, можна констатувати, що регіони продовжують демонструвати соціально-політичну онлайн-небайдужість до ситуації в країні.

Наголосимо на тому, що така неформальна онлайн-активність, з одного боку, може бути деструктивною – емоційно виснажливою та агресивною, сприяючи збільшенню соціальної напруженості в суспільстві. А з іншого боку, вона може надавати емоційну розрядку, а також позитивне відчуття того, що є підтримка та однодумці в болючих для людини питаннях суспільно-політичного спрямування, детермінуючи рівень соціальної напруженості в суспільстві.

Загалом сьогодні українці досить високо оцінюють рівень напруженості в суспільстві, відповідаючи на запитання «Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?» (див. рис. 1).

Таблиця 1

Особливості розподілу позицій, що віддзеркалюють соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність користувачів у відповідях на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» за регіональним розподілом (2017 рік, %)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Загалом
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	5,3	4,7	3,6	3,6	5,9	4,5
Залишаю коментарі на публікації із соціальних, суспільно-політичних питань	6,5	7,9	7,1	5,0	9,8	7,1
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	4,1	7,2	6,2	2,7	3,9	5,3

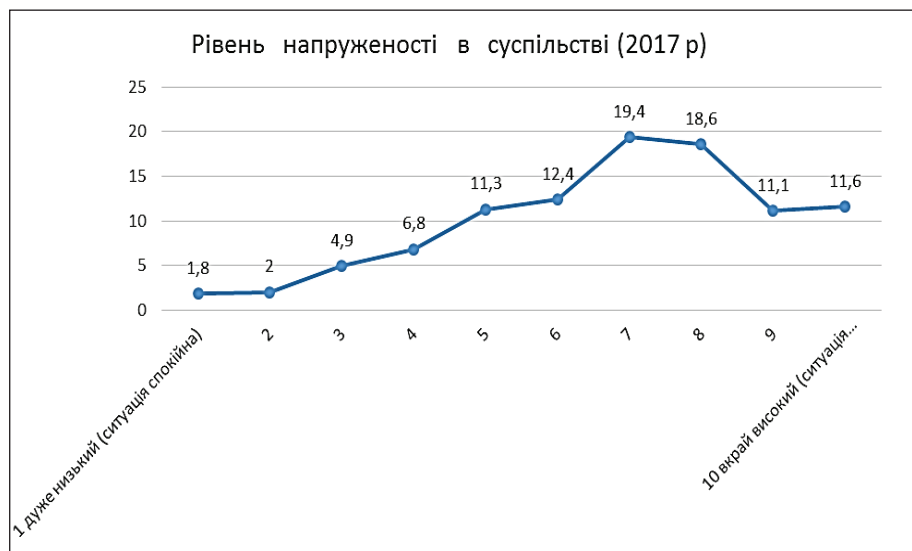

Рис. 1. Рівень напруженості в суспільстві

Серед чинників, які найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, 9,3% респондентів виділяють такий чинник, як «інформація, яка поширюється через ЗМІ», а 7,1% – «інформацію та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет».

Аналіз групи респондентів, які вважають, що «інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет» найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, свідчить про певні особливості цієї групи (група 1 – «коментарі в Інтернеті – фактор напруженості в суспільстві»; група 2 – інші фактори).

Так, респонденти першої групи оцінюють рівень напруженості в суспільстві вище, ніж інші респонденти. Серед респондентів, які зазначили, що «інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет» є чинником зростання напруженості в суспільстві останнім часом (група 1), 29,5% характеризують рівень напруженості в суспільстві як «дуже високий». Серед інших респондентів, які не виділяли цей чинник як вагомий фактор зростання напруженості (2 група), – 21,8%.

Група респондентів, які визнають неформальну соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність фактором соціальної напруженості в суспільстві, не має суттєвих вікових, освітніх, поселенських відмінностей, проте має певні регіональні особливості.

Аналіз регіональної ситуації за цими ознаками свідчить про те, що частіше виділяють коментування в інтернет-мережі як фактор напруженості в суспільстві представники Донбасу та Півдня. Рідше за інших виділяють цей фактор представники Західного регіону. Центральний та Східний регіони мають приблизно рівне співвідношення виділення цього

фактора підвищення соціальної напруженості в суспільстві порівняно з іншими факторами.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи результати дослідження особливостей прояву неформальної соціально-політичної онлайн-комунікації, можна зазначити таке:

1) користування Інтернетом в українському суспільстві демонструє нарощування та урізноманітнення інтернет-активності українців, активне онлайн-реагування на соціально-політичну ситуацію в країні;

2) як основну загальну тенденцію соціально-політичної онлайн-активності українців можна виділити зростання в суспільстві потреби в отриманні різноманітної політичної інформації новин онлайн, обговорення політично-громадянської проблематики в мережі та збільшення політично забарвленої неформальної комунікаційної активності;

3) особливістю проявів неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності протягом усього досліджуваного періоду стало те, що найбільший сплеск такої активності в усіх регіонах було зафіксовано в 2015 році;

4) виявлено зв'язок між відчуттям зростання соціальної напруженості в суспільстві та реакцією користувачів Інтернету на неформальну соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність. Емоційна реакція користувачів на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись у соціальних мережах, реагуючи на популярні пости лідерів думок, на коментарі інших користувачів, може сприяти зменшенню толерантності, бажання співчувати й критично сприймати інформацію та нарощуванню агресивності, напруженості в суспільстві. Аналіз регіональних особливостей свідчить про те, що найбільш негативна реакція на неформальну соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність спостерігається на Півдні та Сході країни;

5) неформальна, емоційно насичена соціально-політична інтернет-активність, ніби барометр, віддзеркалює ті ризики, які існують у суспільстві. Зафіксований конфліктний потенціал неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності в суспільстві, виявлені регіональні особливості реакції на таку онлайн-активність українських користувачів демонструють ті сучасні ризики, які існують у суспільстві та потребують ретельної уваги й аналізу соціально-політичної активності громадян задля зменшення соціальної напруженості в українському суспільстві сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Злобіна О. Фонова напруженість кризового соціуму. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подо-

лання: тези доповідей та виступів учасників Ш конгресу Соціологічної Асоціації України (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 48–49.

2. Vegh S. Classifying Forms of Online Activism: The Case of Cyber Protests Against the World Bank. *Cyber Activism: Online Activism in Theory and Practice* / M. McCaughey and M. Ayers (eds.). New York: Routledge, 2003. P. 71–95.

3. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. К.: Інститут соціології НАН України, 2014. Вип. 1(15). С. 163–172.

4. Бойко Н. Дигітальна нерівність у сучасних українських реаліях. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. Вип. 3(17). С. 137–149.

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ. ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД

INFORMATION WAR AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC REFLEX. POLYPARADIGMAL APPROACH

Робота присвячена дослідженню складного явища інформаційної війни. У статті викладені певні аргументовані концепції інформаційних війн. Основну увагу у роботі автор концентрує на теоретичних і методологічних позиціях учених, що належать до різноманітних наукових шкіл і визначають інформаційну війну через конкретні аспекти проблематики. Автором розглянуто термінологічний апарат проблеми «інформаційної війни», як технології, яка здійснює вплив на суспільну думку. Розібравши різні підходи до вивчення і визначення поняття інформаційної війни, автор прийшов до висновку, що інформаційна війна у рамках наукового дослідження може розглядатися на різних рівнях пізнання: як соціальне явище; як поле політичних конфліктів; як особлива форма політичного конфлікту; як елемент системи інструментів політичного регулювання (інструмент інформаційної політики). Кожен із зазначених рівнів розгляду інформаційної війни досліджується у рамках власної наукової гіпотези. Поліпарадигмальний підхід, використаний у роботі, розкриває та акцентує увагу на тематичних змістовних аспектах сфер державного життя, які є потенційними об'єктами загрози інформаційних атак. Це дає можливість формування комплексного уявлення про окремі сторони досліджуваного явища.

Ключові слова: інформаційна війна; інформаційне суспільство; інформаційно-психологічна війна; маніпуляція свідомістю; глобалізація; політична боротьба; когнітивний вплив; ЗМІ.

Работа посвящена исследованию сложного явления информационной войны. В статье изложены определенные аргументированные концепции информационных войн. Основное внимание в работе автор концентрирует на теоретических и методологических позициях ученых, принадлежащих к различным научным школам, и определяющим информационную войну через конкретные аспекты проблематики. Автором рассмотрен терминологический аппарат проблемы «информационной войны», как технологии, осуществляющей влияние на общественное мнение. Разобрав различные подходы к изучению и определению понятия информационной войны, автор пришел к выводу, что информационная война в рамках научного исследования может рассматриваться на разных уровнях позна-

ния: как социальное явление; как поле политических конфликтов; как особая форма политического конфликта; как элемент системы инструментов политического регулирования (инструмент информационной политики). Каждый из указанных уровней рассмотрения информационной войны исследуется в рамках собственной научной гипотезы. Полипарадигмальный подход, использованный в работе, раскрывает и акцентирует внимание на тематических содержательных аспектах сфер государственной жизни, которые являются потенциальными объектами угрозы информационных атак. Это дает возможность формирования комплексного представления об отдельных сторонах изучаемого явления.

Ключевые слова: информационная война; информационное общество; информационно-психологическая война; манипуляция сознанием; глобализация; политическая борьба; когнитивное влияние; СМИ.

The work is devoted to the study of the complex phenomenon of information warfare. The article outlines certain argued concepts of information wars. The author focuses on the theoretical and methodological positions of scientists belonging to various scientific schools and defines the information warfare through specific aspects of the problem. The author considers the terminological apparatus of the problem of "information warfare" as a technology that has an impact on public opinion. Having taken different approaches to the study and definition of the concept of information wars, the author came to the conclusion that information warfare, within the framework of scientific research, can be considered at different levels of knowledge: as a social phenomenon; as a field of political conflicts; as a special form of political conflict; as an element of the system of instruments of political regulation (an information policy tool). Within each of these levels of consideration, information warfare is explored within the framework of its own scientific hypothesis. The poliparadigm approach used in the work reveals and accentuates thematic content aspects of public life, which are potential objects of the threat of information attacks. This gives the possibility of forming a comprehensive understanding of the individual aspects of the phenomenon under study.

Key words: information warfare; information society; information-psychological warfare; manipulation of consciousness; globalization; political struggle; cognitive impact; mass-media.

УДК 316. 485.26

Горпинич Г.І.

аспірант кафедри соціології
та суспільних наук

Академія праці, соціальних відносин
та туризму

Постановка проблеми. Інформаційні війни – невіддільна частина соціального життя сучасної людини, яка існує у ХХІ ст. В умовах становлення інформаційного суспільства поняття «інформаційна війна» стало не тільки лінгвіс-

тичною одиницею публіцистичного і політичного дискурсу, але й виділилось як самостійна, тобто окрема категорія наукового дискурсу взагалі. Існує багато аргументованих концепцій інформаційної війни, разом із тим відсутне

якесь загальноприйняте визначення вказаного поняття. Різноманітність підходів, у свою чергу, обумовлена достатньою складністю самого об'єкта дослідження, а також великою кількістю наукових шкіл та областей дослідження, з різними теоретичними та методологічними основами, котрі формують потенційне сприйняття та позиції авторів, які займаються дослідженням представленої проблематики. Саме тому існує необхідність у застосуванні соціологічного поліпарадигмального підходу до дослідження поняття «інформаційної війни» як складного, багатопланового феномену сучасної соціально-політичної дійсності.

Аналіз досліджень і публікацій. Актуальність дослідження обумовлена тим, що поняття «інформаційної війни» натеper має публіцистичний характер і ще не отримало загального визнання в українських наукових кругах. Про це свідчать безперервні дискусії з приводу того, що насправді приховується під цим поняттям, сутності явищ, що відносяться до інформаційних війн, а також суперечки з приводу коректності та потенційного застосування даного визначення до тієї сфери соціальних взаємовідносин, котру прийнято називати інформаційним протиборством чи конфліктом інтересів в інформаційній сфері соціальних систем. Як наслідок, поки що не існує єдиного, признаного усіма, визначення даного явища.

Проблематика інформаційної війни як самостійного об'єкта дослідження достатньо широко представлена у наукових працях українських дослідників: Г. Почепцова, Г. Карпенко, І. Костюка, В. Ліпкана, В. Остроухова, Я. Корохода, О. Саприкіна, П. Шевчука.

Процес застосування інформаційно-комунікативних форм впливу переважно динамічний, тому, фактично, у кожному окремому відрізку часу відбувається зміна теоретико-методологічного та структурного інструментарію концепту інформаційних війн. У зв'язку з цим, постає необхідність навести більш повний список дослідників, які займалися вивченням різних аспектів цього питання.

Теоретичні та концептуальні основи інформаційного суспільства як нової фази цивілізаційного розвитку, закладені у працях: М. Кастельса, Д. Белла, Н. Лумана, Е. Тоффлера, Г. Бехмана та інших.

Психологічний аспект інформаційних війн розкривається у роботах наступних авторів: П. Лайнбарджера, В.Г. Крисько, А.Г. Караяні.

Роль засобів масової інформації в аспекті інформаційних війн розглядається такими вченими, як П. Бурдьє, Б.А. Грушин, Г. Шиллер, М. Фаслер.

Маніпулятивний контекст вивчення інформаційного протиборства отримав науково-теоретичний розвиток у роботах: І.Н. Панаріна, С.В. Ткаченко, І.К. Мельника.

Комплексним науково-теоретичним осмисленням феномену інформаційної війни займались: В.А. Лісічкін, Л.А. Шелепін, А.В. Манойло, Д.Б. Фролов, С.П. Расторгуєв.

Отже, кожен із наведених вище підходів дає можливість сформувати уявлення про окремі сторони досліджуваного питання. Оскільки у вітчизняній науковій літературі на сьогодні не сформовано єдиної думки щодо самого науково-теоретичного концепту інформаційних війн, а також основних методик, форм і методів їх проведення, то вважати дослідження даного феномена вичерпаним не можливо. Все це зумовлює вибір теми дослідження.

Постановка завдання. Здійснити теоретичний аналіз поняття інформаційних війн, а також похідних від нього дефініцій за допомогою вітчизняних і закордонних наукових праць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформаційна війна – це форма певного інформаційного протиборства. Саме у цьому відношенні вона розглядається як продукт розвитку суспільства, який ввібрав увесь можливий досвід людства, накоплений за роки протистоянь. Виникнув на певному етапі інформаційного протиборства у наслідок науково-інформаційного прогресу і інформаційної інтеграції світового співтовариства, інформаційна війна стала самостійним контролюваним та неконтрольованим засобом здійснення внутрішньої та зовнішньої політики у світі.

Найважливішою причиною тому послужив перехід світового співтовариства до інформаційного суспільства, який стався у результаті стрімкого розвитку інформаційних технологій. Інформаційне суспільство не тільки скоротило простір і час шляхом збільшення швидкості передачі інформації, яке призвело до «стиснення» світу, зменшило відстань між знаками і дійсністю і викликало вибух знаків. Інформаційне суспільство породило новий тип влади, яка, на думку М. Фуко, циркулює у суспільстві через мільярди каналів повсякденного життя і масових комунікацій та затверджується у людях тільки у силу згоди з нею. Тому між політичними силами у суспільстві починається боротьба за надання легітимності своєї «картини світу», найважливішу роль в якій відіграють засоби масової комунікації, здатні породжувати «надреальність» і робити симулякр події в очах споживачів інформації, реальніше самої події.

Вперше термін «інформаційна війна» у сучасному вигляді опинився у фокусі уваги американських учених у зв'язку з війною у Перській затоці. Не можна сказати, що раніше у науковій та політичній літературі не фігурувало поняття «інформаційної війни», але само визначення мало дещо інакшу форму та значення. «Information war» – термін, який

використовували западні вчені задля означення війн, основними об'єктами ураження в яких стануть інформаційні системи [11]. Після 1991 р. американські вчені вирішили дещо змінити загальний вигляд вказаного поняття. «Information warfare», згідно з англо-українським словником, перекладається як «інформаційна діяльність, яка застосовується політичною організацією (наприклад, державою), щоб послабити чи знищити іншу політичну організацію» [6]. Тобто, це є певна форма інформаційної конкурентної боротьби, змагання між політичними суперниками. Таке значення терміну «Information warfare», на думку американських теоретиків, дозволяє розглядати контекст визначеного положення, який виражається у вивченні засобів та способів інформаційного протистояння не тільки у період бойових дій, але і під час їх відсутності, щоб послабити чи знищити політичного або економічного супротивника законними з правової точки зору засобами та методами, бо, нібито, «warfare» – не означає ведення бойових дій у конкретиці. Головну частину змісту поняття «інформаційні війни» становлять, таким чином, дії, спрямовані на зміну інформації.

На основі вище представленого матеріалу дамо докладне визначення поняття «інформаційна війна».

Інформаційна війна – термін, що має два значення:

1) Вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації.

У цьому сенсі також використовується термін психологічна війна – психологічний вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави з метою досягнення політичних або чисто військових цілей.

2) Цілеспрямовані дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційним процесам і інформаційним системам супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем [2, с. 112].

Який би сенс у поняття «інформаційна війна» не вкладався, воно народилося у середовищі військових і позначає насамперед жорстку, рішучу і небезпечну діяльність, яку можна порівняти з реальними бойовими діями. Військові експерти сформулювали доктрину інформаційної війни і чітко уявляють собі окремі її грані: це штабна війна, електронна війна, психотропна війна, інформаційно-психологічна війна, кібернетична війна і т.д.

Інформаційна війна – це така форма конфлікту, в якій відбуваються прямі атаки на інформаційні системи для впливу на знання або психіку супротивника, з метою його придушення або знищення. Отже, як ми бачимо,

інформаційна війна є невіддільною частиною інформаційного суспільства. Не дивлячись на те, що дослідники зіткнулись з даним поняттям лише у XX ст., досягнути сутності феномену «інформаційної війни» намагалась велика кількість соціологів, політологів, філософів і інших дослідників, але проблеми рішення інформаційної війни залишаються відкритими та єдиної інтерпретації інформаційного суспільства до сих пір не існує.

Вивченням поняття інформаційної війни займалися такі дослідники, філософи і соціологи, як Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, Д. Рисмен, Д. Белл, Ю. Хабермас, Ф. Уебстер, Х. Маклюен та ін.. Усі зазначені дослідники дають їй неоднороздільну оцінку.

Так, наприклад, американський дослідник Т. Стоунер розглядає інформаційне суспільство як суспільство, основою якого стає матеріальне виробництво, виробництво знань і інформації на базі передової інформаційної технології.

У свою чергу, Е. Тоффлер в одній з філософських праць «Метаморфози влади» проводить аналіз проблем суспільства на той момент, ще XX в., соціальних конфліктів і глобальних проблем, з якими зіткнеться людство на рубежі століть. І, позначаючи новий виток міжжетнічних і геополітичних зіткнень, Е. Тоффлер був переконаний у тому, що важливо якомога швидше адаптуватися до стрімких змін, оскільки він бачить сучасний світ як якусь «Третю хвилю» – інформаційне суспільство, утворене внаслідок широкого розповсюдження ПК, турбореактивної авіації, гнучкої технологій. В інформаційному суспільстві складаються нові види сім'ї, стилі роботи, життя, нові форми політики, економіки та свідомості. Символами «Третьої хвилі» стають цілісність, індивідуальність і чиста людська технологія [17, с. 295]. Дана праця як ніколи актуальна в епоху, коли інформація стала одним з найнебезпечніших засобів як протистояння, так і протидії у будь-якій сфері підсистеми суспільства.

Сучасні дослідження розділяють наступні групи підходів до визначення поняття «інформаційної війни».

У рамках психологічної парадигми інформаційна війна розуміється як латентний вплив інформації на індивідуальну, групову і масову свідомість за допомогою методів пропаганди, дезінформації, маніпулювання з метою формування нових поглядів на соціально-політичну організацію суспільства через зміну ціннісних орієнтацій і базових установок особистості.

Осмислюючи інформаційну війну у контексті психологічних теорій, В.А. Лісичкін указує, що її об'єктом є когнітивно-емоційна сфера індивідів, а головною метою – управління інтелектуально-психологічними та соціокуль-

турними процесами, обов'язковими елементами яких виступає неусвідомленість даного впливу особами, схильними до завуальованого впливу і послідуємого дотримання ліній запрограмованої поведінки.

Психологічне трактування розглянутого феномену дають також Д.А. Волкогонов і А.Г. Караяні. Вони поєднують інформаційне та психологічне протиборство в одному понятті. Перший дослідник оцінює інформаційну війну як систему підливних ідеологічних впливів імперіалізму, спрямованих на свідомість людей переважно через сферу загальної психології [9]. У свою чергу, на думку А.Г. Караяні, мова йде про інформаційно-психологічні акції, що здійснюються на міждержавному або стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, як у мирний, так і у воєнний час, як в інформаційній, так і у духовній сфері, серед своїх військовослужбовців або військ противника [7].

У сучасній науковій літературі виділяється група вчених, які зосереджують свою увагу на соціально-комунікативному аспекті інформаційних війн. Їхні методологічні принципи дослідження відрізняються тим, що у предметному полі домінує не свідомість людей, а інформація, що набуває панівного впливу у новій інтерактивній реальності і формує когнітивні орієнтації.

Даній трактовки дотримуються, наприклад, М.Ю. Павлютенкова і Д.А. Швець, згідно з думкою яких, інформаційна війна являє собою комунікативну технологію, котра має на меті досягнення інформаційної переваги в інтересах національної стратегії [5].

У руслі аналогічної логіки міркувань М.А. Родіонов і В.С. Пірумов вважають, що інформаційна війна, це певна форма боротьби сторін, що складається у використанні спеціальних засобів і методів впливу на чужі інформаційні ресурси при захисті власного інформаційного капіталу. Її змістом є ведення та реалізація розвідувальних і політико-психологічних процесів щодо супротивника [14, с. 44].

Інтеграційна теорія інформаційної війни належить Г. Почепцову. Автор осмислює дане явище з точки зору public relations і позначає його як несанкціоновану роботу у чужому інформаційному просторі. При цьому детально розглядаються різні аспекти ефективного інформаційного впливу. У центр дослідницької уваги ставляться прийоми і способи впливу на поведінку соціальних груп. Суб'єктами інформаційних війн, у розумінні Г.Г. Почепцова, виступають спільноти людей – нації, держави, колективи підприємств, об'єкти, масова свідомість. Як теоретичне позначення даного феномена, використовується, як правило, термін «психологічна війна», де основною метою агресора (ініціатора ведення психологічної війни) виступає придушення волі

(деморалізація) і руйнування сформованих ціннісних установок і орієнтацій [15, с. 147].

Інтерес представляє геополітичний підхід, згідно з положеннями якого, інформаційна війна інтерпретується у термінах міждержавного протиборства, спрямованого на рішення зовнішньополітичних завдань не за допомогою фізичної сили, військової техніки і зброї, а з використанням витончених технологій коерсивного контролю, що здобуває зовнішнє вираження у формі дипломатії.

Прихильником подібного трактування є І.Н. Панарін. За визначенням політолога, інформаційна війна – це «домінуючий спосіб досягнення влади, організація ноосфери і світового інформаційно-психологічного простору у своїх інтересах» [13, с. 3-4]. На його погляд, сучасні державні діячі не тільки повинні володіти владним ресурсом і кредитом довіри громадськості, а й вміти вести ефективне інформаційне протиборство. Саме воно дозволяє успішному політику збільшувати свій політичний капітал [13, с. 16].

У контексті сучасних геополітичних процесів розглядає підняту проблематику І.А. Михальченко. Дослідник відстоює позицію, згідно з якою інформаційна війна являє собою цілісну технологію, спрямовану на досягнення гуманітарного поневолення одних груп людей іншими. Вона є продуктом постіндустріального суспільства і обумовлена неможливістю глобальних збройних конфліктів, які можуть знищити планету [12, с. 14-15].

Аналогічної точки зору на природу і детермінованість інформаційної війни дотримуються А.Б. Губарев, А.М. Соколова, Д.Б. Фролов. На їхню думку, процеси глобалізації викликають встановлення специфічних геополітичних відносин. Вони характеризуються тим, що одні актори міжнародних процесів, шляхом активного впливу на інформаційну сферу інших, прагнуть отримати перевагу в економічній, військовій, політичній чи інших сферах [10].

Звернення до конфліктологічного підходу дозволяє розглядати аналізовані війни у ракурсі військового і політичного протистояння.

Наприклад, Р. Шафранський осмислює досліджуваний феномен як збройні дії проти будь-якої частини системи знань і переконань супротивника, що мають на меті прихований деструктивний вплив на прийняття політичних рішень контрагентом, що виражається у порушенні координації та ефективності цього процесу. Автор підкреслює, що чим вище технологічні можливості і більш розвинена комунікативна сфера держави, тим більше воно вразливе в аспекті інформаційних війн [19].

Крізь призму військово-стратегічного напряму розглядають інформаційну війну Дж. Аркілл, Д. Ронфельдт і Дж. Деріан. Для них це вид військового конфлікту, який виступає або

самостійною формою, або частиною розширеного набору військових дій, що утворюють мережеві і кібервійни. Можливість домінування, у даному випадку, забезпечується внаслідок комп'ютеризації військової техніки і формування мережевої організації збройних сил. Передбачається застосування електронних технологій, автоматичних пристроїв, що замінюють людину у бойових ситуаціях. Крім того, визнається необхідним руйнування інформаційних систем противника, яке тягне за собою нездатність контрагента отримувати, обробляти і використовувати необхідні відомості [18].

У свою чергу, Д.Г. Балуєв зазначає, що інформаційна війна може бути спрямована на загальну або елітну увагу і включати дипломатію, пропаганду, психологічні кампанії, політичну і культурну підривну роботу, проникнення в інформаційні мережі та бази даних, просунення опозиційних або дисидентських рухів за допомогою комп'ютерних мереж. За словами політолога, інформаційна війна може вестися урядом проти незаконних груп або організацій, залучених у тероризм, поширення зброї масового ураження або транспортування наркотиків. З іншого боку, вона може здійснюватися проти політики конкретного уряду, прихильників груп і рухів, пов'язаних, наприклад, з релігійними питаннями, проблемами охорони навколишнього середовища або захисту цивільних прав [1].

Що стосується другого з вказаних напрямків, то в його рамках інформаційна війна есплікується як політичне протиборство.

Так, в уявленнях А.В. Манойло, інформаційна війна – політична боротьба, виражена у формі інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї, дана технологія виступає неодмінним атрибутом політичного керівництва. Реалізація війни полягає у посиленому впливі на суперечності, які об'єктивно закладені і мають місце на різних рівнях державного і суспільного устрою. Як результат очікуються зовнішньо і внутрішньодержавні прояви конфронтації з заданим рівнем інтенсивності і визначеним напрямком. Напрямок заздалегідь визначає сам організатор [11].

Наведену точку зору розділяє В. Карпенко, що пропонує розглядати інформаційне протиборство стосовно до регіонального політичного процесу. Згідно з автором, його причина пов'язана з приростом владного капіталу або захистом власних інтересів. Каналами реалізації зазначених стратегій стають мас-медіа, а до політичних суб'єктів зараховуються як окремі соціальні групи – еліти регіону і федерального центру, аудиторії відповідних ЗМІ, так і масовий соціальний суб'єкт – населення регіону у цілому [8].

Повноцінне об'ємне бачення досліджуваного феномену може бути досягнуто завдяки

системному підходу, представленому у роботах С.П. Расторгуєва, С.Н. Бухаріна, В.В. Циганова.

Базове поняття, що застосовується С.П. Расторгуєвим, «інформаційна система», відповідно до якого, інформаційна війна трактується як відкритий, прихований вплив інформаційних систем одне на одного з метою деформації або знищення протилежної сторони. Вони орієнтовані на досягнення переваги не стільки у матеріальній, скільки у політичній і духовній сферах, нанесення суспільству культурної травми, що веде до демонтажу держави [16].

Системний погляд на природу інформаційних війн висловлюють також Д. Богуш і О. Юдін. Вони зводять інформаційну війну до динамічного процесу, що відбувається у складній самоорганізованій системі з великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не детермінований, а імовірнісний характер. Така війна, на думку авторів, виникає внаслідок випереджального розвитку будь-якого компонента, що вимагає перерозподілу ресурсів на свою користь і підвищеної безпеки. Це призводить до суперечок з іншими частинами системи і виводить саму систему зі стану рівноваги. Результатом інформаційної війни стає перетворення системи або її зникнення і формування нової організації [3].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, кожен з наведених вище підходів дає можливість сформувати уявлення про окремі сторони досліджуваного явища. Психологічна парадигма дозволяє детально досліджувати механізми впливу на внутрішньоособистісні процеси індивідуальної свідомості, що викликає зміни у ментальній сфері, визначає корекцію логіки світосприйняття і відповідної їй політичної поведінки. У контексті соціально-комунікативного бачення проблеми можливе вирішення завдання по заповненню пробілів у знаннях про характер і способи інтеракцій, що виникають між суб'єктами інформаційного протиборства. Геополітичний підхід дозволяє розглядати основні методи сучасної світової політики для досягнення політичної та економічної влади у мирний період. Конфліктологічний напрямок орієнтує на адекватну оцінку стратегічного значення інформації у досягненні домінуючої позиції як результату боротьби за владу, ресурси і політичний статус. Системний підхід дає релевантний інструментарій для комплексного дослідження інформаційної війни з урахуванням тісного взаємозв'язку її окремих елементів, їх рефлексії на дестабілізуючі чинники і тактик у рамках наступальних стратегій.

Розглянувши різні підходи до вивчення і визначення поняття інформаційної війни, автор прийшов до висновку, що інформаційна війна у рамках наукового дослідження може розглядатися на різних рівнях пізнання:

як соціальне явище; як поле політичних конфліктів; як особлива форма політичного конфлікту; як елемент системи інструментів політичного регулювання (інструмент інформаційної політики). Кожний із зазначених рівнів розгляду інформаційної війни досліджується у рамках власної наукової гіпотези:

1. Соціологічна гіпотеза інформаційної війни: інформаційна війна – соціальне явище і нова форма суспільних відносин, породжувана інформаційним суспільством.

2. Статистична гіпотеза інформаційної війни: інформаційна війна – поле політичних конфліктів, які перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

3. Конфліктологічна гіпотеза інформаційної війни: інформаційна війна – політичний конфлікт з метою вирішення суперечностей з приводу влади і управління, в якому зіткнення сторін здійснюється у формі інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї.

Однак, усі наявні сьогодні підходи до досліджень інформаційної війни містять ряд певних недоліків. У першому випадку категорія війни розмита – у неї потрапляють практично всі форми комунікації, як політичної, так і звичайної соціальної, немає переконливого обґрунтування соціальної небезпеки цього явища і причин, які детермінують відношення цієї форми соціальної взаємодії саме до війни. У другому випадку інформаційна війна переслідує достатньо вузьку мету – мету військового протистояння, а її виникнення прив'язується до політичних причин військового конфлікту. Тим часом, сьогодні інформаційна війна використовується у дипломатичній боротьбі самостійно, у мирний час, який виключає застосування традиційних заходів збройної протидії. Це визначає неефективність державної інформаційної політики, що розглядає інформаційну війну як складову традиційного збройного протистояння і не враховує інші, невійськові, причини виникнення інформаційно-політичних конфліктів.

Інформаційні війни, як інструмент, вже давно використовуються як самостійні кампанії для рішення тих чи інших задач. Вони є ефективним інструментом політики, бізнесу і навіть міжособистісних відносин. На основі розглянутого матеріалу доцільним є розгляд інформаційної війни як комунікативної технології впливу на масову свідомість з довготривалими і короткочасними цілями. Ми акцентуємо змістовні, а не технічні аспекти цього явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балуев Д.Г. Информационная революция и современные международные отношения: уч. пособие. Н.Новгород: ННГУ, 2001. 107 с.
2. Белоножкин В.И., Остапенко Г.А. Информационные аспекты противодействия терроризму. М.: Горячая линия – Телеком, 2009. 112 с.
3. Богуш В.М., Юдин О.К. Информационная безопасность. К.: МК-Прес, 2005. 432 с.
4. Бухарин С.Н., Цыганов В.В. Информационные войны в бизнесе и политике. М.: Академический Проект, 2007. 336 с.
5. Виноградова Е.А. Информационная война: концептуальный анализ. Тренды и управление. 2014. № 3. С. 283-292.
6. Информационная война. Материалы из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>
7. Караяни А.Г. Теория и практика психологической войны. Организация и проведение информационных операций. URL: <http://psyfactor.org/lib/psywar30.htm>
8. Карпенко В. Информационный простір як чинник національної безпеки України. Українознавство: науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. 2005. № 3. С. 182-192.
9. Кунакова Л.Н. Информационная война как объект научного анализа. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1993-5552_2012_6_30.pdf
10. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева; Зал. ст. М. Вавилова. М.: Жуковский: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2003. 464 с.
11. Манойло А.В. Информационно-психологическая война как средство достижения политических целей. URL: <http://psyfactor.org/lib/psywar25.htm>
12. Михальченко И.А. Информационные войны на рубеже XXI века. Безопасность информационных технологий. 1998. № 3. С. 14-15.
13. Панарин И.Н. Информационная война и третий Рим. М.: Городец, 2001. 244 с.
14. Пирумов В.С., Родионов М.А. Некоторые аспекты информационной борьбы в военных конфликтах. Военная мысль. 1997. № 5. С. 44-47.
15. Почепцов Г.Г. Информационные войны. URL: http://ligis.ru/librari_2/049/contents.html
16. Расторгуев С.П. Философия информационной войны. М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. 496 с.
17. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: пер. с англ. М.: АСТ, 2003. 669 с.
18. Der Derian J. Virtuous War. Virtual Theory. International Affairs. 2000. № 4 (76). P. 771-788.
19. Szafranski R. Theory of Information Warfare: Preparing For 2020. URL: http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/szfran.htm

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВПЛИВУ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

THEORETICAL BASES OF RESEARCH OF PROCESS OF INFLUENCE OF MASS MEDIAS ON FORMING OF TOLERANCE IN SOCIETY

У статті розкривається вплив ЗМІ на формування толерантності у сучасному суспільстві. Окреслено теоретичну базу дослідження – праці науковців, які досліджували феномен толерантності у суспільстві та роль, яку він відіграє в етичній поведінці сучасної людини.

Ключові слова: толерантність, ЗМІ, сучасне суспільство, соціальна поведінка, інформаційне суспільство, терпимість, етика, мораль.

обществе и роль, которую он играет в этическом поведении современного человека.

Ключевые слова: толерантность, СМИ, современное общество, социальное поведение, информационное общество, терпимость, этика, мораль.

The article reveals the role of the media in the formation of tolerance in modern society. The theoretical basis of the research is defined – the works of scientists who studied the phenomenon of tolerance in society and the role that it plays in the ethical behavior of modern man.

Key words: tolerance, mass media, modern society, social behavior, information society, tolerance, ethics, morality.

УДК 316.43

Горпинич О.В.

к.філос.н., доцент кафедри економіки підприємств та соціальних технологій
Державний університет телекомунікацій

В статье раскрывается влияние СМИ в формировании толерантности в современном обществе. Определена теоретическая база исследования – труды ученых, которые исследовали феномен толерантности в

Постановка проблеми. XXI століття створило умови для ослаблення кордонів між країнами і народами завдяки небувалому стрибку інформатизації суспільства та розширенню міжнародного співробітництва. Разом з тим, світ всупереч усім очікуванням, став більш конфліктним, загострилися етнічні, релігійні та економічні проблеми як на міжнародному, так і міжособистісному рівні. Тому на даному етапі розвитку суспільства на перший план виходять принципи і смисли, необхідні для загального виживання і вільного розвитку: етика і стратегія ненасильства, ідеї терпимості до чужих позицій, цінностей, культур, ідеї діалогу і взаєморозуміння, пошуку взаємоприйнятних компромісів. Це змушує знову звертатися до феномену толерантності, з'ясовувати роль, яку він відіграє в етичній поведінці сучасної людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На становлення концепту толерантності вплинули праці Дж. Локка, М. Уолцера, М. Бенза, А. Дрюзе, С. Жижека, А. Модржевські, С. Картера, В. Кемерова, М. Коржевські, Ю. Хабермаса, О. Лебедевої, В. Лекторського, С. Ільїнської, А. Мічуріна, Д. Мутагірова, В. Ніколенка, Т. Скворцової, М. Смагіної, В. Шаліна, А. Шипілова, М. Шугурова та ін., які присвячені теоретико-методологічним аспектам вивчення окремих проявів толерантності. У працях Р. Валітової, В. Золотухіна, Н. Круглової, В. Шаліна та ін. розглядаються різні аспекти філософського розуміння толерантності – етичний, аксіологічний та ін.

Суттєвий внесок у науковий аналіз різних видів толерантної соціальної поведінки зробили М. Алієв, О. Асмолов, В. Ачкасов, Г. Бардьер,

Є. Головаха, П. Гречко, О. Грива, А. Григорян, Л. Дробіжева, Н. Круглова, Д. Мутагіров, В. Петров та ін.

На становлення соціологічної концепції толерантності вплинув розвиток понять «соціальна солідарність», «злагода» (Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Т. Парсонс, Ф. Тьоніс, В. Ніколенко, К. Урсуленко та ін.), публічна соціологія прав людини (М. Буравой та ін.).

Окремі важливі питання соціологічного вивчення проблеми толерантності та її місця у категоріальному апараті соціології представлені у роботах таких учених, як Є. Головаха, М. Мchedlov, Н. Паніна, В. Паніотто, Н. Победа, О. Ручка, В. Соколова та ін.

Концептуалізація соціальної толерантності враховує концепції соціальної нерівності, які розробляють А. Андреев, Н. Коваліско, О. Куценко, С. Макеев, О. Шкаратан та ін.

Різні аспекти функціонування ЗМІ у суспільстві розглядаються у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, питанням взаємодії влади і засобів масової інформації присвячені праці В. Здоровеги, О. Копиленка, В. Лизанчука, В. Миронченка, А. Москаленка, Г. Почепцова, В. Різуна, А. Чічановського, В. Шкляра, В. Воробйова, Т. Добросколонської, К. Маркелова, Л. Мухамедової, В. Попова та ін. Проблеми формування толерантності у суспільстві розглядають О. Гриценко, М. Соколов, А. Чічановський, С. Чукут, В. Шкляр та ін.

Постановка завдання. Віддаючи належне науковій і практичній значущості розглянутих наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, слід, однак, зауважити, що серед невирішених

частин проблеми залишається дослідження механізмів впливу ЗМІ на формування толерантності в української національної свідомості як важливого чинника державотворчих процесів в Україні, що й обумовлює зацікавленість зазначеною проблематикою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Толерантність належить до основоположних демократичних принципів, пов'язаних з концепціями плюралізму, соціальної свободи і прав людини. Проблема толерантності набула особливої актуальності з розвитком загальносвітових інтеграційних процесів у різних галузях економічного, культурного, суспільного життя, освіти. Бути толерантним – означає виявляти повагу до іншого способу життя, інших почуттів, традицій, ідей, вірувань.

Поняття «толерантність» трактується як моральна якість людини або стан суспільних звичаїв, традицій, що характеризується стриманістю моральних оцінок, неагресивним способом прийняття морального та соціального зла, прагненням враховувати інтереси інших людей і народів [1].

Толерантність – це шанування чужих поглядів, почуттів, віри, традицій та звичаїв. Наприклад, якщо людина не щира, але при певних обставинах прагне проявити себе з хорошої сторони, гарно спілкується з іншими, але одночасно відчуває ненависть, неповагу, то таку людину ніяк не назвеш толерантною.

У даний час ми стаємо свідками взаємопроникнення різних культур, держав та їх економік. Як відомо, однією з умов розвитку держав і суспільств виступають толерантні відносини між їх суб'єктами. Тому підставою в єдності різноманітних культур служить саме толерантність.

Толерантність як поняття етики розкриває специфічний зміст моралі з такими частинами як повага, визнання, прийняття людиною людини, як свого, а не як когось чужого, іншого. Саме тут вступають у силу моральні відносини.

Аспектами моральних відносин виступають саме толерантні відносини, а у моральній свідомості толерантні відносини і толерантна свідомість відтворюють зміст моральних відносин. Іншими словами, толерантна свідомість має своє місце у структурі моральної свідомості, а толерантні відносини – у структурі моральних відносин.

Моральні відносини можуть бути представлені як система взаємних зобов'язань, що тягнуть за собою певний звіт суб'єктів даних відносин один перед одним при виконанні ними взаємних обов'язків, такі як повага, визнання. Такі зобов'язання включаються у поняття «толерантність», а самооцінка особистого ставлення до поваги і прийняття людини як свого – є відображенням взаємозв'язку відповідальності та свободи. Такі категорії конкретизують

моральні відносини у частині толерантності. Тому поняття толерантності як поняття етики йде від свободи до відповідальності.

Толерантність як поняття етики, вимагає зацікавленості однієї людини в іншій. І, як уже відомо, що будь-яке поняття фіксує насамперед відносини, а не властивості і якості, які розвиваються, проявляються в інших відносинах. Саме тому, толерантність фіксує відносини – відношення людини до людини, групи, до суспільства. У цих відносинах і розвиваються, резюмуються, проявляються повага, визнання, сприйняття, свобода та відповідальність [3].

Толерантність виводиться з регулятивних відносин, розкриває сутність, укладену у моральних принципах поваги, визнання, прийняття людини, які припускають зацікавлене ставлення до нього з боку іншої людини.

Моральна свідомість людини характеризує толерантність як вчинок, який має бути здійснений, як відношення, яке має бути реалізоване конкретно особою. Моральна необхідність поваги, визнання, прийняття – є змістом думки людини, а його свідомість виражає повинність «через себе».

Толерантність висловлює відповідні вимоги модифікації поваги, прийняття. Тобто, це є визнанням гідності, довіри до людей, уважного ставлення до їх переконання, чуйність, ввічливість, делікатність, скромність. Також це визнання іншої людини як своєї, сприйняття її, взаєморозуміння, визнання автономії, підставою чого служить гідність людини. Тому, можна вважати, що толерантність має моральний, нормативно-оцінюючий сенс, висловлює відповідні модифікації моральних вимог.

Залежно від контексту – еволюційно-біологічного, етичного, політичного або психологічного – толерантність наповнюється своїм особливим специфічним змістом.

В еволюційно-біологічному плані розробка концепції толерантності спирається на уявлення про «норми реакції», тобто допустимому діапазоні варіантів реагування, притаманних тому чи іншому виду, і не порушують його генотипу.

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних течій, в яких підкреслюється неприходяща цінність гідності і чеснот людини, у тому числі чеснот (різноманітності ознак), що відрізняють одну людину від іншої і підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного людського виду. Якщо різноманітність людей, культур і народів виступає, як про це згадували ще гуманісти італійського Відродження, як цінність і гідність культури, то толерантність, що становить норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття інших логік і поглядів, виступає як умова збереження

різноманітності, свого роду історичного права на відмінність, несхожість.

У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення у суспільстві і навіть у своїх рядах, вирішувати у рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно визнати свою поразку у політичній боротьбі, приймати політичний плюралізм як прояв різноманітності у державі.

Отже, толерантність – це світоглядна категорія, яка відображає позицію людини щодо позитивного сприйняття етнічного, конфесійного, політичного, вікового, гендерного розмаїття цінностей.

Для використання поняття толерантності потрібно відповісти на важливі у теоретичному і практичному плані питання:

- якою мірою цінності толерантності поділяються і декларуються офіційними організаціями та інститутами (ЗМІ, інститути освіти, релігії, армії і т.д.),
- якою мірою різні верстви населення, соціальні групи поділяють цінності толерантності,
- яким чином цінності толерантності проявляються у різних сферах життєдіяльності людей,
- чому соціальні інститути, групи, індивіди інтолерантні до тих чи інших об'єктів, і як вони самі виправдовують свою інтолерантність,
- чи можна сформувати толерантні установки і готовність до відповідної поведінки і якщо це можливо, то яким чином [5].

З кінця 60-х років минулого століття у західній літературі не припиняються жваві дискусії з проблеми толерантності. Причому вона есплікується не просто як традиційна проблема західної думки або західного суспільства, але саме як нова проблема глобального світу.

Толерантність нині актуалізується як принцип організації людської спільноти на всіх рівнях його функціонування. У ньому, як в універсальній формі ставлення до інших цінностей, сенсів, установок вбачається не тільки бажаний тип поведінки, але й у деяких випадках – імператив. При цьому толерантність постає як проблема міжсуб'єктної взаємодії, поставлена самою динамікою розвитку суспільства.

Толерантність є певна якість взаємодії між суб'єктом і об'єктом толерантності, що характеризується готовністю суб'єкта приймати соціокультурні відмінності об'єкта, що містять зовнішні ознаки, висловлювання, особливості поведінки і т.д. Ця взаємодія має свою історичну, соціоекономічну та соціокультурну специфіку і багато у чому нею визначається. Як суб'єкт може виступати соціальний інститут (у тій чи іншій мірі регульований державою), соціальна організація, група, індивід. Той же перелік можна застосувати і до об'єкта толерантності. У принципі можливі різні поєднання

суб'єктно-об'єктних відносин: «соціальний інститут – соціальний інститут», «соціальний інститут – соціальна організація», «соціальний інститут – група» і т.д. [4].

У рамках соціологічної парадигми толерантності можна виділити три основні предмети дослідження:

По-перше, толерантність можна розглядати як систему цінностей, що входить у структуру суспільної свідомості. У зв'язку з цим може бути аналіз державної доктрини у цій сфері, основних типів суспільної свідомості, свідомості різних соціальних груп, верств населення і т.д. У цьому випадку об'єктом дослідження будуть виступати проблеми розробки теоретично обґрунтованих показників стратифікації суспільної свідомості, побудова різних його типів, аналіз впливу на кожен тип ідеологічних і соціально-економічних чинників і вплив певного типу свідомості на соціальні процеси і особливості поведінки людей.

При аналізі толерантності як складової структури суспільної ідеології особливу увагу передбачається приділити проблемам класифікації як саме суспільної свідомості, так і її носіїв – класів, соціальних груп, верств населення. Ця класифікація поряд з докладною класифікацією самого поняття толерантності повинна стати основою для створення системи змінних, за допомогою яких будуть розроблятися інструменти збору емпіричної інформації.

По-друге, толерантність може розглядатися у рамках функціонування будь-якого конкретного інституту, особливо значущого для дослідження ідеології толерантності, наприклад, освітнього, ЗМІ і т.д. Аналізуючи цей процес функціонування у рамках будь-якої соціологічної теорії, можна аналізувати особливості впливу толерантних (інтолерантності) цінностей, норм і зразків поведінки на установки і поведінку окремих індивідів або груп.

По-третє, предметом дослідження може бути система міжгрупових взаємодій (міжнаціональних, міжетнічних, міжконфесійних і т.д.). Тут мова йде насамперед про великі соціальні групи, виділені за соціально-демографічними показниками, і проведенні емпіричних досліджень у відносинах між членами цих груп (міжособистісні відносини двох конкретних представників національних або релігійних груп або ж ставлення до людини як представника тієї чи іншої групи) [4].

Виділимо наступні сфери толерантності [3]:

1) Гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою. Екстремістський прояв гендерної інтолерантності являє собою сексизм – форму політики, індивідуальної або групової поведінки, що дискримінує жінок

в їхніх правах на повноцінну участь у професійній діяльності та суспільному житті, ґрунтується на припущенні, що за особистими характеристиками чоловіки перевершують жінок.

2) Вікова толерантність – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з його віком (нездатність старих розуміти молодь, відсутність у молоді досвіду і знань і т.д.). Вікова толерантність цілком може поєднуватися з прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку.

3) Освітня толерантність – терпиме ставлення до висловлювань і поведінки людей з більш низькою освітою у високоосвічених людей і до людей з низькою освітою. Очевидно, що даний тип толерантності має відношення до побутової сфери та не пов'язаний з обговоренням питань, де рівень освіти дійсно є вирішальним фактором.

4) Міжнаціональна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності». Крайні прояви міжнаціональної інтолерантності:

- етноцентризм – дискримінація на основі культурних чи мовних характеристик індивіда або групи. Базується на переконанні у «перевазі» одних культур над іншими;

- ксенофобія – страх і неприйняття іноземців та представників інших культур: переконання у тому, що «чужаки» принесуть шкоди;

- агресивний націоналізм – думка, що одна нація перевершує у правах іншу.

5) Расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси. У своєму крайньому прояві расова інтолерантність є расизм – дискримінація людей за расовим принципом. Базується на припущенні, що деякі групи мають перевагу над іншими.

6) Релігійна толерантність – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності, особливостям літургії і т.д. з боку вірян та невірних, представників різних конфесійних груп. У своїй екстремістської формі міжконфесійна інтолерантність є релігійний фанатизм – насадження будь-якої віри, її цінностей і традицій (іноді у масштабі цілих спільнот) і надання соціальних переваг апологетам цієї віри. Релігійний фанатизм базується на припущенні, що дана віра є єдино правильним відображенням релігійної або духовної істини, і що всі люди повинні слідувати її принципам (догматам).

7) Географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

8) Міжкласова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів – багатих до бідних, бідних до багатих.

Формування даного виду толерантності вкрай важливо для країн з досвідом соціальних революцій і особливо «диктатури пролетаріату».

9) Фізіологічна толерантність – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т.д. Даний тип толерантності особливо важливий при дослідженні дітей дошкільного та шкільного віку, низько освічених шарів і т.д.

10) Політична толерантність – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д. Крайніми формами прояву політичної інтолерантності є: фашизм і властива тоталітарним режимам політика політичних репресій. Під фашистською ідеологією розуміється переконання у тому, що держава повинна боротися з інакомисленням і за чистоту раси, контролювати життя своїх громадян. Політичні репресії – запобігання вільного і відкритого обговорення політичних ідей і рішень; перешкоджання вільним і чесним виборам; обмеження свободи інформації; жорстоке покарання політичних дисидентів. У принципі, можливий розгляд і зовнішньополітичної толерантності – ставлення до країн і народів на основі принципів, затверджених ООН та іншими міжнародними організаціями. Крайнім виявом зовнішньополітичної інтолерантності є імперіалізм – підпорядкування одних народів іншими для контролю над їх багатством і ресурсами.

11) Сексуально-орієнтаційна толерантність – неупередженість щодо осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

12) Маргінальна толерантність (толериантність щодо маргіналів) – відношення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, укладених і т.д.

Безумовно, не всі типи толерантності рівнозначні з точки зору їх впливу на соціальну напруженість у суспільстві. Особливу небезпеку становить собою міжнаціональна, міжконфесійна, політична нетерпимість.

Інформаційний простір включає у себе суму складних інформаційних технологій, які є основою, компонентом, що визначає увесь виробничо-економічний простір транснаціональних суспільств. Але це ще й соціалізуюча сила, що впливає на становлення світогляду, сила, яка з однаковим успіхом може сприяти і інтеграційним і дезінтеграційним процесам. Останнє, власне, стосується переважно ЗМІ [6, с. 67].

Виробництво інформації локально зосереджено у спеціалізованих центрах. Простір приймання цієї інформації наразі покриває більшу частину простору соціального буття. Навіть у процесі прямого міжособистісного спілкування чимало тем обговорення задаються ЗМІ. Мас-медіа – це як «третій невидимий», якого переповідають, на нього посиляються, його

хвалять, засуджують і т.д. Небезпека неконтрольованого людьми вторгнення в їхню психіку, маніпулювання їхньою свідомістю викликає обґрунтовану тривогу. Зміст масових інформаційних процесів впливає на емоції, мислення і судження індивіда, на його окремі вчинки і діяльність у цілому. Споживання цього змісту швидко стає звичною необхідністю. Відсутність контакту свідомості з продукцією преси, радіо, телебачення, а для деяких і кіберпростору, розглядається людиною як важкий тягар невідання про події у світі й у соціальному докільлі, що позбавляє його інформаційного матеріалу для емоційного реагування і оціночних суджень, що допомагають самоствердженню особистості і прогнозуванню діяльності як власної, так і оточуючих [9].

Не можна не визнати, що засоби масової інформації роблять для нас відкритішими інші культурні світи і формують у сучасної людини здатність до розуміння інших культур як раціональну основу для появи співчуття і емпатії. Водночас, саме засоби масової інформації, формуючи віртуальну реальність як інтелектуальну й емоційну домінуючу психіку, роблять людей байдужішими, агресивнішими і жорстокішими у реальному житті.

За класифікацією англійського журналіста П. Джонсона, сім «смертних» гріхів світової журналістики властиві і вітчизняній:

- 1) перекручування фактів;
- 2) «культ фальшивих образів»;
- 3) втручання в особисте життя;
- 4) «вбивство особистості»;
- 5) використання сексу з метою підвищення тиражів та прибутків;
- 6) отруєння душ дітей тим, що вони бачать, чують, читають;
- 7) зловживання тією владою, яку мають мас-медіа [9].

ЗМІ як спосіб соціального управління і елемент державності здатні ефективно впливати на стан і розвиток соціально-політичних процесів. Помилковою є думка, що засоби масової інформації виконують лише інформативну функцію. Вона спростовується тим, що як «четверта» влада, вони формують громадську думку і у кінцевому результаті громадську свідомість і поведінку людей [8].

Скасування цензури стало важливим кроком на шляху у наданні ЗМІ дійсної, а не декларативної свободи слова і друку, однак цю свободу багато працівників засобів інформації сприйняли як всездозволеність, як повну непідзвітність не лише владі, а й суспільству [6, с. 21]. В одних випадках мас-медіа намагаються бути навіть не «четвертою», а «першою» гілкою влади і на цій підставі контролювати діяльність інших «гілок», нав'язувати їм свою волю. В інших – ЗМІ під виглядом безпристрасного висвітлення яких-небудь

подій пропускають найзначущу інформацію, що дозволяє уявити загальну ситуацію, картину подій у потрібному ракурсі і світлі. І те і інше, вважає проф. А. Чічановський, однаково неприпустиме для суспільства, яке претендує на статус демократичного [6, с. 52]. «Маючи потужний інформаційний ресурс, ми можемо виробляти такий інформаційний продукт, який буде служити не на користь, а на шкоду державним, суспільним інтересам, а об'єкт докладавання зусиль – людина, нація, народи – стане матеріалом для політичних експериментів чи спекуляцій» [6, с. 49].

Звідси, у діяльності ЗМІ (щодо толерантності) мають бути домінуючими такі напрямки:

1) утвердження ціннісно-орієнтаційної системи через призму духовності;

2) створення атмосфери гласності, демократичності, дискусійності, діалогу з аудиторією, забезпечення на ділі принципу плюралізму думок та суджень;

3) суворе дотримання правил і норм професійної етики [7, с. 36].

ЗМІ не лише інформують, повідомляють новини, але й пропагують окремі ідеї, погляди, вчення, політичні програми і тим беруть участь у соціальному керуванні шляхом формування громадської думки, переконань, розробки певних соціальних установок. ЗМІ спрямовують діяльність людини у певну течію. Уся робота ЗМІ безпосередньо спрямована на виконання функції сприяння повної та різнобічної соціальної орієнтації мас.

А от що саме повідомляють, як саме зображають і яке саме уявлення складають, – це вже стосується сфери політики й залежить від інформатора. Наприклад, українське телебачення і радіо та російське про одну і ту саму подію нерідко розповідають по-різному. Ані дивуватися з цього, ані, тим більше, обурюватися цим не варто: українське телебачення має виражати інтереси української держави, російське ж – російської, а ці інтереси, як відомо, не збігаються. А от дивуватися та обурюватися тим, що чужоземний інформатор нерідко використовує наш національний інформаційний простір проти нашої держави, варто і потрібно [2].

Толерантність в інформаційному просторі передбачає наявність різнопланових видань, радіостанцій, телеканалів, а тому необхідно створити зовнішні умови для функціонування ЗМІ у демократичному режимі: державним органам управління потрібно гарантувати усім засобам масової інформації різних форм власності рівні економічні можливості для розвитку і функціонування, дотримуючись законів добросовісної конкуренції. Також необхідно використати у повній мірі можливості нових інформаційних технологій для поширення ідей толерантності, у тому числі через ЗМІ

у мережі Інтернет. Адже саме неконтрольований розвиток Інтернет спричинив появу агресивних інформаційних просторів, що закликають до насильства, нав'язують культ сили, вбивств і тероризму. Останнім часом кількість екстремістських веб-сторінок, груп новин, списків розсилки і чатів швидко зростає. За даними Центру аналізу конфліктних ситуацій США, їх кількість у Сполучених Штатах перевищує 1400, у Британії – 1000, у Росії понад 900 (по Україні дані відсутні, але можна не сумніватися в наявності таких інформаційних ресурсів). До того ж, ці екстремістські ресурси вміщують сотні посилань на сайти ку-клукс-клану, фашистів, націоналістів та інших прихильників агресії і ненависті. Аналіз проблем у даному контексті свідчить, що наразі відсутня ефективна система протидії інформації ненависті, агресії й ескалації екстремізму. Як наслідок, відсутня культура толерантної комунікації у молодіжному середовищі, не забезпечений широкий доступ населення до інформації про процеси формування у суспільстві толерантної свідомості [4].

У різних сферах соціуму толерантність модифікується по-різному. Мотивована громадським життям у політиці – вона виступає невіддільним елементом демократії; у ділових стосунках – готовністю до діалогу; у міжнародних відносинах – повагою до прав, звичаїв, способу життя інших; в освіті – освоєнням діалогових форм навчання, прийняттям цінності толерантної свідомості, формуванням досвіду толерантної поведінки. Особливо важко формувати толерантність до іншого, коли йдеться про етнічні, національні й релігійні відмінності. Рівень міжетнічної толерантності, або нетолерантності, проявляється у різних критичних проблемно-конфліктних ситуаціях міжособового та внутрішньо особового вибору тоді, коли вироблені в іншому соціально-культурному способі життя етнічні стереотипи й норми поведінки не спрацьовують, а нові норми або стереотипи перебувають у процесі свого формування. Тому етнічна толерантність розуміється як наявність позитивного образу іншої культури при збереженні такого ж сприйняття своєї власної. Це значить, що етнічна толерантність не є наслідком асиміляції як відмови від своєї культури, а є характеристикою міжетнічної інтеграції, для котрої характерне прийняття або позитивне ставлення до власної етнічної культури, а також до етнічних культур груп, з якими ця група вступає в контакт.

Важливе зауваження робить проф. А. Чічановський про те, що інформування і інформаційний тиск – принципово різні речі. Під останнім розуміється масована обробка свідомості людей за допомогою налаштованих певним чином засобів масової інформації. Саме ця обставина, за словами професора, визначила стра-

тегію підтримки терпимості, яка містить такий порівняно новий для системи ООН і багатьох окремих держав вид діяльності, як досягнення толерантності у галузі масової комунікації (адже ЗМІ можуть бути використані не лише для гомогенізації суспільства, але й для підбурювання до насильства). Як приклад проф. А. Чічановський наводить спеціальну програму дій ООН і ЮНЕСКО зі створення і зміцнення незалежних засобів масової інформації. У документах цих міжнародних структур визнається, що населенню, втягнутому у конфлікти, неприпустимо пропонувати викривлену картину подій, натомість неупереджена інформація, яка вміщує лише факти, може сприяти зміні поведінки людей у зоні конфлікту у бік більшої терпимості, взаєморозуміння і згоди [6, с.106-107].

Отже, у даний час має велике значення усвідомлення важливості феномена толерантності для нашого суспільства. Проблема виховання толерантності має об'єднати людей різних, насамперед фахівців різних напрямків і рівнів – психологів, педагогів, вихователів, філософів, соціологів, а також представників різних вікових груп (дітей і підлітків, дорослих і молоді).

Висновки з проведеного дослідження. ЗМІ у будь-якому суспільстві виконують важливу інформаційну роль, тобто є своєрідним посередником між владою та населенням. Їх діяльність має важливі суспільно-політичні наслідки, оскільки характер інформації, що адресується аудиторії, визначає її відношення до дійсності і напрям соціальної діяльності.

Коли йдеться про інформаційне поле конкретної держави (а кожна держава його має), то його межі, зазвичай, ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національні території, повітряний простір та економіку. Саме у цих сферах діють засоби інформації, які й інформують, тобто повідомляють, зображають, складають про щось уявлення. Інформаційний простір України перебуває у процесі становлення, і його розвиток характеризується значними нерівномірністю і відставанням від розвинених сусідніх країн, які приділяють набагато більше уваги вдосконаленню своєї інформаційної сфери. Окремі сектори національного інформаційного поля (друковані ЗМІ, книговидавання, бібліотечний, архівний та кінематографічний комплекси) не відповідають стандартам розвинутих країн, зазнають подальшого скорочення і навіть руйнування. Інші (Інтернет, мобільний зв'язок), хоч і не досягли рівня передових держав, однак виявляють стійку тенденцію до зростання.

Необхідно у повній мірі використати можливості традиційних засобів масової інформації, а також новітніх інформаційних технологій, зокрема мережі Інтернет, транскордонного телебачення для поширення ідей толерантності. Адже саме неконтрольоване використання

цих технологій спричинило появу агресивних інформаційних просторів, що закликають до насильства, нав'язують культ сили, вбивств і тероризму.

Необхідними передумовами функціонування толерантного інформаційного простору є плюралізм думок і поглядів у суспільстві, а також наявність різнопланових видань, радіостанцій, телеканалів. А, отже, державним органам управління потрібно гарантувати усім засобам масової інформації різних форм власності рівні економічні можливості для розвитку і функціонування, дотримуючись законів добросовісної конкуренції. При цьому важливо на законодавчому рівні визначити правовий статус інформаційного простору України, який є одним із головних чинників збереження національного інформаційного суверенітету держави. Сучасні ЗМІ, завдяки можливостям віртуального впливу на свідомість і підсвідомість масової аудиторії, пропонують суспільству готові ціннісно-сміслові та поведінкові моделі. Ці моделі можуть консолідувати суспільство, достатньо ефективно знімати соціальну напруженість, але можуть і підривати позитивну консолідацію і психологічну стабільність соціуму шляхом створення та просування у маси образів ворогів, розкручування агресивного настрою натовпу. Теоретико-соціологічна розробка проблеми толерантності здатна сприяти вирішенню багатьох соціальних проблем, які провокують екстремізм, ксенофобію, нестабільність як у теоретичній, так і у практичній площинах. Глобалізація змушує рухатися світ у напрямку пошуків найбільш прийнятних для сучасної цивілізації толерантних практик, вивчення яких дозволить оптимізувати соціальні взаємодії у напрямку їх гуманізації.

Однак, у сучасній науці все ще відсутнє однозначне розуміння категорії «толерантність» і меж її застосування, що ускладнює практичні дії з формування толерантності як умови людського співбуття і життєдіяльності у полікультурному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10. К., 2008. 417 с.
2. Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25.06.93. Верховна Рада України. К.: Книга, 1993. Т. 5. С. 191-200.
3. Захарчук Н.В. Філософсько-соціологічний аспект категорії «толерантність» та її роль у міжкультурній комунікації. URL: http://VKPI_fpp_2012_3_6.pdf
4. Паращевін М. Толерантність у сучасному українському суспільстві: загальний стан та регіональні особливості. URL: <http://i-soc.com.ua/files/us2015.pdf>
5. Толерантність у сучасному суспільстві. Її принципи та напрямки. URL: <http://kelmentsi.bukoda.gov.ua/page/tolerantnist-u-suchasnomu-suspilstvi-ii-printsipi-ta-napryamki>
6. Чичановский А.А. За чертой полета: нации и народы после развала СССР. М.: Славянский диалог, 2000. 110 с.
7. Чичановский А.А. В тенетах свободы: политологические проблемы взаимодействия властных структур, СМИ и общества в новых геополитических условиях. М.: Славянский диалог, 1995. 303 с.
8. Шкляр В.І. Національний інформаційний простір. Сучасна українська журналістика: поняттєвий апарат / за заг. ред. А.З. Москаленка. К.: УВП, 1997. С. 11-37.
9. Ягодзінський С.М. Я302 Глобальні інформаційні мережі у соціокультурній перспективі: монографія. К.: Аграр Медіа Груп, 2015. 275 с.

СОЦІЕТАЛЬНІ ПРАКТИКИ: ВАРІАЦІЇ ТИПОЛОГІЇ І ВЕКТОРИ РОЗГОРТАННЯ

SOCIAL PRACTICES: VARIATIONS OF TYPOLOGY AND VECTORS OF DEVELOPMENT

Стаття присвячена типології соціальних практик, аналізу і їх основним критеріям. У цьому контексті як з позиції подальшого розвитку теорії практик, так і з позиції кристалізації міждисциплінарних досліджень практики особливу перспективу становить визначення і аналіз саме практик соціальних, як практик, забезпечуючих не буденне, повсякденне життя людини, а траєкторії соціальних інтеракцій, алгоритми самореалізації і соціального конструювання. Завданням статті є спроба визначити специфіку соціальних практик, а також критерії розрізнення цих практик від інших соціальних дій і елементів структури культури.

Ключові слова: практики, типологія практик, соціальні практики, конструюючи практики, практики смислопродукування.

Статья посвящена типологии социальных практик, анализу и их основным критериям. В этом контексте, как с позиции дальнейшего развития теории практик, так и с позиции кристаллизации междисциплинарных исследований особую перспективу представляет определение и анализ именно практик социальных, как практик обеспечивающих не обыденную, повседневную жизнь человека, а траектории социальных интеракций, алгоритмы самореализации

и социального конструирования. Задаaniem статьи является попытка определить специфику социальных практик, а также критерии отличия этих практик от других социальных действий и элементов структуры культуры.

Ключевые слова: практики, типология практик, социальные практики, конструирующая практики, практики смыслопродуцирования.

The article is devoted to the typology of social practices, analysis and their main criteria. In this context, both from the point of view of the further development of the theory of practice, and from the standpoint of the crystallization of interdisciplinary research of practice, a particular perspective is the definition and analysis of the societal practice, as the practice of providing non-routine, everyday human life, and the trajectory of social interactions, algorithms of self-realization and social construction. The purpose of the article is an attempt to determine the specifics of societal practices, as well as criteria for distinguishing these practices from other social actions and elements of the structure of culture.

Key words: practice, typology of practices, societal practices, constructive practices, sense formation (semantic reproduction) practice.

УДК 316.356.2

Настояща К.В.

к.соц.н., доцент, докторант
факультету соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Практики називають формами життя (П. Вітгенштейн), рутинізованими способами поведінки (А. Реквіц), практичними знаннями (М. Полані), поточними соціальними подіями (П. Штомпка) тощо. У кожному із цих визначень підкреслюється окремий, значущий для певного автора аспект практикування. Привертає увагу динаміка наукових поглядів М. Фуко, який починав із визначення практик як способів робити справи, способів діяти і мислити, а закінчив практиками як способами турботи про себе, техніками конституювання себе [1]. Практики визначають як діяльнісний контекст, в якому інтерпретується висловлювання або поведінка [2, с.18], як сукупність прийнятих у культурі, традиційних способів діяльності, навичок поводження з предметами (Дж. Серль). Наприклад, можна говорити про практики дослідження і впровадження, практики наукової дискусії, практики розв'язання спорів, практики економічної діяльності, практики політичної участі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На основі аналізу праць апологетів теорії практики класиків (у цей список занесемо Є. Дюркгейма, Г. Хайдегера, М. Фуко, М. Мосса, Н. Єліаса, П. Бурдьо, Ж.Делеза, К. Гірца, Г. Гарфінкеля, А. Реквіца, В. Вахштайна, А. Шюца, І. Гофмана) і сучасників (Б. Латура, В. Вах-

штайн, В. Волкова і О. Хакордіна, Д. Гінева і інших) ми можемо виділити і описати різні типи соціальних практик. У цьому сенсі ми можемо типологізувати практики у горизонтальному і вертикальному розрізі, а також окремо на глобальному, макро, мезо і мікрорівнях. За горизонтальний розріз матимемо розподіл по сферах життя, діяльності, як інституціональним різноманітностям, за вертикальний розріз – розподіл по рівнях масштабності соціальних агломерацій і у цьому сенсі рівень інститутів буде мезорівнем, а рівень референтних груп, соціальних груп – мікрорівнем. Як макрорівень ми можемо розглядати глобальний рівень глобальної ойкумени, де домінують транснаціональні практики. Н. Смелзер у книзі «О соціології» виділяє ці рівні і відповідні їм типи соціальної активності, яка може бути особистісною, груповою, громадянською і нарешті глобальною, транснаціональною [3, с. 18].

Перше ніж перейти до типологізацій, на цих рівнях важливо означити і родові атрибуції практики, які відрізняють її від всіх інших елементів структури культури. Зокрема, у попередніх наших роботах ми виділили наступні критерії практики, які визначають її як таку і відрізняють її від різноманітності дій та рухів: перше – неусвідомлюваність, друге – автоматизм виконання, третє – повторю-

ваність, четверте – культурообумовленість, п'яте – тілесність, шосте – рухливість, сьоме – індексичність, вимірюваність, восьме – правилообумовленість, конвенційність.

Ці критерії ми будемо враховувати, коли будемо вирізняти соціетальну практику від, скажімо, ритуалу чи норми. Типологія соціетальних практик це окрема проблематика, яка, враховуючи її актуальність і трендовість, цікава нам тим, що практики соціальної активності якраз належать до тих практик, які активно трансформуються, і самі по собі можуть виступати маркерами переструктуризації соціального простору. Соціетальні практики самі по собі при цьому можна взагалі виділити в окремий тип практик, адже він є структуруючим і конструюючим і у цьому сенсі навіть можна ставити питання чи є ці практики практиками, як такими? Чи зберігають вони характерні ознаки практик? На нашу думку, соціетальні практики також залишаються практиками попри те, що їх метою стає не відтворення структури і порядку дійсності, а його трансформація, перетворення. Однак звернемося до позиціонування цього типу практик в інших дослідників. Загалом дослідники виділяють окремо фонові, репродуктивні, об'єктивовані і суб'єктивовані, дискурсивні, центральні, базові і маргінальні, інституційні, інституціалізовані, символічні, віртуальні, інноваційні практики, практики самопрезентації і т. д. Важливо, що це є означення не характеристик практик, а саме їх різних типів. Повторюю, що ми пригадали лише частину найбільш часто згадуваних типів, які, як можна припустити, ймовірно можуть означати один і той самий тип практик.

Типологій практики було і є багато і фактично кожен дослідник пропонував свою інтерпретацію означення різних практик, зокрема їх систематизацію. Завданням нашого короткого теоретичного аналізу є потреба вивести спільний знаменник під цією різноманітністю, визначити ті сукупності, які можна узагальнити, як соціетальні практики. Це і є метою подальшого нашої статті.

Постановка завдання. Разом з актуалізацією уваги до практики зростає і інтерес до типології практик – процесу виокремлення певних видів і класів практик, що є обов'язковим етапом будь-якого ґрунтового аналізу явища. У цьому контексті, як з позиції подальшого розвитку теорії практик, так і з позиції кристалізації міждисциплінарних досліджень практики, особливу перспективу становить визначення і аналіз практик соціетальних, як практик забезпечуючих не буденне, повсякденне життя людини, а траєкторії соціальних інтеракцій, алгоритмів самореалізації і соціального конструювання.

Виклад основного матеріалу дослідження Так, якщо говорити про опозиційні типи практик, то їх, на нашу думку, доречніше було б розбити на такі пари: традиційні – інноваційні,

як ті, що були у сенсі знайомі, старі і нові, ті, що з'явилися, ще не знайомі. А також повсякденні, побутові – конструюючи, соціальної активності, як рутинні, які обслуговують нашу повсякденність і відтворюють структуру та порядок, і у цьому сенсі є енергозберезувальні і ті, що перетворюють структуру, змінюють порядок, породжують нові практики, обслуговують сферу нашого професійного, громадянського, суспільного життя, забезпечують нашу самореалізацію, задоволення амбіцій, реалізації смисложиттєвих стратегій. Варто зазначити, що при цьому практики соціальної активності, або – конструюючи практики, можуть бути також інноваційними і традиційними. Це твердження легко посилити прикладом появи нових форм громадської активності, практик волевиявлення. Інформатизація, автоматизація і віртуалізація, пронизуючі всі сфери людського життя, роблять можливим висловлення громадського невдоволення не тільки шляхом мітингів, демонстрацій і т. д. Зараз для цього буває достатньо підтримати, підписати петицію у соціальних мережах. Ці практики в їх орієнтуванні на соціальні перетворення власне і є соціетальними.

Отже, традиційність – інноваційність, автентичність – інокультурність та повсякденність і конструювання – це полюси опозиційних векторів осі координат для ідентифікацій будь-якої практики, яку можна розмістити для аналізу у цю дослідницьку матрицю і відповідним чином означити. Однак це далеко не всі критерії типологізації, які ми можемо виділити для аналізу. Соціетальність практик – це ще один ракурс, під яким ми можемо розглядати ті чи інші практики, а об'єднує їх під спільним означенням те, що ці практики орієнтовані на соціальне.

Ще одним критерієм типології практик може бути їх співвідносність з суб'єктом. Так, можна розрізняти практики суб'єктивовані і об'єктивовані. Перші – є особистісною інтерпретацією, індивідуальним виконанням практик об'єктивованих. Це виконання може бути настільки специфічним, що ми можемо у деяких випадках говорити про появу нової унікальної практики, яка стала результатом творчого підходу особистості, проявом її індивідуальності. Однак, якщо практика буде виконуватися лише одним суб'єктом, вона так і залишиться суб'єктивованою, тобто звичкою. Ця тематика зачіпає тематику появи інноваційної практики.

Тому, продовжуючи цю тему соціетальних практик, варто визначити, що вона тісно пов'язана з тематикою особистості, як фактора креативності, трансформації практики. Тому у теорії практик зберігається важливим поняття креативності індивіда (агенту), але йому надається у рамках багатьох теорій практик все такі набагато менше ваги, ніж, наприклад, у М. Арчер або П. Штомпки, або у рамках

діяльнісного і процесного підходів. Наявності стабільних і сталих структур у часі постійно загрожує можливість креативного використання цих структур індивідами в їхніх практиках. Власне, саме завдяки цьому можливі будь-які структурні та соціальні зміни. Проте слід наголосити, що індивід все одно є «вбудованим» у структуру. «Домінантною тенденцією є реалізація агентами їх впливу (power) у спосіб, що загалом має тенденцію до консервації структури конкуруючих груп чи інтересів. Люди мають стати включеними у соціальну боротьбу, але залишають при собі певну частину «агентності», особливо щодо вибору засобів такої боротьби» [4, с. 46]. – пише П. Штомка

Цікаво, що і для Є. Гідденса «індивідуальна» компонента практики є дещо більшою, ніж для А. Реквітца (та для П. Бурдьо). Початково, перш ніж рутинізуватися, практика у теорії Е. Гідденса була саме індивідуальним потоком, сукупністю дій або вчинків агента. А отже, містила у собі індивідуальне цілепокладання та мотивацію, несла на собі відбиток індивідуальної рефлексії [5]. Ми абсолютно поділяємо такий підхід з тим лише уточненням, що витoki появи практики не завжди є персоналізованими, іноді це є наслідком спонтанної колективної дії, дії випадкової, ситуативної, впливом речей і технічних факторів. Це доповнення у дусі АНТ теорії привертає увагу до нових факторів виникнення практики і потребує окремого розгляду.

Повертаючись же до розуміння практики Є. Гідденсом, слід зазначити що він вважав, що практики не є ані об'єктивно детермінованими, ані результатом вільної волі. Можна стверджувати, що практики є рутинізованими діями (індивіда чи групи), щоденною поведінкою та активністю, «не більше ніж грою ролей [на кшталт театру], чи втіленням плану» [5, с. 52]. Практика є тим, у чому актуалізується та «здійснюється» структура. Із зазначеного випливає, що практики наслідують певні зразки (паттерни), хоча і є індивідуальними та до певної міри унікальними, а також до певної міри передбачуваними. Причому, передбачуваність і типовість обумовлена структурою (її впливом), тоді як унікальність – природною різницею між акторами та варіаціями історичних (часових) обставин здійснення практики. Таке Гіденовське роз'яснення сукупності індивідуального, як інтерпретацій виконання і загального, як заданої форми, ми вважаємо достатньо обґрунтованим.

Продовжуючи ж цю тему, слід сказати, що, наприклад, А. Реквітц пропонує ввести таке розрізнення. Першочергово ми мусимо розрізняти «практику» в однині (нім. Praxis) і «практики» у множині (нім. Praktiken) [6, с. 249]. «Практика» (Praxis), у його розумінні, в однині є виразним терміном для опису людської дії у цілому на противагу теорії або просто розмірковуванням.

Водночас, «практики» у контексті соціальних практик є чимось, на його думку, принципово іншим. Так, «практика» (Praktik) є рутинізованою поведінкою, що складається з кількох моментів, взаємопов'язаних з іншими, а саме: форми тілесної активності, форми ментальної активності, доступності і використання предметів, попереднього або базового знання у формі розуміння та знання «як-це-робити», емоційного стану, мотивацій. У цьому сенсі практиками є спосіб приготування їжі або її споживання, спосіб роботи, дослідження, догляду за іншими або собою тощо. Можна сказати, що кожен із цих елементів формує своєрідний блок, залежний від усіх інших і водночас необхідний для них, а отже, практики не можуть бути редуковані до якогось одного із таких елементів. Подібно до цього, практики є певним паттерном (зразком), який повинен наповнюватися великою кількістю одиничних і часто унікальних дій, що відтворюють такі практики. Наприклад, практика споживання мусить постійно репродукуватися через окремі одиничні акти споживання. Зрозуміло, що коли йдеться про соціальні практики, то розглядається соціальна практика щодо, наприклад, споживання або приготування їжі певної сукупності індивідів (те саме стосується і культурних або соціокультурних практик). Окремий індивід (тілесний та ментальний агент), таким чином, є «носієм» практики. Більше того, він одночасно є і носієм доволі великої кількості соціальних практик, які зовсім не повинні бути скоординовані та узгоджені між собою. Можна стверджувати, що індивід є носієм певного зразка (паттерну) тілесної поведінки, рутинізованого способу розуміння, знання «як-це-робиться» і мотивування. Такі конвенційні «ментальні» активності розуміння, знання і бажання та мотивування є необхідними елементами соціальних практик, й індивід бере у них участь (тобто, вони не є його індивідуальними схильностями або якостями, не є проявами його індивідуальності). Таку позицію Реквітца ми вважаємо також доказовою.

У цьому контексті, звертаючись до типології практик за критерієм часу, слід зазначити що ця типологія по суті є описом етапів розвитку життєдіяльності практики, фаз її функціонування. Так, всі практики проходять інноваційну фазу, коли вони є неповторними, оригінальними, специфічними, індивідуалістичними (підтримуються лише 5% першими приймаючими за концепцією Є. Роджерса [7]), потім практика проходить фазу інституалізації і стереотипізації – вона стандартизується, розповсюджується, приймається більшістю і закріплюється у певній формі – стає традиційною. Період функціонування практики у цій фазі у різних практик різний і залежить від ряду обставин, найпершою з яких є поява нової практики. Отож, подальша доля традиційної

практики після появи її нової спадкоємиці – це смерть у повсякденності, хоча меморіальна практика і продовжує існування через низку артефактів, які вона маркувала у дії – конкретних речей побуду, одягу і т.д.

Коли ми знаємо, що таке практика і як її розрізнити за різними критеріями, ми можемо ставити наступні питання, а саме питання щодо трансформації практик. Важливо розібратися з тим, що зникає, а що трансформується. Тобто, які практики зникають назавжди, а які лише трансформуються, змінюються. Що вирізняє одне від іншого? В яких випадках ми можемо говорити про зникнення і появу нового, а в яких про трансформацію. Що детермінує як зникнення, так і трансформацію? Як ми вже зазначали вище, практики ніколи не зникають як факти, тобто як дії, які обслуговують різні сфери життя людини, практики безсмертні. У цьому сенсі люди завжди будуть вмиватися, вдягатися, спілкуватися і займатися коханням, одружуватися, народжуватися, помирати. Питання лише у тому, як люди це робили, роблять і будуть робити у різних культурах, спільнотах, групах, різному історичному часі. Саме те, як люди роблять це чи інше, зникає, як форма, або змінюється. Повне зникнення практики, як конкретної форми дій, обслуговуючих ту чи іншу сферу життя, може бути пов'язане зі зникненням того чи іншого соціального інституту чи інституції, якій ці практики були приналежні. Наприклад, практики проведення дуелі, самурайського характеру, носіння калашів і чаювання з самоваром відійшли у минуле, як і соціальні інституції, до яких вони були приналежні. Ці практики стали меморіальними, а речі, які були центральним об'єктом маніпуляцій у практиці, поповнили полиці музеїв. Саме там зараз самовар, калаші, самурайський меч, пістолети дуелянтів. Натомість зараз з'явилися нові практики – користування мобільним зв'язком, спілкування у соціальних мережах, відеоігри і т.д. Усі перераховані практики як минулого, так і сучасні стосувалися обслуговування далеко не базових потреб людини, а другорядних – соціально-культурних.

І у цьому сенсі ми можемо типологізувати практики ще за одним загальним критерієм – співвідносною з потребами особи, а потреби, у свою чергу, розділити на потреби фізіологічні, потреби забезпечення життєдіяльності, функціонування нашої безпосередньої тілесності. І у цьому сенсі це базові потреби за А. Маслоу і потреби верхнього шару, потреби смислоутворення, самореалізації, так звані духовні потреби, пов'язані з цінностями і соціальним життям людини. Перші обслуговують потреби базові, інстинктивні, тілесні, другі – соціальні, духовні, культурні, тобто ті, які людина задовольняє по-друге, вже маючи ситість, захист і безпеку (А. Маслоу) [8]. Однак і ті, і інші потреби все одно

детермінуються культурою, їх форма втілення, перебіг алгоритму відтворення обумовлений загальним культурним тлом. І вони рівноцінно можуть як зникати, так і трансформуватися, незмінною залишиться лише людська потреба і сфера життя, в якій вона задовольняється, реалізовується.

Однак, якщо такі соціальні інститути як інститут дуелі, або інститут дворянства, інститут фрейлін королеви, або самурайства чи козацтва зникли, то практики харчування, вдягання, пологів, весілля і поховання не зникнуть ніколи. У цьому сенсі базові, центральні практики можуть лише трансформуватимуться і роблять це постійно, відповідно до зміни історичного часу, але вони не можуть зникнути повністю, адже забезпечують базові життєвідтворювальні сценарії життя людини. Інші ж практики, які сформувалися у межах інших соціальних інституцій, як то освіта, медицина, дозвілєва сфера, політика, економіка (як соціальні інституції) найчастіше зникають, поступаючись зовсім новим практикам, які, хоча і задовольняють ймовірно ту саму потребу, але роблять це кардинально іншим способом. Як приклад – безготівковий розрахунок замість бартеру продуктами натурального господарства, або лазерна хірургія замість кровопускання, скайп-побачення замість романтичного рандеву на березі річки і т.д.

На перший погляд може здаватися, що мова йде про ті самі повсякденні і конструюючі практики, але ж ні. Згадана пара понять не прив'язана до потреб, а означає скоріше алгоритм дії. Оскільки ми вже писали, що у повсякденних практик він відтворювальний, а у випадку конструюючих, соцієтальних – конструюючий. У даному ж випадку мова йде про обумовленість потребами, що не обов'язково прив'язує їх до конкретних сфер життя, а може реалізовуватися перехресно, через фактори заміщення, сублімації, мімікрії певної діяльності з одної сфери на іншу. Ця дуальна пара практик може означити, як фізіологічні практики, або практики життєзабезпечення, чи вітальні практики і практики смисловідтворення (смыслепродуктування), які є підтипом соцієтальних у цій парі, бо зорієнтовані на соціальний простір, на зовнішнє, на Іншого. Звісно, можна було б назвати ці практики соціальними, але, як ми вже означували, практики як такі апріорно і є соціальними, соціокультурними, бо обумовлюються культурою соціуму і формуються у соціумі процесом соціалізації. Звичайно, дуальні пари практик повсякденні – конструюючі і вітальні – смыслепродуктування співвідносяться між собою. І найчастіше повсякденні практики стосуються задоволення потреб нашого тіла, отже, є переважно вітальними, а практики конструюючі часто стосуються наших цінностей, інтересів, ідеалів, отже, є смисловідтворювальними.

Важливим моментом, який свідчить нам про відмінності вітальних і смисловідтворюваних практик, є модифікаційна багатоманітність других. Мова йде про те, що базові фізіологічні потреби є однозначними, простими і невишуканими, їх перелік обмежується конкретним числом і вони є всім притаманними і відомими. Саме тому і їх обслуговування різноманітними практиками у межах різних культур, хоча і є поліваріантним, вони все ж таки можуть бути зведені до простих загальних алгоритмів, модифікацій тощо. Зовсім інша справа – соціальні, культурні і духовні потреби, які розгалужені, розвинуті і мають яскраву культурну специфіку у тому сенсі, що у межах окремих культур формуються унікальні, специфічні культурні потреби, явища, феномени. Але не тільки у цьому соціальні, культурні і духовні потреби набагато вишуканіше, різноманітніше, розгалуженіше, як і їх задоволення – тобто пов'язані з ними практики. Очевидно, складність має і задоволення цих потреб, яке також мімікрує, набуває нових культурних форм, тобто оформлюється у нові унікальні практики. Саме такі практики, які обслуговують культурні, духовні і соціальні потреби, постійно оновлюються. Прив'язка практик до типології потреб, а потреб до соціальних інститутів робить практики, такими, які зчитуються мовою інституційного субкультурного дискурсу, тобто робить їх дискурсивними і, коли зникає субкультурний дискурс, зникає і практика.

Кістяк, скелет практики з простої послідовності рухів, не наповнений культурним значенням, не можливий апріорно, саме тому зникнення дискурсу детермінує зникнення практик. Вітальні практики теж при цьому дискурсивні, але, будучи базовими, вони лише трансформуються, а не зникають, видозмінюються, модернізуються. Така типологія практик близька розподілу, за Є. Гідденсом, двох типів свідомості – дискурсивної свідомості – як «самосвідомості», коли ми повністю певні того, що ми знаємо; та практичної свідомості – як «свідомості», коли ми знаємо, але приймаємо це знання без визнання цього. Виходячи з розуміння Є. Гідденса, індивіди виробляють у процесі своєї взаємодії (або через свої практики) не структуру, а власне саму соціальну систему. Іншими словами, якщо структура є системою правил (які просто орієнтують і не є відомими), а соціальна система – набором об'єктивних інституцій, то «поінформовані» структурою індивіди виробляють відповідні форми практики для репродукування такої соціальної системи. Крім того, зв'язок системи та індивіда підсилюється тим, що, на думку Є. Гідденса, структура формує особистість або індивіда одночасно, а суспільство не є «витвором індивідуальних

суб'єктів», але інституцій. Все це призводить до нахилу у бік об'єктивізму та детермінованості, бо практики індивідів формуються структурою, яка досить ефективно відбиває у свідомості індивідів об'єктивістські та інституціональні штампи соціальної системи так, щоб вони чинили у способи, потрібні для її репродукування [5, с. 249].

Продовжуючи типологізацію практик, хотілось би згадати критерій співвідносності практик із різними сферами людської буттєвості, які при цьому не зводяться до сфер діяльності, і є більш широкими поняттями – у цьому сенсі практики можуть бути повсякденними, побутовими і тоді їх відтворення найчастіше пов'язане з залученням матеріальних предметів, предметів побуту і т.д. Інші практики є символічними, віртуальними, практиками репрезентації, позиціювання, інтеракції. Критерієм розрізнення є вже не інституціональний локус, а сфера буттєвості і напрямок функціонування.

Висновки з проведеного дослідження.

Підсумовуючи, визначимо підтипи соціетальних практик, які нам видаються як один загальний тип. Ми можемо виділити у ньому наступні різновиди: інтерактивні практики, самопрезентуючі практики, практики смислопродукування, практики самоствердження, практики самореалізації, практики самовдосконалення і т.д. Всі ці практики є соціетальними і спрямовані на самореалізацію особистості. Розрізняти практики можна і за предметом чи об'єктом, якими людина маніпулює під час практики, або які використовує для її відтворення. Так ми можемо розрізняти практики вербальні, візуальні, символічні і т.д.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб., 2008.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus: Філософські дослідження. К.: Основи, 1995.
3. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зімельські лекції, 1995 / пер. з англ. В. Дмитрук. Львів: Кальварія, 2003.
4. Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект-Пресс, 1996.
5. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. М.: Академический проект. СПб., 2003.
6. Reckwitz Andreas. "Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing," European Journal of Social Theory, 5 (2), P. 243–263.
7. Роджерс Э.М. Диффузия инноваций. 5-е изд. New York: The Free Press, 2003.
8. Бурдьё П. Практический смысл / пер. с фр. А.Т. Бикбова, К.Д. Вознесенской, С.Н. Зенкина, Н.А. Шматко; общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко. СПб: Алетейя, 2008.
9. Маслоу А. Мотивация и личность / Перевод с англ. А.М. Татлыбаевой. СПб: Евразия, 1999.

ОБЩЕСТВЕННАЯ СРЕДА И СОЦИАЛЬНАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

SOCIAL ENVIROMENTAL AND SOCIAL ENGINEERING

Для повышения эффективности социальной работы требуется дальнейшее совершенствование социальных практик, в частности, на основе применения постсовременных методологий воздействия. Так, диапазон направлений рефлексивного управления ориентирует на стимулирование желательных изменений индивидуального и социального поведения, общественных отношений и процессов. Продуктивность социальной инженерии требует внимания к состоянию и динамике общественной среды, а также культивирования кластеров развития. Соответственно, на передний план практико-теоретического освоения выходят проблемы традиций и инноваций, мифов восприятия и интерпретации, возрождающихся на основе базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров и формирующих индивидуальные и социальные склонности в информационной избирательности.

Ключевые слова: общественная среда, социокультурное пространство, социокультурный капитал, ценностно-смысловой комплекс, традиции, понимание, мировосприятие, интерпретация, миф, религия, рефлексивное управление, рефлексивная модернизация, социальная инженерия, социальная работа, социальные технологии, стимулирование.

Для підвищення ефективності соціальної роботи потрібне подальше вдосконалення соціальних практик, зокрема, на основі застосування постсучасних методологій впливу. Так, діапазон напрямів рефлексивного управління орієнтує на стимулювання бажаних змін індивідуальної та соціальної поведінки, суспільних відносин і процесів. Продуктивність соціальної інженерії вимагає уваги до стану й динаміки суспільного середовища, а також культивування клас-

терів розвитку. Відповідно, на передній план практико-теоретичного освоєння виходять проблеми традицій та інновацій, міфів сприйняття й інтерпретації, що відроджуються на основі базових ціннісно-смыслових комплексів культурно-цивілізаційних світів і формують індивідуальні та соціальні схильності в інформаційній вибірковості.

Ключові слова: суспільне середовище, соціокультурний простір, соціокультурний капітал, ціннісно-смысловий комплекс, традиції, розуміння, світосприйняття, інтерпретація, міф, релігія, рефлексивне управління, рефлексивна модернізація, соціальна інженерія, соціальна робота, соціальні технології, стимулювання.

To improve the effectiveness of social work, further improvement of social practices is required, in particular – on the basis of the application of the postmodern methodologies of impact. So, the range of directions of reflexive management focuses on stimulating desirable changes in individual and social behaviour, social relations and processes. The productivity of social engineering requires attention to the state and dynamics of the social environment, as well as the cultivation of development clusters. Accordingly, the problems of traditions and innovations, myths of perception and interpretation emerging on the basis of basic value-sense complexes of cultural-civilizational worlds and forming individual and social propensities in information selectivity come to the forefront of practical and theoretical development.

Key words: social environment, socio-cultural space, socio-cultural capital, value-sense complex, traditions, understanding, perception of the world, interpretation, myth, religion, reflexive management, reflexive modernization, social engineering, social work, social technologies, incentives.

УДК 316.42+304.4+304.5

Шедяков В.Е.

д.соц.н., к.э.н.,

независимый исследователь (Киев)

Каков кто сам, таков и бог его.
Вот почему смешным бывает божество.
Иоганн Вольфганг фон Гёте

Постановка проблемы. Незавершённость постсоветского транзита накладывается на требования переходного периода по входу в новую эпоху. Это требует приоритетной оптимизации сочетания изменений общественной среды и культивирования точек концентрации социально важных инноваций. Так, одним из пересечений наметившихся противоречий становится системная адаптация под задачи «общества/экономики знаний» либо «общества/экономики олигархов» (или же форм сочетания того и другого).

Анализ последних исследований и публикаций. Исследование базируется как на теоретических посылах работ, связанных

с изучением, во-первых, характера общественных отношений и процессов их изменений; во-вторых, роли традиций и ценностей в осуществлении общественно важных трансформаций; в-третьих, направлений и границ дрейфа продуктивных технологий социальной инженерии, так и на осмыслении практических результатов социально-политических измерений (в частности постсоветской компаративистики). Лао-цзы и Конфуций, Абу Рейхан аль-Бируни и Абу Бакр Мухаммад ар-Рази, Абу Али ибн-Сина и Абу Наср аль-Фараби, Аристотель (Платон) и Аристотель, Аристотелик Пергамский и Марк Аврелий Антонин, Тиберий и Гай Гракхи, А. Пушкин и Н. Некрасов, М. Ломоносов и Г. Державин, В. Ключевский и Т. Грановский, Б. Телезио и Т. Кампанелла, Ф. Тютчев и А. Фет, Ж. Жорес и Ж. Гед, М. Бакунин, М. Ганди, И. Кант, П. Лавров, Ф. Лассаль,

К. Маркс, Д. Менделеев, Т. Мор, Г. Плеханов, П. Прудон, А. Сен-Симон, В. Соловьёв, Дж. Уинстенли, С. Франк, Ш. Фурье, а также Р. Акофф, И. Алексеенко, Ж. Алфёров, У. Бек, Г. Беккер, Б. Большаков, А. Бузгалин, В. Букреев, Л. Вальрас, В. Галин, Э. Гидденс, Дж. Гэлбрейт, Э. Дюркгейм, В. Ефимов, Э. Ильенков, В. Иноземцев, Л. Кейсевич, А. Колганов, Р. Косолапов, Ю. Красин, Е. Кропанева, О. Кузнецов, Дж. Курт, В. Медведев, С. Переслегин, А. Печчеи, А. Пигу, В. Пошатаев, И. Пригожин, Я. Режабек, В. Сагатовский, С. Сулакшин, Л. Туроу, Н. Ушенко, Ф. Хайек, Й. Хейзинга, И. Шкловский, Т. Шульц, Л. Эрхард, Ю. Яковец и др. пытались проанализировать возможности и пути очеловечивания общественных отношений, улучшения условий жизни и творчества при совмещении саморегулирования человечества на основе традиций и распространения общественно важных инноваций.

Постановка задачи. Эффективное осуществление модернизации в условиях усиления во всемирном масштабе роли постсовременных, постиндустриальных и постглобальных тенденций вызывает дрейф ресурсно-методологических баз [1–5]. Важнейшая практическая и теоретическая проблема – оптимизация социетальных воздействий на ход трансформаций с учётом отражения последствий в плоскостях большой стратегии, собственно стратегии, тактики и оперативки.

В этой ситуации основная задача статьи – подведение промежуточных итогов рассмотрения общественных отношений как поля социальной инженерии в контексте происходящих перемен.

Изложение основного материала исследования. Способность к устойчивости и изменению культурно-цивилизационных миров во многом определяется сплетённостью (в частности, под влиянием исторического опыта, социокультурного наследия и ментальных матриц народа) объективных и субъективных факторов структурирования, формирующих разнокачественные обратные связи и отношение к творчеству (индивидуальному и массовому, в труде и управлении). Гибкость структур отрицательной и положительной обратной связи позволяет и гасить вредные импульсы, и усиливать полезные, выливаясь в совершенствование самой меры развития, возвращая субъектность в рефлексивность и позволяя множить конкретные преимущества соотношения циклично повторяемого и уникально невозпроизводимого [6–10]. Чем больше оснований у общества, чем более сложная внутренняя структура, тем она более устойчива в периоды относительных стабильности и изменений, тем более способна к дальнейшему развитию. Поэтому, например, федеративные республики всегда под угрозой распада, но в

то же время внутри у них кипит жизнь, когда «моnogосударства», достигнув апогея развития, начинают тяготеть к внутренней «смерти». Поэтому и постглобализм как форма взаимодействия культурно-цивилизационных миров включил в себя процессы регионализации, федерализации и глобализации и стал естественным этапом организации безопасности и развития человечества. Соединение в национальном государстве сил нации и государства когда-то дало на переходе из Традиции к Модерну мощнейший организационно-управленческий импульс. Позже первенство перехватила целостность на основе федеративной республики: практически все мировые лидеры стали ими на её базе... Да и в надгосударственном постглобальном структурировании её принципами обрастают во всех сферах жизни: закрытое акционерное общество государственности перерастает в открытое. Но, как и любой процесс внутреннего развития, интерпретироваться он может катастрофически болезненно по синусоиде в плоскостном преломлении или же по восходящей спирали, если воспринимать трансформации объёмно.

Продуктивность социальной инженерии требует внимания к состоянию и динамике общественной среды, а также культивирования кластеров развития. Общественная среда – фиксируемая Сверхпроектом целостность общественно важных традиций и инноваций, принимающая под воздействием всеобщности отношений капитала форму социокультурного капитала. Её воссоздание включает ресурсы рациональные и иррациональные, материальные и духовные, используя в качестве основ, в частности, возможности ценностей, мифа и религии. Совершенствование социокультурной ткани общества: социальности, выросшей из базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационного мира – становится важнейшим направлением обеспечения общественной безопасности [11–16]. При этом многое зависит как от соотношения приоритетов, так и от системы стимулирования их достижения. Тем самым оптимальное развитие социально-политических процессов предполагает вызревание как самой общественной среды, так и кластеров будущего как звеньев цепи, потянув за которые можно изменить положение всей цепи общественного организма. Таким образом, именно обеспечение адекватной Вызовам истории меры стратегического управления (а вовсе не обладание мощным потенциалом как таковым) является решающим фактором истории, тем более проведения рефлексивной модернизации в условиях усиления черт постиндустриализма, постглобальности и в целом постсовременности.

Вместе с тем практически повсеместная победа риторики и форм демократии/народовластия отнюдь не всегда означает реальность соответствующих социальных механизмов и приоритетов [17–20]. Так, с одной стороны, никакая (властвующая или же оппозирующая и идущая к власти) элита не является абсолютно обособленной группой демиургов, собственно, события столетней давности ещё раз напоминают об этом. С другой – элита зачастую пытается настолько активно обособиться от народа: вести иной образ жизни, учить своих детей, питаться, отдыхать и проживать отдельно от тружеников, что порой реактуализируется классическая концепция «двух наций». Однако само наличие общественной среды квазидемократических социально-политических образований, с одной стороны, позволяет за внешними формам скрывать совершенно отличное от них содержание, но, с другой, делает их уязвимыми к воздействиям под лозунгами декларируемых ценностей.

Условия же (пост)модерна лишают опоры на доминирование привычных ресурсных и методологических баз, ставших обычными общественных устоев, а теперь уже и природной данности: они сами испытывают мощное влияние человеческой ойкумены, да и отдельный человек в процессе жизни в состоянии достаточно легко сменить конкретную жизненную нишу. Соответственно, процессы нарастания пост(недо)модерна кардинально трансформируют роль культуры в жизни как отдельных культурно-цивилизационных миров, так и для результатов их полилога, её инструменты: глобализация, виртуализация, атомизация и проч., обеспечивают стабильную нестабильность социальной и природной среды. Человек вводится в состояние постоянного выбора или готовности к отказу от него в пользу стереотипов потребления материальных и духовных благ. При этом и сама культура создается уже отнюдь не для узкого круга, а, напротив, испытывается «на излом» вероятностью самых причудливых контактов. И человек получает широкие возможности взаимодействия (прежде всего, за счёт «новых медиа») с самыми разными собеседниками. Многослойность и контрастность бытия по-разному складываются в многоуровневые пути общественных трансформаций, за которыми проступают очертания процессов, зияющих на сочетании архаического уровня социальности (фольклор, этноосмысление, религиозные отличия) с осевыми (опосредование миропонимания великим священнокнижием и отнесением себя к одному из культурно-цивилизационных миров), модерными и постмодерными моделями. Скользящие сочетания хаоса и порядка даруют всё новые комбинации состояний и диапазоны

возможностей развития [21–24]. И когда-то казавшиеся незыблемыми общественные устои (как и природные ландшафты) всё в большей мере требуют защиты.

Создание условий, благотворных для долговременного устойчивого социально-экономического развития в заведомо неустойчивой среде требует первоочередного обеспечения прочного социокультурного основания и культивирования адекватных эпохе форм его развития. Соответственно, процессы нарастания пост(недо)модерна кардинально трансформируют роль культуры в жизни как отдельных культурно-цивилизационных миров, так и для результатов их полилога, её инструменты: глобализация, виртуализация, атомизация и проч., обеспечивают стабильную нестабильность социальной и природной среды. Многослойность и контрастность бытия по-разному складываются в многоуровневые пути общественных трансформаций, за которыми проступают очертания процессов, зияющих на сочетании архаического уровня социальности (фольклор, этноосмысление, религиозные отличия) с осевыми (опосредование миропонимания великим священнокнижием и отнесением себя к одному из культурно-цивилизационных миров), модерными и постмодерными моделями, периодически реанимируя их качества (пример – неоархаика).

Роль и диапазон субъектных воздействий изменчив, как и состав акторов эпохи, её выразителей и выгодополучателей (воспринимаемых как «герои этого времени»). Люди создают историю в конкретных условиях места и времени, при определенном социальном наследии и национальном характере, сложившихся нормах и правилах жизни, влияющих на эффективные комбинации политико-экономических и духовно-ценностных причин, рисков и возможностей достижения соборного единства общества. Смысл соборности в организации стратегического управления процессами гуманизации общественных отношений – консолидация социума, позволяющая реализацию различных социальных интересов без их антагонизма и подавления. Глубоко личностный характер одарённости отражается в интегральных качествах материального и духовного производства, в ассоциации и кооперации деятельности по созданию и распространению предметов культуры, навыков и знаний [25–27].

Вместе с тем экология личности предполагает постоянный гражданский выбор в пользу творчества как проявления сугубо индивидуальной комбинации дарований в общественно предоставляемой форме. Если ранее человек, как правило, реализовывался в строгих рамках predetermined рождением жизненной дороги, то сегодня в социальном масштабе

свобода выбора в продуцировании смыслов сменила прежнюю свободу от выбора с низведением к животнo-вещной репродукции. Место общественной предрасположенности к отчуждённому канону и индивидуального порыва к творчеству заняла общественная потребность в творчестве, дополняемая индивидуальной склонностью к бегству от сложностей свободы. Противоречие родовых сил развёртывается в социальные конфликты, вызывая варианты сублимации. Если внутренняя характеристика сил – их рационально-эмоциональная определённость, то внешняя – единство вещественного содержания, форм вещественных и общественных. При переходе к реализации вариантов модели «ризомы» характерно для наложения черт постиндустриальности, постглобальности и в целом постсовременности именно потому, что позволяет и расширить диапазон вовлекаемых ресурсов эндогенного социально-экономического развития, наращивать преимущества и успешно предотвращать, локализовать и ликвидировать угрозы, готовя к самым разнообразным проявлениям общественной жизни. Общественно важные инновации могут стать как взрывом традиций, так и инновационными формами традиций, резонирующими с базовыми ценностно-смысловыми комплексами культурно-цивилизационного мира. Цивилизационный срыв получает новые грани при контрмодерне в качестве варианта постмодерна.

Новая парадигма – это жажда свободы (хоть не всегда – способность к свободе, отсюда и опасность тотальной маргинализации общества). Переход к основаниям свободы – одновременно и отказ от единственности базиса, и утверждение всеобщности плюрализма. Нет принуждения, и никто никому ничем не обязан. Исчезает понятие периферийности той или иной культуры: все – равноценны и равноправны. Гуманность, человечность признается выше всех и любых доктрин: основной регулятор – закон «не мешай». И в этом направлении разрешается основная проблема постмодерна: если аутсайдерство – норма с необъятным диапазоном собственных моделей социогенеза, а вовсе не отставание на общей (единой для всех) дороге, то люмпены, маргиналы (люди и страны) имеют право на собственный выбор – пока не покушаются на выбор других. В этой связи и содержание понятий «развитие», «прогресс», «социогенез» нуждается в обновлении: помимо стабильного и сбалансированного роста, оно должно ориентироваться на такие этические ценности, как справедливость, свобода выбора, терпимость.

Одновременно страны, которые демонстрировали высокие достижения во всех областях социального общежития, как правило, основывались на широком объединении

усилий различных слоёв населения на задачах гражданского согласия и достижения соборности общественного устройства. Предпосылкой для этого выступает слом административно-бюрократического панциря, преодоление милитаристского окостенения, глубокие демократические преобразования, позволяющие широким кругам народа участвовать в выработке общественно значимых решений, в развитии и осуществлении гражданами своих дарований при формировании государственной политики. Важным оказывается умение государства удерживать баланс решений между интересами экономически «сильных» и «слабых», лидеров и аутсайдеров, готовность предотвращать произвол и ошибки своих представителей и создавать среду, поддерживающую позитивные инновации и предотвращает негативные. Это, собственно, и характеризует формирование собственной модели успеха как обновление общественного каркаса реализации базовых ценностно-смысловых комплексов нашего культурно-цивилизационного мира. Можно констатировать, что появление «турбулентных завихрений» в истории, революций, объективно, как объективны и реформы. Другое дело, что качество самого духа революционности как локомотива истории давно перешло к отношениям другого плана, и попытки диктатуры любой группы в среднеразвитом обществе становятся регрессивными, контрпродуктивными.

Так реализуется соотношение устойчивости и изменчивости, цивилизации и личности. Природа рефлексивного регулирования процессов общественной жизни требует внимания и учёта качеств не только объективной, но и субъективной составляющей исторического процесса, в частности деятельных участников и колеблющихся, актива и пассива происходящего, союзников и противников, их структурной и функциональной определённости. Тем самым оптимальное развитие социально-политических процессов предполагает вызревание как самой общественной среды, так и кластеров будущего как звеньев цепи, потянув за которые можно изменить положение всей цепи общественного организма.

Характер и вектор динамики общественной среды коррелирует с формообразованием базовых ценностно-смысловых комплексов общества, иницилируя особенности восприятия и интерпретации, складывающиеся в соотношения человеческого – святого – звериного, нормативного – возвышенного – низменного и закрепляющиеся в общественных мифах, религиях, идеологиях. В свою очередь, Сверхпроект помогает фокусировать ресурсно-методологические базы и доформировывать общественное согласие, подстраховывая отсутствие или качественно-количественную

недостаточность общественных связей. Ответствие Сверхпроекта базовым ценностно-смысловым комплексам общества вызывает ощущение сосчастья, справедливости, доверия. Этот общественный резонанс рождает состояние соборности как взаимодействия процессов творчества и ответственности. Отсутствие же соответствия навязываемого обществу Сверхпроекта коренным ценностно-смысловым комплексам и невозможность развить и реализовать в его рамках созидательные задатки к творчеству усиливает социальные основания протеста. Стихийные попытки восстановить народное понимание справедливости и нравственности общественного порядка выливается то в вечевые формы гражданственности, то в модели народного бунта (часто направляемые и перенимающие черты своих организаторов и носителей). Так, диапазон направлений рефлексивного управления ориентирует на стимулирование желательных изменений индивидуального и социального поведения, общественных отношений и процессов.

Выводы по проведенному исследованию. Для повышения эффективности социальной работы требуется дальнейшее совершенствование социальных практик, в частности, на основе применения постсовременной методологии воздействия. Совершенствование информационной инфраструктуры должно учитывать и мифологизм освоения мира, и особенности религиозного сознания. Попытки кардинальных масштабных общественных перемен, как правило, влекут общественный надрыв и сметаются последующим движением вспять.

Успешность для культурно-цивилизационного мира проведения модернизации во многом зависит от качества и приоритетов управления: принимаемых решений и их воплощения. Рефлексивный характер постсовременной модернизации ориентирует на повышение культуры проведения трансформаций путём гибкого использования управленческих композиций по стимулированию желательных изменений в т.ч. посредством как развития социокультурной ткани политико-экономических изменений (в частности, для задействования потенциала бесструктурного управления), так и формирования кластеров перспективных подвижек. В глобализованном мире свои ловушки ожидают всемирные центры и мировая периферия, интересные для «центров силы» и никому не нужные, удобные и неудобные. Но постсовременность дарует шанс на успех каждому из культурно-цивилизационных миров, надо лишь обеспечить интеграцию интересов, культуру проведения модернизации, увидеть возможности, быть к ним готовым: выращи-

вать свои ресурсные базы и социальные формы, позволяющие воспринимать и производить стратегический анализ, прогнозирование и конструирование постглобальных проектов.

Инверсионные же явления неклассических трансформаций требуют более полно использовать в процессе социального регулирования вызревшие естественным путём социально-экономические формы, когда стратегия «прогрессоров» «облаготворять насильно» лишь обостряет противоречия, приводит к перерасходу ресурсных баз и вызывает отторжение. Именно поэтому традиционные ценностные ориентации зачастую обновляются под знаком усиления мотивов социальной ответственности, умеренности, самоограничения, закрепления состояния социальной иерархии. Вследствие такой направленности реактуализируется интерес к базовой культуре, к ценностно-смысловым комплексам. Приоритетным становится ригоризм в требованиях к качеству и социальной ответственности элиты, осуществлению социетального управления, реализации функций власти. Резкое повышение планки нравственной требовательности и социальной ответственности во всех сферах общественной жизни – это, во-первых, необходимость перехода к обществу знаний и экономике сложного и уникального труда, во-вторых, предпосылки осуществления принципов функционирования социального государства.

Соответственно, повышение эффективности дальнейших исследований в этом направлении может предполагать, на наш взгляд, приоритетный анализ в трансформирующейся общественной среде как методов стимулирования творчества, так и диапазона рефлексивного управления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетей, 2001. 562 с.
2. Бувресс Ж. Правила, диспозиции и габитус. Sociologos. 2009. № 6. URL: <http://sociologos.net/textes/bouveresse.htm>.
3. Шапошникова І.В. Концепція часу у структурі образу України. Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика». Вип. 11. С. 201–205.
4. Шедяков В.Е. Трансформации пространственно-временных характеристик в процессах социогенеза. АНТРО. Анналы научной теории развития общества. 2015. № 1 (16). С. 169–183.
5. Шедяков В.Е. Стратегия постсовременного взаимодействия: методология и ресурсная база дальнейшего совершенствования. Нова парадигма. 2014. Вип. 119. С. 34–52.
6. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Ясперс К., Бодрийар Ж. Призрак толпы. Москва: Алгоритм, 2007. С. 186–241.

7. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология. Москва: Прогресс, 1976. 247 с.
8. Социальные технологии: Толковый словарь / отв. ред. В.Н. Иванов. Москва – Белгород: Луч – Центр социальных технологий, 1995. 309 с.
9. Шедяков В.Е. Изменение роли, методологии и ресурсных баз научной рефлексии как фактора реализации и использования ценностно-смысловых комплексов в информационных обменах стратегического уровня. Гілея. 2015. Вип. 92 (1). С. 174–183.
10. Шедяков В.Е. Совершенствование общественных отношений и развитие творческой активности. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. Вип. 19. С. 136–141.
11. Социальные отношения: познание и совершенствование / Н.Н. Мокляк, В.Ю. Барков и др.; отв. ред. Н.Н. Мокляк. Киев: Наук. думка, 1990. 232 с.
12. Лушникова О.Л. Роль социокультурного капитала в условиях глобализации. Известия Уральского федерального университета. Серия 3 «Общественные науки». 2016. Т. 11. № 4 (158). С. 76–81.
13. Федотова Н.Г. Теоретико-методологические векторы концепции социокультурного капитала. Вестн. Новгород. гос. ун-та. 2015. № 4 (87). Ч. 1. С. 127–130.
14. Шедяков В.Е. Социокультурный капитал как условие активизации производительных сил общества. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. № 5. С. 212–215.
15. Морозов Е.И. Методология и методы анализа социальных систем. Москва: Изд-во МГУ, 1995. 176 с.
16. Давыдов А.А., Чураков А.Н. Измерение идентичности социальных систем. Социологические исследования. 1996. № 11. С. 85–90.
17. Социальные знания и социальные изменения / А.А. Мяделец, В.Б. Власова, Н.Н. Лебедева и др.; отв. ред. В.Г. Федотова. Москва: ИФ РАН. 315 с.
18. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
19. Шедяков В.Е. Социология трансформирующегося общества. Бизнес Информ. 1996. № 1. С. 4–9; № 2. С. 4–9.
20. Dube S.C. Modernization and Development: The Search for Alternative Paradigm (Socio-cultural development alternatives in a changing world). Tokyo: University Press, 1988. 422 p.
21. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
22. Шедяков В. Украина в контексте логики пост-модерна. Вибір. 1998. № 1–2. С. 52–57.
23. Шедяков В.Е. Субъектность общественных трансформаций и формирование их вектора и результатов. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 12. С. 148–152.
24. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 552 с.
25. Кисленко Р.В. Специфіка трансформації гібридного політичного режиму в сучасній Україні. Politicus. 2017. Вип. 5. С. 51–56.
26. Шедяков В.Е. Осуществление парадигмальных трансформаций: сорезонирование стратегии, тактики и оперативного искусства в управленческих композициях. Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine / Maria Curie-Sklodowska University. Lublin: Baltija Publishing, 2017. С. 282–307.
27. Шедяков В.Е. Отражение начал стабильности и развития в общественных нормах. Economy and Society: a Modern Foundation For Human Development: Proceedings of the II International Scientific Conference. Leipzig University, Faculty of Economics and Management Science. Leipzig, Germany, June 23th, 2017. Part 1. P. 116–118.

СЕКЦІЯ 4 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ СУБЪЕКТОВ В СФЕРЕ ЗДОРОВЬЯ – СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

BEHAVIORAL STRATEGIES OF SUBJECTS IN THE SPHERE OF HEALTH – SOCIOLOGICAL DIMENSION: TO STATEMENT OF THE PROBLEM

В статье описывается особенность применения социологического подхода в исследовании поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья. Определена теоретическо-методологическая база исследования – уровни социологического исследования, очерчены предметные компоненты, формирующие социальные стратегии, методический аппарат социологического исследования, обозначены основные модели поведения в сфере здоровья.

Ключевые слова: поведенческие стратегии в сфере здоровья, субъектные ресурсы, социальные экспектации, субъектные цели, самооценка в сфере здоровья, самоидентификация в сфере здоровья.

У статті описується особливості застосування соціологічного підходу в дослідженні поведінкових стратегій суб'єктів у сфері здоров'я. Визначено теоретико-методологічну базу дослідження – рівні соціологічного дослідження, означено предметні компо-

ненти, які формують соціальні стратегії, методичний апарат соціологічного дослідження, представлено основні моделі поведінки у сфері здоров'я.

Ключові слова: поведінкові стратегії у сфері здоров'я, суб'єктні ресурси, соціальні експектації, суб'єктні цілі, самооцінка у сфері здоров'я, самоідентифікація у сфері здоров'я.

The article describes the peculiarity of applying the sociological approach in the study of behavioral strategies of subjects in the field of health. The theoretical and methodological basis of the research is determined – the levels of sociological research, the subject components that form social strategies, the methodological apparatus of sociological research, identify the basic models of behavior in the sphere of health.

Key words: behavioral strategies in the sphere of health, subject resources, social explorations, subject goals, self-assessment in the field of health, self-identification in the field of health.

УДК 316.35.3

Архипова А.А.

магистр социологии,
ассистент кафедры экономики
предприятий и социальных технологий
Государственный университет
телекоммуникаций

Постановка проблемы. Здоровье – многомерный феномен, сложный и неоднородный по своей структуре. Попытка однозначной интерпретации этого феномена на практике практически неосуществима, поскольку основой данного понятия выступает весьма широкий междисциплинарный контекст. Более того, при попытке исследования роли и места здоровья в структуре социальной реальности объект изучения начинает «расплываться», расширяя, таким образом, диапазон трактовок. Так, например, обыденные представления людей о здоровье, являясь одним из основополагающих факторов социального взаимодействия личности и группы, определяют состояние процессов социальной интеграции и дезинтеграции, формируя групповой социально-психологический климат, свойственный изучаемому социуму. При этом содержание обозначенных процессов зависит от определенной совокупности факторов, одним из которых выступает уровень понимания сущности и значимости здоровья, форма субъективно-ценностного понимания индивидом этих категорий. Субъективно-ценностное пони-

мание, в свою очередь, будучи продуктом социализации – социокультурной переменной, формируется по принципу рекурсии, определяя содержание индивидуальных и групповых поведенческих стратегий в сфере здоровья. Подобная тесная взаимосвязь здоровья и субъективных самоопределений в сфере здоровья детерминирует необходимость их социологического осмысления.

Анализ последних исследований и публикации. Исходные представления о взаимосвязи социального поведения и здоровья обозначены в работах И. Гофмана, Дж. Мида, М. Куна, в аспекте возможности реализации социальных ролей и функций – Т. Парсонса. Изучением социальных практик, формирующихся в аспекте взаимодействия социальных макро- и микросистем, занимался П. Бурдьё. В постсоветском пространстве изучением данных вопросов занимаются К.Н. Хабибуллин, Л.М. Астафьев, Л.В. Панова, А.В. Решетников, М.Ю. Сурмач, Е.В. Дмитриева, В.А. Медик, А.М. Осипов, Н.В. Панина, Т.Б. Соколова. Идеи перечисленных авторов могут быть представлены в виде следующего ряда сентенций:

– «построение моделей медико-социального поведения и разработка организационных технологий для оптимизации воздействия социальных условий и социального окружения на уровень здоровья и поведение отдельных групп населения – одна из задач социологии медицины» [5, с. 29];

– «массовые социальные практики в сфере здоровья должны быть исследованы в контексте культуры здоровья <...> в условиях многоплановой социальной дифференциации могут формироваться, воспроизводиться и взаимодействовать разные социальные типы культуры здоровья, значение которых велико в воспроизводстве ресурсов общественного здоровья» [3, с. 12].

Постановка задач нашей статьи предполагает теоретическое рассмотрение проблемы социологической рефлексии некоторых аспектов содержания поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья. Социологическое осмысление представленного вопроса можно осуществить посредством выделения ряда ценностных, фактуальных, стратификационных и аналитических индикаторов, детерминирующих конструкт социального действия.

Изложение основного материала исследования. Проблема социологического осмысления поведенческих стратегий в сфере здоровья наряду с проблемой изучения социальных переменных, детерминирующих содержание данных стратегий, на сегодняшний день становятся как никогда актуальными. В многочисленных исследованиях отмечается тесная взаимосвязь между уровнем здоровья населения, с одной стороны, и экономическим ростом – с другой. Указанная корреляция признается и подтверждается исследованиями экономических, медицинских и социологических наук. Так, к примеру, в научных исследованиях трудового потенциала фактор здоровья является первым в ряде элементов структуры трудового потенциала, а за ним уже перечисляются остальные составляющие этого потенциала, такие как уровень образования, профессиональные навыки, творческие особенности, уровень духовной культуры и другое.

Такое положение фактора здоровья населения нельзя считать случайным. Однако большее количество внимания исследователи трудового потенциала все равно оказывают изучению других факторов. По этой причине на общем фоне других факторов здоровье населения при анализе трудового потенциала отступает на второй план, играя при этом вспомогательную роль обязательной, но мало важной детали, которая имеет второстепенное значение для состояния и развития трудового потенциала.

На деле фактор здоровья населения является базисом всей системы трудового потенциала, что было обозначено еще в работах К. Маркса и Ф. Энгельса. Используя терминологию К. Маркса, поясним: только после формирования такого базисного фактора, как здоровье, над ним, как над фундаментом, надстраиваются другие составляющие трудового потенциала. Он как бы держит всю конструкцию, «надстройку» из социально-экономических и социально-психологических показателей. Поэтому ухудшение или улучшение показателей здоровья населения моментально и адекватно отобразится на всей «надстроенной» структуре трудового потенциала, влияя на качество ее составляющих.

Следовательно, отказавшись от рамок классических клинических критериев, рассматривая здоровье в моделях и теориях социологического дискурса, отметим, что существует необходимость многоуровневого анализа феномена социального здоровья, где место и роль здоровья характеризуется с учетом позиции конкретного общества (социологический анализ медико-статистических показателей здоровья населения) и конкретного индивида (поведенческие стратегии субъектов в сфере здоровья), учитывая немаловажное значение того факта, что состояние индивидуального здоровья предполагает также персональную ответственность за конкретный результат осуществляемых человеком действий.

В монографии «Социальное здоровье в социологическом измерении» Т.Б. Соколовой также определяется необходимость двухуровневого анализа феномена «социальное здоровье»: исследование степени вовлеченности индивида в социально-экономические отношения конкретного сообщества и удовлетворенность этими отношениями конкретными индивидами [8].

В свете всего сказанного мы хотим предпринять попытку социологического осмысления теоретических аспектов содержания поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья посредством анализа ряда ценностных, фактуальных, стратификационных и аналитических индикаторов.

Поведенческие стратегии субъектов в сфере здоровья являются достаточно объемным понятием, призванным охватить основополагающие компоненты, формирующие социальные стратегии. Они включают в себя такие компоненты:

– субъектные ресурсы (контролируемые переменные, используемые индивидом или группой для реализации целей в сфере здоровья);

– долгосрочные и краткосрочные субъектные цели, которые формируются на основании потребностей в сфере здоровья и жизненных условий;

– социальные экспектации (субъективные ожидания) в сфере здоровья, определяемые позициями жизненного выбора и жизненных шансов.

В социологической литературе, посвященной медико-социологическому анализу проблем здоровья, выделяют следующие составляющие субъектных ресурсов: биологический потенциал организма, оптимально соответствующий условиям социальной жизнедеятельности; индивидуальный и макросоциальный экономический потенциал социальной среды; социально-правовую легитимность реализации целей в сфере здоровья.

Социологический анализ данных составляющих на уровне конкретного сообщества можно реализовать, используя метод контент-анализа данных медицинской и экономической статистики изучаемого социального объекта. На уровне конкретного индивида, в свою очередь, необходимо использовать метод стандартизированного опроса разных социальных субъектов, дифференцированных по группам и слоям населения. Такой метод исследования при наличии репрезентативной выборочной совокупности предоставляет возможность фиксации и описания данных в количественном и качественном их измерениях, характеризуя некоторые аспекты содержания поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья.

Изучая долгосрочные и краткосрочные субъектные цели, необходимо учитывать ряд вышеперечисленных составляющих, суммарное количество которых формирует ценностно-социальную и функциональную модели поведения в сфере здоровья. Функциональной моделью поведения в сфере здоровья является некий набор оптимальных возможностей исполнения социальным субъектом своих функций и ролей, для которых он был социализирован. Для ценностно-социальной модели поведения в сфере здоровья характерно наличие определенных ценностных, мировоззренческих представлений о здоровье, которые служат социальными ориентирами, детерминирующими индивидуальные и групповые стремления, действия и интеракции.

Функциональная модель поведения, как и любая функция, занимает соподчиненную позицию по отношению к ценностно-социальной модели поведения. Однако естественно предположить, что на уровне индивидуального сознания логическая аутопойезисная взаимосвязь может включать в себя ряд противоречивых составляющих. Так, стратегии самооценки в сфере здоровья и самоидентификации с образом здорового человека, с одной стороны, априорно корреспондируют, дополняя и проистекая друг из друга,

а с другой – существует различие в происхождении природы их смыслообразующих факторов.

Самооценка – субъективное самоопределение результатов собственной деятельности, сформированной на основе суммы стереотипных представлений о здоровом человеке. Социальный стереотип в социологической науке является феноменом общественного сознания и связывается с продуцированием определенного стандартного (шаблонного) отношения личности к различным социальным явлениям. К основным свойствам социальных стереотипов относят устойчивость, непосредственное (базовое) его влияние на поведение субъектов социальной активности в качестве направляющих моделей. Самоидентификация – процесс отождествления, посредством которого индивид рассматривает здоровье в перспективе жизненного пути, выраженного целями, ценностями и идеалами. Самооценка и самоидентификация в сфере здоровья относятся к разным уровням темпоральной сегрегации, определяя уровень здоровья «здесь и сейчас» (самооценка) и здоровья «в перспективе» (самоидентификация). В процессе эмпирического социологического исследования зафиксировать эти показатели можно, используя несколько разновидностей вопросов, к примеру такие: «Оцените состояние вашего здоровья», «Согласны ли вы с утверждением...». Сопряжение данных результатов предоставляет возможность типологизировать изучаемое сообщество по разным социально-психологическим категориям с четко определяемым набором мотиваций поведения в сфере здоровья.

Социальные экспектации в сфере здоровья, в отличие от официальных предписаний институциональной системы здравоохранения, осуществляющей регулятивные функции поведения населения в сфере здоровья, чаще всего носят неформализованный и неосознаваемый характер. В первую очередь они детерминируются позициями жизненных шансов, подверженных сильному влиянию социальных особенностей той социальной среды, в условиях которой проживает и социализируется индивид. Также они зависят от моделей жизненного выбора, где вероятностный характер последних формируется с учетом жизненных шансов конкретной ситуации и индивидуальных особенностей субъекта здоровья.

Классифицировать социальные экспектации (субъектные ожидания) в сфере здоровья можно по следующим параметрам: рациональности, иллюзорности (ложности), реалистичности, осуществимости или невыполнимости. В конфигурации социальных экспектаций и мотиваций поведения в сфере здоровья реализуется специфика конкретного

изучаемого социального сообщества, функционирующего на территории определенного макросоциального субъекта – государства. Эта специфика может обладать устойчивостью, выступая компонентой социальных интеграций и дезинтеграций, формирующих групповой социально-психологический климат, свойственный изучаемому социуму.

Социальные экспектации являются личностно значимыми звеньями поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья. Они обеспечивают стратегическую целостность с точки зрения согласования ресурсного потенциала и субъектных целей в масштабе индивидуальной или социально-групповой картины социального мира. Формирование экспектаций происходит в результате восприятия индивидом или группой тех социальных благ, которые возникают в рамках конкретных социальных институтов и продуктов их деятельности.

Характерной особенностью социально-научного осмысления поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья является тот факт, что здоровьесберегающее поведение, равно как и здоровьеразрушающее поведение, как формы социального действия предполагают обращение к категории сознательного мотивированного поведения индивидов и групп. Здоровьесберегающее поведение не является предзаданным или предписанным, оно, с одной стороны, формируется индивидом в процессе принятия решений и деятельности (социально-психологический подход), а с другой – направленно и случайно формируется агентами социализации (социологический подход), являясь продуктом общественных отношений и процессов, как институциональных, так и неинституциональных. Следовательно, комплексная социологическая рефлексия поведенческих стратегий субъектов в сфере здоровья невозможна без учета специфики организации социального института охраны здоровья, представленного сектором медицины.

Ранее указывалось, что самооценки в сфере здоровья формируются на основе стереотипных представлений о здоровом человеке. Социальные стереотипы являются продуктом взаимодействия агентов социализации. Социальный институт здравоохранения и медицины, в частности, выполняет регулятивную и информативную социальные функции в сфере здоровья, выступая одним из ключевых институциональных агентов социализации. После рассмотрения понятия самооценки здоровья в проблемном поле медицины возможным становится изучение системы социальных и социально-психологических детерминант медицинской активности субъектов медико-социального взаимодействия.

Говоря о медицинской активности, мы имеем в виду поведение субъекта, определяемое его отношением к собственному здоровью и реализуемое в процессе взаимодействия с учреждениями здравоохранения.

Виды медицинской активности могут быть реализованы по различным направлениям, к которым относятся системное, асистемное или полное отсутствие обращения к специалистам медицинского профиля, соблюдение или несоблюдение врачебных предписаний, отношение к диспансеризации. Эти внутренние институциональные факторы и процессы наряду с неинституциональными факторами и процессами формируют определенные наборы социально-медицинских стереотипов, определяющих содержание поведенческих стратегий в сфере здоровья.

Углубленное изучение и характеристика поведенческих стратегий населения в сфере здоровья служат предпосылкой для формирования задач институциональной политики здравоохранения. Групповые социальные (поведенческие) стратегии, конечно же, складываются не автоматически, они формируются под воздействием комплекса условий жизни, потребностей, интересов. Не менее восприимчивы они также к внешним институциональным, ценностным воздействиям со стороны религиозных, национальных, политических идеологий, доминантной культуры, системы права и тому подобного. Но все-таки совокупность потребностей и интересов в сфере здоровья выступает наиболее важным социальным идентификатором группы. Так, собрав информацию и рассмотрев особенности поведенческих стратегий населения в сфере здоровья, содержание которых максимально зависит от конкретных условий, параметров, структурных элементов изучаемого социума, можем обозначить ведущий социальный заказ в сфере здравоохранения.

Выводы из проведенного исследования. Социологическое осмысление содержания поведенческих стратегий в сфере здоровья заслуживает особого изучения, поскольку в социально-психологическом плане такие стратегии выполняют системообразующую роль во взаимодействиях и поведении социальных групп или организаций. Именно данный тип стратегий поведения лежит в основе процессов институционализации, а также оказывает существенное влияние на формирование механизмов социальной деятельности. Изучение поведенческих стратегий в сфере здоровья может усилить и обогатить теоретический и практический потенциал исследований, посвященных проблемам общественного здоровья и самосохранительного поведения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Киенко Т.С. Институциональные и неинституциональные факторы формирования здоровьесберегающего поведения. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=18094>.
2. Киселева Л.С. Факторы, формирующие здоровье населения: сущность и типология. Международный журнал экспериментального образования. 2015. № 8-1. С. 17–20.
3. Медик В.А., Осипов А.М. Общественное здоровье и здравоохранение: медико-социологический анализ. М.: РИОР; ИНФРА-М, 2012. 358 с.
4. Москаленко В.Ф. Концептуальные подходы к формированию современной профилактической стратегии в здравоохранении: от профилактики медицинской к профилактике социальной: монография. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2011. 240 с.
5. Решетников А.В. Социология медицины (введение в научную дисциплину): руководство. М.: Медицина, 2002. – 976 с.
6. Русинова Н.Л., Панова Л.В., Бурмыкина О.Н. Предикторы удовлетворенности потребителей услугами первичного здравоохранения. Социология медицины. 2006. № 2. С. 24–31.
7. Свечкарев В.П. Интеграция имитационных моделей при проведении исследований в гуманитарной сфере. Инженерный вестник Дона. 2010. № 3. С. 177.
8. Соколова Т.Б. Социальное здоровье в социологическом измерении: монография. Хабаровск, 2009. 125 с.
9. Шильникова Н.Ф., Ходакова О.В. Социологический опрос как механизм управления лечебными учреждениями. Социология медицины. 2004. № 2. С. 24–26.

ПРОФЕСІЙНІ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ КОНСАЛТИНГОВОГО ПРОЕКТУ

PROFESSIONAL DEFORMATION AS A SUBJECT OF A CONSULTING PROJECT

У статті розглядаються причини виникнення та прояви професійних деформацій фахівців типу професій «людина – людина». Розкривається можливість впливу управлінського консультування на розвиток професійних деформацій шляхом розроблення та реалізації консалтингового проекту. Пропонується програма роботи консультанта з діагностики та зменшення негативних проявів деформації спеціаліста.

Ключові слова: професійна деформація особистості, чинники професійної деформації, наслідки професійних деформацій, консультант, прояви професійних деформацій.

В статье рассматриваются причины возникновения и проявления профессиональных деформаций специалистов типа профессий «человек – человек». Рассматривается возможность влияния управленческого консультирования на развитие профессиональных деформаций путем разработки и реализации консалтингового проекта. Предлага-

ется программа работы консультанта по диагностике и уменьшению негативных проявлений деформаций специалиста.

Ключевые слова: профессиональная деформация личности, факторы профессиональной деформации, последствия профессиональных деформаций, консультант, проявления профессиональных деформаций.

In the article the purposes of appearance and demonstration of professional deformation of specialists such as person to person professions are considered. The possibility of the influence of management consulting on the development of professional deformations through the development and realization of a consulting project is analyzed. A program of a consultant's work for diagnosing and reducing negative manifestations of deformations of specialist is offered.

Key words: professional deformation of personality, factors of professional deformation, consequences of professional deformation, consultant, manifestations of professional deformations.

УДК 316.612: 351.74

Бутиліна О.В.

к.соц.н., доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Обираючи професію, кожна людина проектує власне майбутнє, визначає життєво важливі цілі. Вона керується певними ідеалами й пріоритетами, аналізує переваги та можливості, які отримає, опанувавши бажаний вид діяльності. Значно менше особа замислюється над тими ризиками й небезпеками, які можуть супроводжувати професію. І якщо для таких ризиконебезпечних професій, як рятувальник, військовий, правоохоронець небезпека життю професіоналів є доволі очевидною, то ризики деструктивних змін особистості для професій типу «людина – людина», як правило, не усвідомлюються. Значна частина професій, які безпосередньо пов'язані з постійною й інтенсивною взаємодією з іншими людьми (педагоги, лікарі, психологи, соціальні працівники, менеджери, правоохоронці тощо), приховує в собі серйозний ризик деформації особистісних якостей, поведінки, навіть емоційних реакцій, адже їх представники часто «стають жертвами» професійних деформацій.

Професійні деформації особистості є особливим предметом наукової зацікавленості фахівців різних галузей знання. Вагомий внесок у дослідження цього явища внесли психологи, які ґрунтовно досліджують причини появи та різні прояви деформації особистості під впливом її професійної діяльності. Особливий акцент вони роблять на вивченні психічних реакцій, зміні емоційних станів і на внутрішньо-особистісних процесах, що супроводжують

певні деструкції. Поширеним є й педагогічний підхід, в якому на перший план виходять дослідження способів профілактики та подолання різних проявів професійних деформацій. У цьому контексті цікавим є аналіз можливостей застосування тренінгових методик, ігрових технік і самоаналізу з метою зменшення негативних поведінкових та емоційних реакцій особи в процесі здійснення професійної діяльності. Звичайно, в цьому напрямку використовуються й відповідні способи діагностики професійних деформацій, зокрема психологічне тестування. Авторкою (у співавторстві) в одній із попередніх публікацій було проаналізовано стадії розвитку професійних деформацій соціальних працівників і можливість застосування соціологічних методів для їх визначення [1; 2]. Пильна увага науковців до вивчення передумов, етапів і наслідків професійного деформування представників різних професій доводить актуальність цього напрямку досліджень й окреслює нові грані аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Знайомство з публікаціями й дослідженнями проблеми професійних деформацій свідчить про те, що у вивченні цього феномена домінує психолого-педагогічна спрямованість. Так, цікавими є роботи С.П. Безносова [4], де міститься досвід дослідження профдеформацій правоохоронців; Є.Ф. Зеєр [5] аналізує професійні деструкції особистості, зокрема рівні деформацій менеджерів, Е.Ф. Беляєва та Л.М. Зубкова [6], М.М. Марусинець [7] присвя-

тили свої роботи особливостям прояву досліджуваного явища серед педагогів; Л.І. Мутьована [8] розглядає профілактичні заходи професійних деструкцій соціальних працівників. Соціологічний погляд на проблему професіоналізму та професійних деформацій представлений у роботі В.Л. Погрібної [9].

На наш погляд, управлінський напрям вивчення професійних деформацій досліджений недостатньо. Тож спробуємо визначити можливості управлінського консультування в регулюванні процесів виникнення, поширення та посилення різних проявів деформацій особистості професіонала. Припущення щодо взаємозумовленості організаційних патологій і професійних деформацій ми обґрунтували в нашій попередній публікації [3].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз можливостей впливу управлінського консультування на розвиток професійних деформацій шляхом розроблення та реалізації консалтингового проекту. Вирішення вказаних нижче завдань сприятиме досягненню визначеної цілі:

- визначення найбільш характерних ознак професійного деформування особистості професіонала;
- обґрунтування необхідності незалежної експертної оцінки під час вирішення питання зменшення негативних проявів профдеформації;
- розроблення проекту діяльності консультанта.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні ми будемо спиратися на визначення, що належить В.Л. Погрібній, яка зазначає, що професійна деформація є «процесом і результатом впливу суб'єктних якостей людини, що сформовані відповідно до специфіки певної професійної праці, на особистісні властивості професіонала» [9, с. 27]. Головними передумовами розвитку цього феномена є тип професії, емоційний складник професійної діяльності, обсяг влади, що його використовує спеціаліст, особливості професійної адаптації тощо. Як зазначалося вище, професії типу «людина – людина» є найбільш небезпечними в плані розвитку професійних деструкцій спеціалістів. Це ті види діяльності, які вимагають від особи не тільки високопрофесійного виконання покладених на неї завдань, але й значного емоційного навантаження, зумовленого необхідністю допомагати, співчувати, розуміти, лікувати, навчати. Як зазначає С.П. Безносов, «найбільше професійна деформація проявляється в представників тих спеціальностей, де робота пов'язана з людьми, особливо «ненормальними» в якомусь відношенні» [4]. Це люди зі складними соціальними проблемами, що виникли внаслідок втрати роботи, отримання інвалідності, настання похилого віку; особи, що перебувають у важкому

психологічному стані (жертви насильства, невиліковно хворі, індивіди, що втратили рідних або пережили військові події тощо); індивіди з адиктивною поведінкою, педагогічно запущені діти й підлітки. Допомога у вирішенні проблем таких осіб завжди пов'язана з особистісними переживаннями спеціалістів.

Окремо необхідно зауважити, що особи, які займають керівні та менеджерські посади, також знаходяться в «зоні ризику», адже головним чинником деформації їхньої особистості є влада. Цей дефіцитний ресурс здатний суттєво впливати на поведінку індивіда, особливо якщо відсутні ефективні засоби контролю та зворотного зв'язку. Тож перелік професій і посад, які можуть спричинити розвиток професійних деформацій фахівців, є доволі значним.

Під впливом особливостей професійної діяльності змінюється поведінка, емоційні реакції, взаємини з оточуючими. Владні повноваження зумовлюють перевищення прав, зловживання службовим становищем, егоїстичний характер професійних дій, спрямований на реалізацію виключно особистих інтересів на шкоду груповим. Часто дослідники відмічають і такі прояви деформації, як імітаційні дії та навіть девіантні форми професійної поведінки.

Усі прояви професійних деформацій можна аналізувати в різних вимірах: як парціальні або глобальні зміни особистості, коли деформуються окремі психічні процеси (сприйняття, спостережливості) чи в цілому світогляд і суб'єктивні відносини особистості; як тимчасове чи закономірне явище; як феномен, що обмежується професійною сферою чи має місце в побуті, у повсякденному спілкуванні (за термінологією С.П. Безносова [4]). Спектр змін, які спостерігаються в цих вимірах, доволі різноманітний. Так, Є.Ф. Зеєр, аналізуючи професійні деформації менеджерів, визначає 11 проявів: «авторитарність проявляється в жорсткій централізації управлінського процесу, в одноосібному здійсненні керівництва, у використанні переважно розпоряджень, рекомендацій, указівок; демонстративність – якість особистості, що виявляється в емоційно забарвленій поведінці, бажанні подобатися, прагненні бути на виду, проявити себе; професійний догматизм виникає внаслідок частого повтору однакових ситуацій, типових професійних завдань; домінантність зумовлена виконанням менеджером владних функцій; професійна індиферентність характеризується емоційною сухістю, ігноруванням індивідуальних особливостей працівників; консерватизм проявляється в упередженні проти нововведень, прихильності до усталених технологій, у настоєженому ставленні до творчих працівників; професійна агресія проявляється у відсутності прагнення враховувати почуття, права й інтереси

підлеглих, у прихильності до «каральних» методів; рольовий експансіонізм – це тотальна заглибленість у професію; соціальне лицемірство менеджера зумовлене необхідністю виправдовувати високі моральні очікування підлеглих і колег; поведінковий трансфер характеризує формування рис рольової поведінки і якостей, притаманних підлеглим і вищим керівникам; надконтроль проявляється в надмірному стримуванні своїх почуттів, орієнтації на інструкції, уникненні відповідальності, скрупульозному контролю діяльності підлеглих» [5, с. 113–114]. Отже, прояви професійних деформацій мають тенденцію посилюватися під впливом різних факторів. На наш погляд, найбільш вагомими чинниками є такі:

- стаж роботи, особливо коли йдеться про довготривале виконання однієї професійної ролі без можливості професійного зростання чи підвищення кваліфікації (це зумовлює ставлення до індивіда з боку професіонала виключно як до пацієнта, учня, підозрюваного чи підлеглого);

- об'єм влади, адже неконтрольоване використання владного ресурсу часто призводить до зловживання службовим становищем і скоєння протиправних учинків;

- різноманітні організаційні патології, які породжують байдужість, безініціативність, пасивність, агресивність співробітників;

- особистісні характеристики професіонала, як-от ціннісні орієнтації, темперамент, властивості нервової системи, характер, вольові якості тощо.

«Наслідком усіх цих деформацій є психічна напруженість, конфлікти, кризи, зниження продуктивності професійної діяльності особистості, незадоволеність життям і соціальним оточенням» [5, с. 111]. З огляду на це керівник, котрий піклується про ефективність роботи організації, її статус і репутацію, має уважно відслідковувати події та вчасно реагувати на тривожні «симптоми» проявів деформації фахівців. Але керівники та менеджери як носії влади в організації, природно, самі схильні до деформуючого впливу своєї адміністративної ролі. Тож до розроблення заходів зі зменшення негативних проявів дії професійних деформацій фахівців має долучатися незалежний експерт.

Програма повинна розроблятися незалежним експертом – консультантом із питань управління персоналом, адже керівник і менеджер належать до тієї категорії працівників, професія яких тісно пов'язана зі взаємодією з людьми. Особливий ризик профдеформацій керівників і менеджерів – це зловживання владою, тому управлінські програми й рішення мають бути орієнтовані на різні категорії працівників, зокрема й керівний і менеджерський склад організації.

Консультант надає необхідну інформацію та сприяє формуванню можливостей для проведення діагностики стану проблеми в організації, ділиться досвідом використання певних методів її вирішення, забезпечує інформаційну підтримку організаційних змін, тобто створює основу для активної діяльності персоналу, забезпечуючи виникнення синергетичного ефекту.

Згідно із загальною схемою консультантських проектів фахівець має дотримуватися визначеної стратегії, до якої мають входити такі етапи роботи:

- аудит людських ресурсів в організації (комплексна діагностика якісного та кількісного складу персоналу); шляхом вивчення документів, спостереження за діяльністю фахівців, особистого спілкування, анкетування чи тестування (за необхідності) відбувається диференціація співробітників за критеріями прояву деформацій, що мають місце в професійній діяльності;

- визначення проблемних секторів у роботі організації, пов'язаних із діяльністю фахівців (з'ясування причин і можливих наслідків визначених деформацій: конфлікти, агресивність у спілкуванні з клієнтами (пацієнтами, учнями, підлеглими тощо), асоціальна поведінка, непрофесіоналізм, безініціативність тощо); діагностика організаційних патологій, що породжують появу профдеформацій (стагнація, бюрократія, конфлікт, демотивуючий стиль керівництва тощо);

- пошук ресурсів компанії (знання, особливі навички, досвід співробітників, обговорення й обмін професійними досягненнями), що не використовуються чи задіяні не в повному обсязі; розроблення заходів щодо оптимізації застосування визначених можливостей; налагодження ефективної системи циркуляції інформації, соціального контролю та зворотного зв'язку;

- корекція практики управління персоналом з огляду на наявність сильних і слабких сторін в управлінській системі та масштаб і поширеність проявів професійного деформування фахівців;

- формулювання завдань і заходів щодо зменшення впливу об'єктивних чинників, що стають підґрунтям виникнення та поширення профдеформацій фахівців: корекція стилю управління, планування кар'єрного зростання фахівців, внутрішньоорганізаційні та позаорганізаційні семінари, форуми, круглі столи для обміну досвідом, тренінги особистісного розвитку, організація участі співробітників у розробленні важливих управлінських рішень, підтримка ініціативи та творчих пошуків спеціалістів, урахування особистісних потреб співробітників під час здійснення мотивації та стимулювання праці тощо;

– аналіз результатів впровадження нововведень і планування стратегії управління співробітниками в організації на майбутнє з урахуванням ризиків професійного деформування та «вигорання»; розроблення профілактичних заходів.

Професіоналізм консультанта, котрий працює над проблемою професійних деформацій, проявляється в диференційованому підході до співробітників організації, у застосуванні нестандартних прийомів і методів роботи та вмінні довести керівнику необхідність визначених змін в організації.

«Професійна деформація особистості неминуча, але в одних вона зумовлює втрату кваліфікації, в інших – байдужість, у третіх – безпідставне завищення самооцінки й агресивність, більшість же шукають засоби професійної реабілітації» [5, с. 115]. Саме тому правильно розроблена та реалізована стратегія діагностики та роботи зі зменшення негативних проявів професійних деформацій є нагальною потребою для більшості організацій, де працюють фахівці, котрі інтенсивно взаємодіють із представниками різних соціальних спільнот, надаючи їм певні послуги, допомагаючи їм, вирішуючи їхні проблеми.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, професійна діяльність фахівців типу професій «людина – людина» зумовлює утворення деформацій – комплексу якостей та особливостей функціонування, котрі деструктивно впливають на працю й повсякденну поведінку.

Складність досліджуваного феномена зумовлює різноманіття підходів і методів роботи зі зменшення небажаних проявів деструкцій особистості фахівця. Найбільш загальним і таким, що враховує більшість чинників, котрі зумовлюють розвиток і посилення профдеформацій, є, на наш погляд, управлінський підхід. Проте в сучасних умовах нашого суспільства програми подібного спрямування не користуються популярністю. До послуг незалежних консультантів звертаються керівники компаній, котрі мають на меті збільшення прибутків і посилення позицій у відповідному секторі економіки. Недостатнє усвідомлення ризиків для організації, що можуть виникнути внаслідок посилення деформуючого впливу на професійну діяльність фахівців, призводить до повільної реакції на проблеми або навіть до нерозуміння причин і наслідків багатьох проблем. Тож актуальним напрямом досліджень має стати розроблення диференційованих консалтингових проектів з урахуванням особливостей сфери діяльності організації, послуг, які вона надає, і контингенту осіб, з якими працюють фахівці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутиліна О.В., Кудринська А.І. Соціологічні методи діагностики професійної деформації в соціальній роботі. International scientific-practical conference "Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology" : Conference Proceedings, June 16-17, 2017. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. С. 20–23.
2. Бутиліна О.В. Стадії професійної деформації соціального працівника. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: тези доповідей та виступів учасників III Конгресу соціологічної асоціації України (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: Соціологічна асоціація України, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 159–160.
3. Бутиліна О.В. Організаційні патології як передумова розвитку професійних деформацій. Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (30 березня 2017 р., м. Харків, Україна). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка Нац. акад. пед. наук України; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні. Харків: ХНУВС, 2017. С. 81–83.
4. Безносов С.П. Профессиональная деформация личности. СПб.: Речь, 2004. 272 с. URL: http://www.studmed.ru/beznosov-sp-professionalnaya-deformaciya-lichnosti_e616d2ca770.html (дата звернення: 12.01.2018).
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. 2-е изд., перераб., доп. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
6. Беляева Е.Ф., Зубкова Л.М. Професійна деформація викладача вищої школи. Наукові записки кафедри педагогіки. 2010. Вип. 24. С. 25–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzkr_2010_24_5 (дата звернення: 12.01.2018).
7. Марусинець М.М. Професійне вигорання та професійна деформація у педагогічній діяльності вчителя. Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць / ред. кол. І.В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 2(9). С. 45–52. URL: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1308/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C.pdf> (дата звернення: 21.12.2017).
8. Мульована Л.І. Профілактика професійної деструкції соціальних працівників: управлінський аспект. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2013. № 1 (2). С. 152–156.
9. Погрібна В.Л. Соціологія професіоналізму: монографія. К.: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2008. 336 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЇ МОЖЛИВОСТЕЙ АКТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ

CHARACTERISTICS OF THE SOCIAL SPACE OF UKRAINE ON THE POSITION OF POSSIBILITIES OF ACTIVATION OF THE SOCIAL POTENTIAL OF PEOPLE OF THE OLD AGE

У статті здійснюється аналіз соціального простору України. Сучасність характеризується пришвидшенням темпів розвитку, основою якого дедалі більше виступає не промисловий, а людський капітал. Зміщення демографічної структури у сторону збільшення частки людей старшого віку створює необхідність актуалізації потенціалу тих прошарків, що традиційно залишалися уже за межами соціального виробництва – людей старшого віку. Соціальний простір України має специфічні характеристики, обумовлені рядом трансформаційних процесів, що оминули західні суспільства.

Ключові слова: соціальний простір, соціальний потенціал, можливості, ризики, вибір, люди старшого віку.

В статье проводится анализ социального пространства Украины. Современность характеризуется ускорением темпов развития, основой которого все больше выступает не промышленный, а человеческий капитал. Сдвиг демографической структуры в сторону увеличения доли людей старшего возраста создает необходимость актуализации потенци-

ала тех слоев, которые традиционно уже оставались за пределами социального производства – людей старшего возраста. Социальное пространство Украины имеет специфические характеристики, обусловленные рядом трансформационных процессов, которые обошли западные общества.

Ключевые слова: социальное пространство, социальный потенциал, возможности, риски, выбор, люди старшего возраста.

The article analyzes the social space of Ukraine. Modernity is characterized by accelerated pace of development, the basis of which is increasingly the non-industrial, but human capital. The displacement of the demographic structure in the direction of increasing the proportion of older people creates the need to actualize the potential of those layers that traditionally remained beyond the limits of social production – older people. The social space of Ukraine has specific characteristics due to a number of transformational processes that have passed the Western societies.

Key words: social space, social potential, opportunities, risks, choice, elderly people.

УДК 316.43

Кухта М.П.

канд.соц.н., старший викладач кафедри соціології
Київський національний університет
культури і мистецтв

Постановка проблеми. Вітчизняні вчені звертають увагу, що тематика конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті як епіцентру досліджень має теми невизначеності, криз, насильства, турбулентності, нерівності. Вони зазначають: «Три поняття у спеціальній літературі залучаються для опису того стану, в який перейшли окремі суспільства і світ у цілому – криза, надзвичайність (emergency), виключеність» [11, с. 10]. Що стосується України, то її соціальний простір виступає вельми цікавим об'єктом дослідження з погляду зазначених тем, оскільки являє собою – на думку одних фахівців – трансформаційне поле, на думку інших – своєрідну «сіру зону» [2].

У той же час, криза, надзвичайність, виключеність та постійні суспільні трансформації пов'язані з поняттями розвитку та відповідними для цього ресурсами. Недарма найчастіше вживаною у науковій та публіцистичній літературі є типологія, що позначає країни як «розвинені» та «країни, що розвиваються». Світ сучасності являє собою своєрідну гонитву

за розвитком – соціальним, економічним тощо. І надважливу роль у ньому відіграють ресурси, можливості їх використання, збереження, примноження. Як наслідок, у глобальному вимірі людство зіткнулося з ресурсною кризою – тож дедалі частіше мова іде не про екстенсивні напрями розвитку шляхом розширення масштабів виробництва (знову ж, чи то матеріального, чи то інформаційного), а про його інтенсифікацію – найперше, максимальне розкриття внутрішнього потенціалу акторів. За таких умов на передні позиції виходять ті резерви суспільства, що раніше порівняно мало використовувалися – насамперед, це люди старшого віку. Почасти це пояснюється тим, що частка останніх у населенні майже усіх розвинених країн світу невпинно збільшується – зі збільшенням тривалості життя та відновних можливостей медицини. Таке збільшення створює настільки суттєве економічне навантаження на молодші вікові групи, котре ігнорувати стає неможливим; почасти – внаслідок уже названої гонитви розвитку (частково описаної ще М. Вебером як явище раціоналізації сучасних суспільств, що, проте, саме

не має раціонального пояснення. Попри те, факт залишається – динаміка розвитку сучасних країн набуває все більших обертів) та нестачею ресурсів для неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, ще Г. Зіммель характеризував соціальний простір як бездієву форму, існуючу лише завдяки енергії діяльності окремих соціальних суб'єктів, а Е. Дюркгейм визначав соціальний простір як певну надіндивідуальну, об'єктивно існуючу реальність, яка пов'язана з усвідомленням індивідуального простору і часу індивідом, і його взаємодіями [13]. У сучасному вимірі найбільш ґрунтовно підійшов до дослідження соціального простору та соціального поля П. Бурдьє [4], запозичивши ці категорії з фізики. Під соціальним простором учений розумів раціонально сконструйовану діаграму; поля взаємодії, де відбувається рух різних видів капіталу (символічного, соціального тощо). Питання про сутнісні характеристики соціального простору також піднімає у своїх працях Є. Ананьєва [1]. Вивченням соціального простору з позицій можливостей державного управління займається О. Котуков [7]. Соціальний простір у більш вузькому розрізі – з погляду становлення ідентичностей особистості – досліджує М. Шакурова [14]. Попри це, немає комплексних досліджень, що стосуються актуалізації можливостей певних груп українського суспільства, тим паче тих груп, ресурсний потенціал яких у розвинених країнах виходить на передній край.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування можливостей використання на теренах соціального простору України соціального потенціалу старшої вікової групи українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. А. Сміт зазначав, що вирішальна роль у виробництві багатства належить живим виробничим силам, а підвищення виробництва насамперед залежить від підвищення вмінь працівників і лише згодом – від покращення машин та інструментів, за допомогою яких вони працюють [10, с. 176]. Г. Беккер та Т. Шульц виділяли такі фактори соціально-економічного прогресу як: покращення здоров'я населення, збільшення тривалості життя, скорочення дитячої смертності, збільшення засобів, призначених для виховання дітей, здатність освіченої частини населення робити більш кваліфіковані та ефективні економічні розрахунки тощо [6].

Людина з її інтелектуальними здібностями стає визначаючим чинником економічного росту. Тому всі вкладення у людину, що здійснюються з метою підвищення кваліфікації, набуття нових знань, вмінь, навичок, збереження здоров'я, розглядаються як інвестиції у людський капітал. Наприклад, за оцінками Всесвітнього банку, всередині 90-х років XX ст.

64% світового багатства складав людський капітал, 21% – фізичний капітал, 15% – природні ресурси. А на сьогодні у США, Китаї, Німеччині, Великобританії на частку людських ресурсів припадає 75-80% національного багатства. Саме ефективне використання та розвиток людського потенціалу, вміння забезпечити його максимальну капіталізацію, здатність створювати та правильно використовувати новітні технології стають не лише важливими умовами стійкого розвитку економіки, проте й головними факторами росту соціального благополуччя як людства у цілому, так і жителів окремих країн та регіонів [5].

Реалізується людський потенціал не у порожнечі, за якихось ідеальних лабораторних умов, а за обставин та ситуацій, виникнення яких значною мірою визначається властивостями соціального простору, в якому відбувається життєдіяльність акторів. «Соціальний простір являє собою сферу взаємодій соціальних агентів (індивідуальних і колективних), структуровану певним чином за ступенем інтенсивності взаємодії між його окремими елементами, яка виробляє стійкі норми, звичаї, традиції, правила, норми, що детермінують форми взаємодії індивідів усередині нього» [7]. Свій відбиток на організацію соціального простору накладає досягнутий рівень культури, що, за визначенням Е. Тейлора, є складним цілим, що охоплює знання, вірування, мистецтво, моральність, право, звичаї, вміння та навички, набуті людьми як членами суспільства. У сучасному соціокультурному просторі сфери життєдіяльності типологізуються на основі функцій, що забезпечують відтворення суспільства та особистості:

- Організація матеріальних та соціальних основ життєзабезпечення (праця і діяльність, пов'язані зі створенням, набуттям чи споживанням товарів і послуг). На наш погляд, сюди можна віднести можливості для професійної та громадської діяльності, а також матеріальне забезпечення.

- Організація процесів соціалізації (отримання освіти, професійної підготовки, соціальної активності). До цієї сфери, на наш погляд, мають бути включені можливості для отримання освіти, участі в освітніх програмах, можливості до соціальної активності.

- Соціальна комунікація (професійна взаємодія, неформальне спілкування, сімейні відносини, отримання інформації через ЗМІ).

- Відновлення енергетичних затрат (харчування, можливості рекреації, дозвілля) [1].

Характеризуючи умови, властиві для певного способу життя, соціокультурний простір є середовищем взаємодії насамперед надіндивідуальних суб'єктів – соціальних груп, задаючи форми актуалізації їх соціального потенціалу. Формування, розвиток і реалізація соціального

потенціалу соціальної групи здійснюються під впливом трьох взаємозалежних факторів:

– *Фактори першого рівня* – сукупність зовнішніх (по відношенню до когорти) об'єктивних впливів середовища на соціальний потенціал. До таких відносяться: економіко-географічне положення і природно-кліматичні умови місця проживання, його природно-ресурсний і демографічний потенціал, структура і спеціалізація господарства, фінансова забезпеченість, тип (рівень) соціально-економічного розвитку.

– *Фактори другого рівня* – сукупність внутрішніх «факторів особистості», які індивід черпає ззовні (найближче соціальне середовище).

– *Фактори третього рівня* – «інституційні фактори», пов'язані з необхідністю забезпечення відносної стійкості соціальних зв'язків і відносин у суспільстві, втіленої у діяльності основних соціальних інститутів, насамперед інститутів соціалізації: сім'ї, держави, освіти, релігії, армії, права, ЗМІ [3, с. 47].

Для соціокультурного простору сучасної України характерні неоднорідність, фрагментарність, нерівномірність, конфлікти, що у деяких випадках поглинаються соціокультурними просторами, згенерованими іншими історичними суб'єктами (державами, націями тощо). Зовнішні межі соціокультурного простору України стають все більш невизначеними [1, с. 10-11]. Для соціокультурного простору України також типовими є неоднорідність, соціальне розшарування, фрагментарність, нерівномірність, аномійність, стан напруження, конфлікти, що час від часу набирають вигляду відкритого протистояння реальних соціальних груп.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на те, що: «В Україні практично всі охоплені режимом скорочення доступу до споживчих та культурних благ у результаті зниження купівельної спроможності національної валюти, зростання тарифів на послуги та збільшення податків... вступає у силу «індивідуалістичний атомізм» М. Вебера» [11, с. 41]. Тим паче, що, як зазначає Е. Ананьєва, зовнішні межі соціокультурного простору України стають все більш невизначеними [1, с. 10-11].

Українське суспільство відчуває вплив загальносвітових тенденцій: «нестабільність життєвої ситуації закономірно продукує нестабільність соціальної ідентичності, складовою якої є соціокультурна та етнокультурна невизначеність» [8], проте воно має й свої чітко окреслені особливості. На даний час воно переживає відносно повільніший процес трансформації цінностей та норм соціальної поведінки, але цей процес охоплює усі рівні – особистісний, груповий та соціетальний.

Таким чином, соціокультурний простір України та можливості використання ресурсів

і актуалізації потенціалу у ньому наділені своєрідністю не лише внаслідок низки трансформацій, що виникли у період та після розпаду Радянського Союзу. Займаючи межове положення між «супергігантами» – Сходом і Заходом та намагаючись віднайти власні ідентичності, українці постають перед великим віялом альтернатив.

Крім того, як зазначають дослідники, для сучасного українського менталітету характерними є ізоляціонізм (недовіра до співгромадян, низька готовність до солідарних дій), помірність мотивації досягнень, що проявляється у низькій амбіційності, конформізмі, патерналізмі, екстернальності (недостатній вірі у свої сили) [8]. У ситуації стабільної нестабільності як в окремих громадян, так і у цілих соціальних груп відсутня чітка оцінка змін, що відбуваються; втрачаються не лише ціннісні орієнтації, але і самі цінності, що визначає непередбачуваність, «парадоксальність» поведінки.

В умовах трансформації українського суспільства також відбуваються активні процеси розмивання традиційних груп суспільства. Натомість постають нові форми міжгрупової інтеграції. Особливості цих процесів обумовлюватимуться новоствореними особливостями соціальної взаємодії. Зокрема, оскільки у суспільстві традиційна класова диференціація уже не так чітко виражена, на передній план виступатимуть інші чинники – в індивідуалізованому суспільстві вище цінуватимуться суб'єкти, що не лише вимагатимуть менших затрат ресурсів для свого розвитку, проте й самі зможуть здійснити внесок у розвиток суспільства внаслідок власної творчості. Отже, класова і групова ідентифікація, що були ознаками свідомості людей раніше, витісняються індивідуальною, або ж внутрішньогруповою. Відповідно, головним чинником диференціації сучасного українського суспільства постають уже не аскриптивні, а ресурсні характеристики індивідів.

Соціокультурний простір України продукує певні загальні зразки до розгортання життя свого активу. Це полягає у наявності і перерозподілі сукупності ресурсів, необхідних для ефективної життєвої реалізації, а також спрямованості суспільного тиску, рамок і обмежень у сторону бажаних форм суспільної інтеграції (консервативної чи інноваційної). Інтеграція шляхом конформізму чи інноваційної діяльності фактично визначатимуть і ступінь соціальної активності людей. «Перебуваючи на перетині традиційної, радянської, модерної і, навіть, якоюсь мірою, постпостмодерної культурних форм, український соціум і кожен його представник зокрема, змушені формувати свої моделі соціальних подій, використовуючи... інтерпретаційні схеми, що поставляють усіма цими смисловими просторами» [8].

Актори змушені розпочинати становлення якостей суб'єктів як власного, так і суспільного життя – маючи змогу обирати соціально продуктивні моделі життєдіяльності, або ж обираючи шлях відчуження. Особливості виборів та особливості соціального впливу детермінуються як глобальними тенденціями розвитку суспільства, так і конкретними соціокультурними умовами, проте завжди, коли піднімається питання вибору, поряд з ним постає питання ризику, пов'язаного з вибором.

Ризик має прямий стосунок до ресурсів: матеріальних, соціальних, енергетичних. Він проявляється у двох формах: це ризик «не набути» – тобто залишитися на попередніх ресурсних позиціях, або ж «втратити» – понизити власні ресурсні позиції. Отже, вибір та ризик виявляються тісно пов'язаними – у випадку обрання шляху не конформної, а самостійної, інноваційної інтеграції у суспільство, особистість залишається без потенційної підтримки та допомоги, будучи змушеною нести усю відповідальність за наслідки на собі. Підсилення цих моментів відбувається і шляхом загальної глобалізації ризику у світі, та вимог до індивідуалізації кожної людини. Необхідність доводити свою спроможність до самостійного прийняття рішень і непевність та нестача знань для цих рішень, підсилюють напруженість становища акторів у сучасному світі. Віяло можливих альтернатив обмежується суспільством з одного боку, з другого – баченням можливих варіантів розвитку суспільства та власної подальшої затребуваності у ньому. Труднощі розробки та реалізації життєвих планів та стратегій пояснюються необхідністю наявності у людей стратегічного мислення, котре дозволятиме здійснити стратегічне бачення, приймати стратегічні рішення (на основі осмислення і аналізу ситуації). Відтак, стратегічне мислення базується на розвинених рефлексивних здібностях, навичках. Продукуються певні симулякри – символи, що не знаходять свого відображення у реальному житті. І досягнення, і пошук інших шляхів пов'язані з ризиком. Насамперед, це визначається обмеженими можливостями, що надаються суспільством для вертикальної мобільності.

У різних вікових когортах ризик, крім того, набуває власної специфіки. Молодь, що не має значних власних ресурсних активів здебільшого ризикує «не набуттям» позицій. Люди середнього віку орієнтуються на втримування та підвищення позицій. Останнє, проте, має вже більш поступовий характер. Вони перебувають у найбільш міцних соціальних лещатах. Люди старшого віку постають здебільшого перед ризиком втрат ресурсів – адже зазвичай максима у соціальному та матеріальному добробуті досягається до досягнення пенсійного віку. Надалі цих людей традиційно очікує

поступова втрата ресурсів. Ризик при цьому може каталізувати процеси інволюції, а от потенційне їх примноження перебуває під питанням. Ризик втрати суттєво перевищує можливість надбання – чи то здоров'я, чи фінансів, чи соціальних позицій. Крім того, самі старші люди суттєво більше тяжіють до збереження наявного – вважається, що чим далі з віком, тим дужче переважають консервативні тенденції. Таким чином, старші постають як найменш мобільна соціальна група. Водночас, ці показники у різних країнах відрізняються. Так, у розвинених країнах, де тривалість життя значно довша і історично закріпилися індивідуалістичні тенденції, рівень мобільності населення похилого віку помітно вищий, аніж у країнах, що розвиваються, у тому числі Україні.

Одним із найбільш характерних показників, що вирізняє соціокультурний простір цивілізованих країн, є система пенсійного забезпечення. У різних країнах вона організована різним чином, а подекуди (наприклад, у Лівані) взагалі відсутня. При певних відмінностях у розмірі та джерелах формування система пенсійного забезпечення покликана створити достойні умови для існування тієї частини населення, яка за віком елімінується з виробничих практик, однак за іншими показниками користується рівними правами або навіть має певні пільги.

Надання пенсій, тобто надання гарантій, що людина може припинити працювати у певному віці – відносно недавня ідея. До кінця XIX століття люди працювали близько 60 годин на тиждень і робили це до того моменту, поки були фізично нездатні продовжувати. Після цього турбота про них лягала на плечі сім'ї. Власне, поширений вислів про «принести склянку холодної води у старості» – має саме таке підґрунтя. Тривалий час однією з головних функцій інституту сім'ї була функція турботи про немічних старих. У 1889 році Німеччина стала першою країною, яка запровадила програму соціального страхування, котра покликана була звільнити від бідності й економічної залежності від сім'ї людей похилого віку. На прохання канцлера Німеччини Отто фон Бісмарка, німецький імператор написав до німецького парламенту: «ті, хто є інвалідами з роботи по віку та інвалідності, мають гарантію про турботу від держави» [9]. Спочатку пенсійний вік встановлювався з моменту досягнення 70 років. Згодом у різних країнах він був знижений, подекуди до 60-55 років для чоловіків та жінок. Проте, у зв'язку з постарінням населення та підвищенням економічного навантаження на молодь, цей вік поступово знову збільшується. Доволі істотним є розрізнення так званої «молодої старості» («третього» віку (зазвичай до 75 років)) і «старої старості» (або «четвертого» віку

(після 75 років)). Розрізнення ґрунтується на застосуванні функціонального критерію – можливості для старої людини вести активне і незалежне життя, або набуття потреби у сторонньому догляді. То ж «третій вік» є додатковим ресурсом, що витікає з соціального потенціалу «молодшої когорти» старих, що зберегли здоров'я, уміння та бажання активно діяти. На перепоні до його використання стоять соціальні стереотипи «ми своє відпрацювали», «роки і сили вже не ті» тощо. З іншого боку, на заваді стоїть невміння держави і роботодавців раціонально розпорядитись соціальним потенціалом людей старшого віку відповідно до його особливостей, а також вікові схизми, згідно з якими перевага віддається молодшим.

Справді, у похилому віці починається поступова інволюція можливостей індивіда – фізичних, інтелектуальних та соціальних, але стагнація вказаних потенціалів відбувається за різними алгоритмами. Власне, соціальні можливості – це те, що на відміну від невідворотного спаду можливостей організму, може бути збереженим за певних обставин. Ситуація значно залежить від спроможності держави до покращення становища людей старшого віку – в європейських країнах, зокрема, пенсіонери часто краще матеріально забезпечені, аніж представники інших вікових груп. В Україні становище людей похилого віку відносно гірше, – по-перше, унаслідок триваючої економічної кризи, що торкається усіх суспільних верств, але особливо дошкульно б'є по тих, хто залежний від держави; по-друге, у зв'язку з тенденцією старіння населення: кількість непрацюючих збільшується, тож зменшується виробництво соціальних благ; по-третє, завдяки недолікам успадкованої від СРСР солідарної пенсійної системи.

Осмислення життєвих практик тих представників старшого покоління, що успішно адаптувалися до умов поствиробничого періоду життя й вироблення теоретичних моделей життєвих стратегій, котрі були б ефективними у цей час, що характеризується об'єктивним скороченням життєвої перспективи, виступає, на наш погляд, чи не найактуальнішим завданням і у теоретичному, і у практичному, і у гуманістичному відношенні.

На користь тієї думки, що принаймні чимала частина представників старшої вікової групи здатна бути активніше задіяна у суспільно значущих видах діяльності, свідчать відповіді на запитання моніторингу-2016: «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?» Старше покоління порівняно гірше адаптується до сучасних українських реалій: серед людей старше 60 років найбільший відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися – 55,2%, тоді як серед молоді віком 18-29 років

таку позицію займають 20,5%. Має місце й певна стигматизація: за оцінками респондентів люди старше 60 років віднесені до найменш впливової верстви. На цьому тлі 8,8% активних людей старшого віку виглядають не таким вже мізерним показником, тим паче, що ще 12,6% намагаються віднайти своє місце у сучасному житті. Тобто за даними моніторингу-2016 кожен п'ятий (21,4%) із представників старшої вікової групи або зумів випрацювати ефективну адаптаційну життєву стратегію, або перебуває в активному її пошуку [12].

Адаптаційна активність старшого покоління стимулюється різними чинниками. Насамперед йдеться про рівень задоволеності життям: низьке його значення вказує на необхідність змін обставин життя чи пристосування до них, тобто може виступати одним з факторів соціальної активності. З огляду на це показово, що серед усіх вікових груп найбільш незадоволеними своїм життям виявилися люди старшого віку. На тлі 9,6% молоді віком 18-29 років, зовсім незадоволеної життям, 23,4% зовсім незадоволених життям людей більше ніж 60 років видається загрозливою цифрою [12]. Це при тому, що дана категорія населення уже встигла сягнути вершини можливостей свого життя, перебуваючи на пенсії, володіє більшою мірою свободи і відзначається нижчим рівнем очікувань та обмежень з боку суспільства; повинна уже мати певні статки, надбання, речі тривалого вжитку і не має турбуватися про їх придбання.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що соціокультурний простір України вирізняється високим рівнем інтенсивності, багатогранністю й багатоаспектністю взаємодій, значним динамізмом життєвих колізій. Розглянуті тенденції розвитку сучасного українського суспільства створюють широкі можливості для самоздійснення, самореалізації людини, однак можуть стати значною перешкодою формуванню адекватного образу майбутнього життя. Скованість соціально-економічними бар'єрами та загальна невизначеність подальшого розвитку соціальної структури, зумовлюють складнощі у прогнозуванні майбутнього, котре постає як актуальна необхідність саме на етапі, коли відбувається перехід до реальних соціальних практик. Насиченість соціального життя кризами, змінами та радикальними перетвореннями не дає можливості зорієнтуватися на єдино прийнятні соціальні норми та зразки поведінки життя. Відтак, на сучасну особистість лягає підвищений тягар відповідальності за ефективне використання власного потенціалу.

Архітектоніка соціальних проблем власне старшої вікової групи українського суспільства відображає, з одного боку, специфічні вікові особливості, що виникають на завершальному етапі життєвого шляху і є типовими внаслідок

природного процесу старіння і пов'язаної з ним інволюції, з другого, є результатом тих характерних чинників і умов, що властиві українському соціуму за даних конкретно-історичних обставин. Саме у межах континууму даного хронотопу, точніше, виходячи з утвореної на його підґрунті суб'єктивної реальності, індивідуальні актори, що за віковими параметрами належать доказаної соціально-демографічної групи, формують власні життєві перспективи і обирають ті чи ті життєві стратегії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьева Е. Сущностные характеристики социокультурного пространства. Перспективы, 2015. № 2 (64). С.10-11.
2. Бекешкина И. Украина – в транзите или «серой зоне»? Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание / Под ред. Куценко. Харьков: Изд. центр Харьковского национального университета им. Каразина, 2004. С. 354–375.
3. Зубок Ю.А. Социальная интеграция молодежи в условиях нестабильного общества. М.: Социум, 1998. 576 с.
4. Бурдые П. Социология социального пространства: пер. с франц. / отв. ред. перевода Н.А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. 288 с.
5. Коробейников А. Человеческий потенциал как стратегический фактор развития региона. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskiy-potentsial-kak-strategicheskiy-faktor-razvitiya-regiona>
6. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИПЭ, 2009. URL: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=22>.
7. Котуков А. Соціальний простір як об'єкт державного управління. Теорія та практика державного управління. Вип. 3 (42). С. 4-8. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2013-3/doc/1/08.pdf>.
8. Кухта М.П. Теоретичні передумови конструювання життя сучасною особистістю Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів: колективна монографія / наук. ред. В.В. Танчер. Київ: Вид. центр КНУКІМ, 2017. С. 204-244.
9. Синявская О. Пенсия: реформы и развитие. ПостНаука. 2015. URL: <https://postnauka.ru/faq/41940>.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Ось-89, 1997. Т. 1. 255 с.
11. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов, Т. Костюченко, Л. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало; за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. К.: НаУКМА, 2017. 180 с.
12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екоп.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 550 с.
13. Чернявская О. Социальное пространство. Обзор теоретических интерпретаций. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008. № 5. С. 329–335.
14. Шакурова М.В. Социокультурное пространство как условие становления социокультурной идентичности личности. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2007/Shakurova.pdf>.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРАВА СЕМЬИ И РЕБЕНКА В ИСЛАМЕ

SOCIAL RIGHTS OF THE FAMILY AND THE CHILD IN ISLAM

УДК 316.614.5:314.6

Мирзаева Сабина Гамид гызы

д.ф. по теологии,
доцент кафедры языков
факультета теологии
Бакинский Государственный
Университет

В статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с социальными правами семьи и ребенка в исламе. Отмечается, что брак в исламе – это не только социальное явление, но и важный закон шариата, священный долг, и в связи с этим в исламе регулирование отношений между родителями и детьми является одной из основных проблем семьи и общества.

Ключевые слова: ислам, семья, ребёнок, воспитание, родители.

У статті розглядаються деякі питання, пов'язані з соціальними правами сім'ї дитини в ісламі. Зазначається, що шлюб в ісламі – це не тільки соціальне явище, а й важли-

вий закон шариату, священний обов'язок, і у зв'язку з цим в ісламі регулювання відносин між батьками і дітьми є однією з основних проблем сім'ї та суспільства.

Ключові слова: іслам, сім'я, дитина, виховання, батьки.

The article discusses some issues related to the social rights of the family and the child in Islam. It is noted that marriage in Islam is not only a social and social event, it is also an important Sharia law, a sacred duty, and in Islam, regulation of relations between parents and children is one of the main problems of the family and society.

Key words: family, child, upbringing, parents, Islam.

Постановка проблемы. В исламе регулирование отношений между родителями и детьми является одной из основных задач семьи и общества. Правам детей здесь уделяется большое внимание с общественной, физической и духовной, а также нравственной и моральной точек зрения. Целью является воспитание здорового поколения.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы исламоведения, в том числе семейного права, семейных взаимоотношений в исламе всегда являлись и являются предметом исследования многочисленных ученых. В частности, данной проблемой занимались Ибн Рушд, Б. Рамахан, Сахиhi Бухари, Сейид Али Гусейни, Г.М. Керимов, М.С. Пелевин, М. Фердоуси и многие другие ученые. Вместе с тем, вопросы морали, права и социальных норм, связанные с положением семьи и детей в исламе, в рамках современных представлений об исламе как культурно-социальном явлении, все еще требуют своего внимания.

Постановка задания. Целью данной статьи является сжатое, системное изложение основных позиций ислама в отношении семьи и детей с точки зрения современных цивилизационных и общечеловеческих требований для развития семьи и взаимоотношений в семье, в том числе с детьми.

Изложение основного материала исследования. В исламе права детей остаются в центре внимания по трём причинам:

- 1) с культурной точки зрения;
- 2) с точки зрения продолжения жизни;
- 3) с точки зрения человеческих и моральных ценностей.

Первый аспект охватывает следующие моменты:

1. Соблюдение родителями прав детей до брака (выбор спутника/цы жизни).

Брак в исламе – это не только общественное и социальное событие, но и важный закон шариата, святое дело и даже поклонение. Брак в исламе является одним из важнейших принципов божьего закона. Отсюда такое рассмотрение вопроса, то есть представление семейной жизни как святого дела, показывает уровень ценности семейной жизни в исламе.

В другом источнике говорится: «Совершенные женатым два поклона намаза превосходит 70 поклонов намаза неженатым» [3, с. 144].

Брак и создание семьи считаются великой человеческой, социальной и божественной ответственностью в исламском сообществе. Человек несет ответственность как перед Богом за предоставленные блага, так и при создании семейной жизни. Семейная жизнь имеет значение не только для личного благополучия и комфорта, но и для общих интересов общества.

Вступающие в семейную жизнь партнёры несут ответственность перед будущим за переданное поколение. Поэтому социальное значение брака в исламе особенно велико. Значит перед созданием семьи надо осознать ответственность этой задачи и быть готовым к этому. Семейное устройство основано на здоровом, достойном воспитании ребенка. Здесь привлекают внимание следующие аспекты:

1. Подлинность семьи.

Это понятие вовсе не толкуется по аналогии с богатством или общественной позицией. Факторы, определяющие подлинность, носят моральный и нравственный характер и измеряются статусом в обществе. С точки зрения ислама, остерегаться злых деяний – важный показатель уважения в обществе. В этом вопросе внешний вид не имеет значения. Пророк (да благословит и приветствует его Аллах) сказал: «О люди! Избегайте красивых и совершенно зелёных растений, выращенных

в навозе. Когда у посланника спросили смысл этого слова, он ответил так: красивая девушка, выросшая в плохой семье [4, с. 332].

Отсюда видно, что под словом *подлинность* семьи понимается честь.

2. Остерегаться злых деяний и быть набожным.

В Коране (в Суре *аль-Бакара*, аят 221) запрещается создавать семью с женщиной и мужчиной, предающих Аллаха и людей, это считается возможным после поклонения Аллаху.

Логику аята Корана можно объяснить следующим образом: если человек не преклоняется перед Аллахом, как он может выполнять свои обязанности и нести ответственность перед своей семьей? Поэтому в браке важным является оберегание себя от злых деяний и набожность. В то же время учитывается принадлежность рода семьи, щедрость, внешняя красота, сила и власть, и т.д. В связи с этим есть такой момент, что многие внешние материальные льготы мимолётны, но оберегание себя от злых деяний всегда остаётся ценностью.

Имам Садиг повелел так: «Если кто-то женится ради красоты и богатства, Бог отнимет у него эти привилегии, но если кто-то выберет религиозные качества и такие качества, как оберегание себя от злых деяний, Бог наградит его богатством и красотой» [4, с. 332].

Молодые после свадьбы для того, чтобы стать родителями, должны иметь необходимые условия, то есть быть готовыми выполнить свой долг. После уверенности в обеспечении этого условия, можно подумать о рождении ребёнка. Первым условием для родителей с физической и духовной точки зрения считается появление ребёнка на свет здоровым. Сейчас в развитых странах этому вопросу придают большое значение. Имам Седджад велит так: «Право вашего ребёнка над вами состоит в том, что вы должны сейчас подумать о том, каким он будет, всё его хорошее и плохое зависит от вас» [6, с. 171].

Положение ребенка в семье. Физическое и психическое здоровье ребенка в большой степени связано с родителями. Если мужчина и женщина не имеют должных условий и возможностей для того, чтобы вырастить и воспитать ребёнка, то не смогут добиться успеха в этом вопросе. Поэтому тот, кто хочет жениться, должен получить образование в этом направлении. Сейчас для этого есть достаточно возможностей, средств массовой информации, консультаций, книг и так далее.

Отец и мать не должны относиться к ребёнку как продолжателю поколения, а принять его, как дар от Бога и осознать свою ответственность. Для этого должна существовать программа о том, как вырастить ребёнка, метод воспитания, каждый вопрос должен основываться на разуме, логике и действии.

В целом, главная цель браков в исламе – воспитание здоровых детей. Здесь следует отметить важный момент о том, что, с точки зрения ислама, независимо от пола, ребёнок, как дар от Бога, является для родителя благом. Известно, что до ислама в сообществе племён было негативное отношение к девочкам. Коран решительно отверг эту традицию, в 49-50-х аятах Суры *Шура* говорится:

«Приговор небес и земли в руках Аллаха. Он творит все, что пожелает, одному даёт девочку, другому мальчика»;

«Или обоих – как мальчика, так и девочку, а кого пожелает, может сделать бесплодным (бездетным). Он Всезнающий, Всемогущий!».

Также следует отметить, что рождение ребёнка дарит семье новый настрой и запоминается как важное событие в жизни родителей. Приход ребенка даёт семье новые эмоции и привлекает внимание, как важное событие в жизни родителей. Появление ребёнка, оказывая положительное психологическое воздействие на семейную среду, играет важную роль в ее укреплении. Родители для здорового роста и воспитания своего ребёнка много прилагают много усилий и труда. Приложенные родителями усилия носят ценностный характер как со светской и социальной, так и моральной и загробной точек зрения. Опыт показывает, что некоторые семьи испытывают психологическое напряжение из-за бездетности, снижается стимул к жизни, семьи рушатся и обе стороны выбирают независимый образ жизни. Иногда из-за отсутствия ребёнка женщина и мужчина в семье не понимают друг друга и не ладят. Только подумав о будущем своего ребёнка, они идут на компромисс и не разрушают свою семью. А это еще раз подтверждает важность ребёнка в семье.

Согласно исламу, образование и воспитание детей начинается ещё до их рождения. Как упоминалось ранее, желающие создать семью вступают в брак, неся ответственность и принимая определенные религиозные, моральные, общественные и экономические условия. После создания семьи, во время беременности с точки зрения ислама необходимо придерживаться ряда рекомендаций, которые в источниках упоминаются под названием «важность», «наставление» и «запрет». Всё в исламе начинается с упоминания имени Аллаха. Так начинается жизнь мужчины и женщины, они молятся, совершая 2 поклона намаза, просят от Бога здорового и праведного ребёнка. В семье мужчина и женщина, одновременно изучая характер и психологию друг друга, вынуждены регулировать свое поведение. Взаимопонимание и уважение, с точки зрения надёжности семьи, носят ценностный характер.

Выбор хорошего имени для детей.

Одна из обязанностей родителей – выбрать подходящее и доброе имя своему ребёнку. При выборе имени важно учитывать будущее ребенка и участие его в общественных делах. Естественно, что предосудительные и унижающие личность ребёнка имена в будущем могут создать проблемы. В детстве они не обращают на это внимание, но с возрастом этот вопрос может повлиять на их личность и психику. Подобные имена неоднократно вызвали негативную реакцию, и дети вынуждены были менять свои имена. Ввиду этого Пророк (да благословит его Аллах и приветствует) посоветовал родителям выбирать доброе имя для своего потомства. Этот вопрос рассматривается как осуществление родителями прав ребенка. Пророк так велит: «Право ребенка – это выбор родителем достойного имени для него» [3, с. 116]. Чтобы подчеркнуть важность приемлемого имени, его следует оценить как доброе и милое [2, с. 66]. Хорошее имя носит не только формальный характер, но и, удовлетворяя психологические и духовные потребности ребенка, даёт ему ощущение собственного достоинства. Пророк велит: «В Судный день вы будете призваны по своему имени и по имени отца, поэтому приложите усилия, чтобы выбрать хорошее имя» [4, с. 218]. В настоящее время в документе ребенка упоминаются его имя, имена родителей и гражданство.

Вторая особенность: Право детей на жизнь. Дети имеют право воспользоваться семейной заботой, иметь отца и мать. Это их право предусматривается как в шариате, так и в законе.

Ислам, как упоминалось ранее, рекомендует людям создать семью, советует мужчинам и женщинам жить в браке. Семейная жизнь и окружающая среда должны быть пронизаны любовью и заботой. Первый аят Суры *Ниса* и 21 аят Суры *Рум* рассматривают создание семьи как традицию. Она рождается из врожденной потребности человечества в продолжении жизни. Самое ценное благословение семьи – это, конечно же, ребёнок.

Одним из важных прав ребенка является крепкая и большая семья, право вырасти в этой семье под материальной, моральной и психологической опекой родителей. Только в семейной среде ребёнок охвачен всесторонней заботой и развивается, тем самым, приобретая жизненный опыт.

С уверенностью можно сказать, что ни один официальный и неофициальный орган или учебное заведение, обладая всеми медицинскими, материальными, образовательными и воспитательными, психологическими возможностями, не могут заменить ребёнка родителей. Все эти

возможности тогда эффективны, когда ребёнок растёт в полной любви родителей. Для ребёнка ответственная семья, с известным происхождением и личностями является большим благом. Поэтому глава семьи должен понимать право ребенка иметь родителей и осознать свой долг и свою ответственность.

Рождённый вне рамок семьи ребёнок лишается родителей, а это является серьезным нарушением прав детей в исламе. Узнав о своём незаконном рождении, ребёнок поневоле сталкивается с психологическим и эмоциональным напряжением. Очень много проблем и нарушений в обществе исходят из таких связей. Способ предотвратить их – веление пророка, которое регулируется законом. Поэтому Пророк (да благословит его Аллах и приветствует) назвал законный брак одним из добрых дел в глазах Аллаха и основанием семьи: «При Милосердном и Всемогущем Боге нет ничего лучшего чем супружество» [6, с. 134].

а) Право детей на попечительство.

Право новорожденного ребенка – это право принятия его родителями на попечительство. Пророк (да благословит его Аллах и приветствует) велел: «Одно из ваших прав перед отцом – это не отрицание им вашей принадлежности к нему» [6, с. 143].

В Исламе первоначальное право ребенка – принадлежность его к определенному отцу и матери. Это своего рода проблема идентификации; идентичность родителя должна определяться, потому что от него зависит личность ребенка. Таким образом, у родителей есть ряд обязанностей: вырастить их, защищать и обеспечивать безопасность, жить в спокойной психологической среде и предоставлять им необходимые средства и т. д. В исламе есть хорошая традиция при рождении ребенка: сообщать всем и праздновать это событие. Об этом есть много аятов (в Коране) и хадисов. Одна из этих причин заключается в том, что Бог дает свою милость и благодать своему слуге. Другая причина заключается в том, что отмечая этот день, члены исламского сообщества подтверждают, что ребенок принадлежит отцу, и новый член сообщества желает себе плодотворное и успешное будущее.

В приведенном выше аяте (Али – Имран, 39) ангелы сообщают Пророку Закарийя (да благословит его Аллах и приветствует) о рождении Пророка Яхйа (да благословит его Аллах и приветствует): «Пророк Ислама молится тем, кто дал ему весть о рождении Хасана и Хусейна» [6, с. 214].

Следовательно, в исламе добрая весть о рождении ребёнка создаёт психологическую основу для соблюдения его прав. Отец не может отрицать ребенка без каких-либо доказательств, и ребенок не может быть лишен этого права.

Говорят, что отказ от ребенка может стать причиной многих потерь, и, по исламскому шариату, этот поступок считается неверным. Этот поступок считается оскорблением матери и наказуем. Дело в том, что непризнанный ребенок испытывает большие трудности в достижении успеха в обществе. Следовательно, личная идентичность и семейная принадлежность являются важной социально-психологической проблемой.

б) Брачные связи (отношения).

С точки зрения шариата, это означает, что мать ребенка во время оплодотворения должна состоять в браке, то есть ребенок должен быть зачат в браке. Этот брак может быть и постоянным, и временным. Если отец и мать не в браке во время зачатия ребенка, а только потом женятся, всё равно отношение ребёнка к браку будет иным. Правда, ребенок будет принадлежать этим родителям. Значит, в момент вступления в брак ребенок уже принадлежит отцу. В вопросах принадлежности ребёнка могут быть разногласия и в таком случае необходимы доказательства. Свидетельствовать в пользу отношения ребёнка к отцу возможно при следующих трех условиях:

1. Вступление в половые отношения.
2. Прохождение 6 месяцев с момента зачатия до рождения ребёнка.
3. Срок окончания периода беременности.

Последнее условие называется «*агси-юл-хемл*»: это самое длительное время в утробе матери с момента зачатия до рождения ребёнка. Одни определили этот период в 9, другие в 10 месяцев, некоторые учёные же – в 1 год.

Мнение исламских учёных сходится в том, что после оплодотворения и формирования плода период беременности длится минимум 6 месяцев. В то же время эти три условия действительны, если брак мужчины и женщины законный и правильный.

По мнению учёных, для доказательства принадлежности ребёнка к отцу, установленным временем считается срок не менее шести месяцев с момента зачатия ребенка. Согласно секте Абу Ханифы, этот период исчисляется с момента брака. Максимальная продолжительность беременности в секте Хенфитов 2, Шафе и Ханбели 4 года, иногда 1 год и 5 лет [6, с. 292].

в) Право ребёнка на личную и общественную безопасность.

Это право охватывает также период до рождения ребенка – период беременности и после. Согласно свидетельству истории, в разное время и в разных обществах в жизни детей было много проблем, во многих случаях они подвергались гонениям и несправедливостям. Конечно, такие

случаи происходят не только в варварских, но и в культурных обществах. В древние времена детей даже убивали и продавали. Но в современном мире права детей также нарушаются. Они подвергаются бомбардировке, продаются до рождения, после рождения родители бросают их на произвол судьбы, привлекаются к тяжёлым работам, подвергаются оскорблениям. Если ко всему этому добавить ещё и похищение детей, продажу отдельных частей их тела, то поймём насколько ситуация чудовищна.

В исламе были определены все права детей, отвержены все притеснения и бесправие против них. Роль родителей важнее и они должны защищать детей от всех видов вреда.

Очевидно, что для укрепления физического и психологического благополучия ребенка как в семье, так и в обществе должна доминировать общественная среда безопасности. В семье эту среду обязаны создавать родители. Ассортимент детского питания, их увлечения, игры, гигиена и обучение должны быть всегда в центре внимания. В целом жизненные потребности людей, включая детей, делаются на две основные группы:

1. Материальная и биологическая (еда, сон, воздух, вода, жилище и т. д.), жизнь без них невозможна.

2. Духовно-психологические потребности. Если их не обеспечить, то возникнут психологические расстройства, дети, лишённые заботы и чувств, станут скучными и безнадежными. Следует отметить, что много случаев отчаяния, грусти, равнодушия, пессимизма и осложнений, убийств и суицидов происходят из-за плохого удовлетворения психологических потребностей.

Права человека должны регулироваться так, чтобы он мог быть застрахован от покушений кого-то на его свободу. То есть он должен быть уверен в этом. В противном случае угрозы и страхи создают беспокойство и волнение. Каждый хочет быть уверенным, что, если возникнут проблемы и бедствия, он не будет одинок, будет окружен заботой и защитой других. Сейчас подростки нуждаются в дисциплинированном, безопасном и гражданском обществе. В этом случае мы не сталкиваемся с неожиданными и неконтролируемыми ситуациями. Они не могут адекватно защитить своих детей в социальной среде, где безопасность не предусмотрена и где закон не соблюдается.

Здесь также есть интересный момент: если мать кормит своего ребенка грудным молоком, то за это ей предназначена плата. Если есть возможность, она может получить эту плату у отца ребёнка или у свёкра, или же у самого ребёнка. Если они не имеют такой возможности, мать должна кормить

ребенка без подобной платы. Если ребёнку нанимается няня, её труд должен быть оплачен [5, с. 145].

Выводы. Основные положения ислама относительно семьи как социального института, имеют общечеловеческое значение. Это связано со взаимоотношениями между родителями и детьми, между супругами, с институтом наследования, правил шариата и т.д. Вместе с тем, имеется ряд специфических особенностей, исходящих от быта и образа жизни как арабов, так и в целом мусульман, многие поколения которых воспитаны на правилах и канонах ислама, в том числе и относительно семьи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гурани Керим / перевод с арабского языка: З.М. Бунийадов; В.М. Маммадалиев. Баку: изд. Гисмят, 2004. 607 с.
2. Толкование вопросов Шариата. Систани Сеййид Али Гусейни Аятоллахил Узма. М. 2003. 519 с.
3. Балджи Рамазан, Абу Хурейра. Истанбул: изд. Несил, 2006. 398 с.
4. Бухари. Сахиhi Бухари, Мухтасари Теджриди Сарих / Пер. Абдуллах Фейзи Коджаер. Истанбул. 2003. 503 с.
5. İbn Mace. Süne". İstanbul: Çağrı neşriyyat, 1992. 462 s.
6. İbn Rüşd. Bidayatul Muctehidter. Ahmed Meylani, İst.: 1991, IV, 1961
7. Абдусамедов А.И., Балтанов Р.Г., Ацамба Ф.М., Кириллина С.А. Ислам. Основы религиоведения / под ред. И.Н. Яблокова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа, 2005. 508 с.
8. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. М. 1978.
9. Пелевин М.С. Семейно-брачное и наследственное право Исламской Республики Иран. СПб. 1998.
10. Фердоуси М. Ислам и секс. Казань. 1993.

НАЦІОНАЛЬНА ТА РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У США

NATIONAL AND REGIONAL IDENTIFICATION OF UKRAINIANS IN USA

Стаття присвячена аналізу національних і регіональних ідентичностей та відповідних практик українських іммігрантів у США. Теоретичну основу роботи складають авторські дослідження ідентифікаційних процесів у середовищі міжнародних мігрантів, а емпіричну – 40 інтерв'ю, зібраних у США з українськими мігрантами двох (повоєнної і сучасної) міграційних хвиль. Встановлено, що національна і регіональна ідентичності та практики представників обох міграційних хвиль мають низку спільних рис, а відмінності – незначні, попри різні причини еміграції українців та часові рамки їх виїзду до Америки.

Ключові слова: українські мігранти у США, національна ідентичність, регіональна ідентичність, ідентифікаційні практики, третя (повоєнна) хвиля міграції, четверта (сучасна) хвиля міграції.

Стаття посвящена анализу национальных и региональных идентичностей, а также соответствующих практик украинских иммигрантов в США. Теоретическое основание работы составляет авторское исследование идентификационных процессов в среде международных мигрантов, а эмпирическое – 40 интервью, собранных в США с украинскими мигрантами двух (послевоенной и современной) миграционных волн. Удалось установить, что национальная и

региональная идентичности и практики представителей двух миграционных волн имеют много общих черт, а отличия – несущественны, несмотря на разные причины эмиграции украинцев и временные рамки их выезда в США.

Ключевые слова: украинские мигранты в США, национальная идентичность, региональная идентичность, идентификационные практики, третья (послевоенная) волна миграции, четвертая (современная) волна миграции.

The article is devoted to the analysis of national and regional identities and corresponding practices of Ukrainian immigrants in USA. Theoretical basic of the work is grounded on the author research of identification processes in the environment of international migrants and empirical – consists of 40 interviews conducted with Ukrainian migrants who represent two migration waves (postwar and contemporary). It was detected that national and regional identities and practices of postwar and contemporary migrants have many common features while dissensions are not that much in spite of the different migration motivation and time of emigration to USA.

Key words: Ukrainian migrants in USA, national identity, regional identity, identification practices, third (post war) migration wave, fourth (contemporary) migration wave.

УДК 316.34-054.72

Ровенчак О.А.

к.соц.н., доцент кафедри історії та теорії соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Володько В.В.

к.соц.н., інженер Центру моніторингу
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Українська міграція до США має більш, ніж столітню історію. Починалась вона як трудова міграція сільськогосподарських працівників у кінці XIX ст., що зараз відома як перша хвиля міграції українців до США. За нею слідували друга (міжвоєнна) та третя (повоєнна) хвилі, які мали риси політичної міграції. Кожна із цих хвиль мала свою специфіку та часові межі, тому і виокремлюються дослідниками у загальному потоці української міграції до США [1; 2; 3]. Сучасну міграцію українців до США виділяють як четверту хвилю. Ця міграція з України до США має кілька складових. Це трудова міграція низькокваліфікованих працівників, інтелектуальна, сімейна, а також освітня міграція. У своєму дослідженні, крім четвертої хвилі, беремо до уваги і третю, представники якої також стали респондентами в авторському емпіричному дослідженні. Власне кількість цієї, третьої, хвилі, що мешкають у сучасних США, дослідники оцінюють у близько ніж 10% від усіх українських іммігрантів у цій країні [2].

США стабільно посідає чільні місця у рейтингах напрямків еміграції українців [4, с. 22; 5], а кількість українських іммігрантів сучасної хвилі у США оцінюється MOM у близько ніж 345 тис. осіб [5]. У той же, час за даними перепису населення США, кількість українців та

американців українського походження становить 984 тис. на 2014 р., що на 20 тис. більше, ніж у 2005 р. [6]. Проте визначити її реальні масштаби складно, в основному через поширену напівлегальну міграцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окрім власного дослідження у своїй роботі, опираємось також на напрацювання таких авторів, як О. Воловина, Г. Лемех, В. Лопух, М. П. Федунків, котрі досліджували цю проблематику раніше та зосереджувались на вивченні структурних та культурних характеристик української імміграції у США. Проте ці автори мало уваги приділяють дослідженням ідентичностей українців та їх ідентифікаційних практик, а у своїх дослідженнях ідентичностей не проводять чіткої межі між українською національною та українською етнічною ідентичностями та практично не торкаються такого виду ідентичності, як регіональна. Крім того, для порівняння беремо власні дослідження української еміграції в інших країнах.

Об'єктом дослідження є українська міграція до США. Предметом дослідження виступають національні та регіональні ідентичності та ідентифікаційні практики українців у США. Метою статті є вивчення проявів національної та регіональної самоідентифікації українців у США.

Постановка завдання. Серед завдань виокремимо наступні: 1) проаналізувати практики, пов'язані із національними ідентичностями українців у США; 2) дослідити регіональне самовизначення українських іммігрантів у США; 3) виявити відмінності у національних, регіональних практиках та ідентичностях в українців «старої» та «нової» хвилі імміграції у США.

Емпіричну базу статті становить авторське дослідження соціокультурних характеристик, ідентичностей та практик української еміграції до США, яке проводилось протягом 2015 р. у США. Зібраний матеріал аналізувався за допомогою дискурс-аналізу та компаративного підходу.

Респонденти для дослідження підбирались за методом *снігової кулі*. Для збору основної частини інформації застосований метод *напівструктурованого інтерв'ю*. Для дослідження використано *цільову вибірку*, основним критерієм якої був досвід проживання у США, що у часовому вимірі становить мінімум 1 рік. Інформація, отримана у ході інтерв'ю, опрацьована методом *дискурс-аналізу*. У ході дослідження зібрано 40 інтерв'ю (у 27 з них респонденти жінки, у 13 – чоловіки). Характеристики респондентів наведені у табл. 1. Всі одружені респонденти проживають у США із чоловіками/дружинами, а батьки неповнолітніх дітей – також із дітьми.

Таблиця 1

Соціально-демографічні характеристики респондентів

№	Ім'я/псевдонім	Рік народження	Сімейний стан	Місце проживання в Україні/іншій країні перед еміграцією до США	Актуальне місце проживання в США	Початок міграції до США
1	Людмила	1945	Одружена	Запоріжжя	Лос Анджелес	2005
2	Наталя	1957	Вдова	Дніпропетровськ	Мілуокі	2002
3	Катя	1990	Одружена	Львів	Новий Орлеан	2011
4	Христина	1982	Одружена	Львів	Нью Йорк	2008
5	Маряна	1982	Одружена	Львів	Чикаго	2004
6	Ася	1980	Одружена	Київ	Лос Анджелес	2012
7	Наталя	1973	Одружена	Львів	Лос Анджелес	2000
8	Андрій	1960	Розлучений	Одеса/Санкт-Петербург (РФ)	Лос Анджелес	1994
9	Олег	1958	Неодружений	Тернопіль	Сан-Дієго	1999
10	Ігор	1959	Розлучений	Київ	Лос Анджелес	1990
11	Олеся	1969	Розлучена	Львівська обл., райцентр	Сан-Дієго	2001
12	Діана	1966	Одружена	Львів	Лос Анджелес	1994
13	Оля	1970	Одружена	Стрий	Сан-Дієго	2003
14	Іра	1977	Одружена	Одеса	Ірвайн	2005
15	Маряна	1971	Одружена	Львів	Сан-Дієго	2000
16	Володимир	1977	Одружений	Львів	Лос Анджелес	1999
17	Оля	1958	Одружена	Львів	Сакраменто	1989
18	Олег	1986	Одружений	Полтавська обл., райцентр	Сан-Дієго	2007
19	Оксана	1984	Одружена	Івано-Франківськ	Лос Анджелес	2012
20	Орися	1964	Одружена	Львів	Лос Анджелес	1990
21	Галя	1979	Одружена	Львів/Лондон (ВБ)	Лос Анджелес	2005
22	Марія	1955	Вдова	Львівська обл., село	Сан-Франциско	2001
23	Вікторія	1981	Співмешкає	Львів	Лос Анджелес	1993
24	Микола	1968	Одружений	Львів	Лос Анджелес	1990
25	Людмила	1970	Одружена	Київ	Сентрал	2005
26	Тетяна	1974	Одружена	Тернопіль	Сан-Хосе	2002
27	Альона	1983	Одружена	Київ	Лос Анджелес	2007
28	Тарас	1950	Одружений	Львів	Сакраменто	1992
29	Михайло	1956	Одружений	Львів	Сан-Хосе	2000
30	Роман	1952	Одружений	Яворів	Сакраменто	1989
31	Володимир	1974	Одружений	Львів	Портланд	2005
32	Дарія	1939	Одружена	Львів	Лос Анджелес	1949
33	Юрій	1930	Одружений	Харків	Сан Франциско	1960
34	Віра	1939	Одружена	Вінницька обл., райцентр	Сан Франциско	1950

35	Люба	1942	Одружена	Тернопільська обл., село	Лос Анджелес	1949
36	Андрій	1931	Одружений	Чернівецька обл., райцентр	Лос Анджелес	1947
37	Оля	1933	Одружена	Івано-Франківська обл., райцентр	Сан-Дієго	1951
38	Оля	1922	Одружена	Закарпатська обл., райцентр	Лос Анджелес	1947
39	Соня	1924	Вдова	Тернопільська обл., село	Лос Анджелес	1949
40	Іриней	1936	Одружений	Івано-Франківська обл., райцентр	Лос Анджелес	1949

Виклад основного матеріалу дослідження. Що стосується основних понять, на які спираємось, то **міжнародну міграцію** ми розглядаємо насамперед як соціокультурний по суті процес, що передбачає зміни у соціальній, культурній та особистісній сферах життєдіяльності як самих мігрантів та їхніх спільнот, так і суспільств еміграції та імміграції і окремих осіб (чи груп осіб), що у них проживають. У широкому розумінні **соціокультурну ідентичність** ми визначаємо як внутрішнє відчуття приналежності до соціокультурної спільноти певного виду, переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них та в одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого ж чи іншого виду. Ми розглядаємо ідентичність як таку, що впливає на поведінку людини (зі зміною в ідентичності відбуваються і певні зміни у поведінці); вона ж подекуди може бути і похідною від дій людини. Тобто ідентичність тісно пов'язана з соціальними практиками – втілюється у них або ж стає їхнім наслідком¹, а практики, які пов'язані з ідентичностями, називаємо ідентифікаційними практиками.

Ми вважаємо, що **регіональна ідентичність** містить у собі певні географічні та культурні аспекти, а також і соціальні; це наслідок ідентифікації себе з певним специфічним соціокультурним середовищем, поміщенням у більші чи менші географічно-адміністративні рамки. У регіональній ідентичності виділяють *ексклюзивну* та *двоюку* форми, перша з яких передбачає ідентифікацію лише з якимось одним регіоном (селом, містом, областю, країною, континентом), а друга – ідентифікацію з двома такими регіонами: одночасно, наприклад, з містом та країною [8]. Але регіонів, з якими ідентифікує себе певна людина, може бути і більше. Крім того, в умовах, коли людина покидає свій населений пункт, і мірою віддалення від нього регіон її ідентифікації свідомо укрупнюється. Якщо у стабільних суспільствах національна ідентичність традиційно сильніша, ніж регіональна, то в умовах кризи першої саме друга складає їй гідну конкуренцію в ієрархічній системі [9].

У переважної більшості респондентів нашого дослідження регіональне самовизначення пов'язане насамперед з Україною: «У першу чергу українка, ну хустянка я точно не поставила, але я вже виїхала з Хусту.» [AF-7], «Українка, <...> мешканка Миколаєва, але не американка.» [AF-11]. На другому місці частина респондентів ставить свою локальну ідентичність: або пов'язану із містом свого походження в Україні, або місто, в якому проживають у США: «На перше я б напевно поставила, що я є українка. <...> [наступне] Львів'янка.» [AF-4], «Українка. <...> А потім мешканка Чикаго, а потім американка.» [AF-5]. Одним із варіантів є також ідентифікація «українець/українка і європеєць/європейка»: «Ну, тепер особливо українкою. <...> Європейкою, так. Мабуть, європейкою, тому, що все ж таки я не сконцентрована лише на українському.» [AF-6], «Українкою, європейкою, ніколи американкою... Бо моя душа, тим більше, що там родина...» [AFO-8], «У мені самій я відчуваю тих ідентичностей кілька. Це, безумовно, моя українська ідентичність, але я ніколи себе не відчувала киянкою, тому що велике місто я не люблю. Я мешканка провінції, маленьке містечко Тернопільської області місто Чортків, ця провінційна моя ідентичність жителя малого провінційного містечка, вона нікуди не ділася. І в Америці ми теж живемо у маленькому містечку, це майже село, тут, де ми живемо. <...> Звичайно, що у мене є певний вплив американської культури <...> Разом з тим я б не сказала, що я відчуваю себе американкою, тобто <...> у мене європейський менталітет <...> Тобто я би сказала що, якщо так коротко, то я американізована європейська провінціалка, от таким чином.» [AF-25]. Серед опитаних респондентів практично відсутня регіональна ідентифікація себе з Америкою (США), проте іноді зустрічається композитна ідентифікація у формі «американський українець» чи «американка українського походження».

Досить несподіваним виявився той факт, що навіть серед мігрантів «старої хвилі», які більшість свого життя прожили у США, також превалює регіональна українська ідентичність, проте, у них вже відсутня локальна ідентифікація із певним населеним пунктом в Україні. Цей факт можна пояснити тим, що у цієї групи

¹ Див. детальніше [7].

респондентів міграція до США була вимушеною і мала в основному політичні мотиви, тому, можливо, менше було прагнення асимілюватися і відкинути своє походження. Натомість пам'ять про свою Батьківщину, яку вони змушені були покинути, вплинула на актуальну регіональну ідентичність. Це, до речі, стосується і національної ідентичності, про яку йтиметься далі. Представники цієї групи респондентів подекуди сприймають себе так, ніби вони регіонально знаходяться в Україні: «... то ще було перед тим, я би сказала у роках, 30-х роках, вже як Росія була **тут на Україні** тато вже борювся проти них.» [AFO-4].

Загалом же, таке поширення української складової у регіональній ідентичності українських мігрантів у США (і більш сучасних, і тих, хто виїхали після Другої світової війни) варто шукати, зокрема, і у тому, що населення самої країни імміграції в основному складається з іммігрантів та нащадків іммігрантів і має лише близько 1% корінних мешканців [10]. Тому практично кожен визначає себе як такого, що походить звідкись і вважає за потрібне пам'ятати звідки саме (наприклад, для порівняння свого та чужого походження). Як показало наше дослідження, для українців у США цей елемент ідентичності виявився досить важливим: «Я українка... Американка – ні, я не відношу себе до американки. <...> Мені здається, українка, так.» [AF-27].

Подібну ситуацію бачимо у дослідженнях, що їх автори проводили раніше і об'єктом яких були українські іммігранти у Польщі, Греції, Німеччині. Регіональна ідентичність респондентів цих досліджень також у більшості мала за основну складову належність до України, та, часто – належність до населеного пункту в Україні, як другу за значущістю складову. Проте, як тоді, так і зараз, ми вважаємо, що наявність «української складової» зберігається ними скоріше як нагадування про походження, ніж як результат актуальної самоідентифікації².

Наступною групою питань у проведеному дослідженні розглянемо ті, що стосуються **національної ідентичності**. Традиційно вважається, що нація – це спільнота, що складається з різних класів, має спільне відчуття народності, ідентичності, солідарності та інтересів, а також має свої коріння в етнічній ідентичності та спільному історичному досвіді (реальному чи уявному); її основна політична мета полягає у наявності певної держави на визначеній у картографічних межах території [14, с. 4-5]. Національна (або геополітична) ідентичність передбачає ідентифікацію з цією спільнотою. Удержавках, що об'єднують різні етноси, в основі національної ідентичності немає спільної

етнічності та культури. Тут залишається спільність історичного досвіду чи просто інтересів, цінностей, державної території, громадянства. У випадку ж іммігрантських держав виглядає доречнішим говорити про підміну національної ідентичності державною (громадянською), що не обов'язково передбачає єдність культури, історії, ціннісних орієнтацій, а тільки спільність прав, привілеїв, обов'язків стосовно певної держави та відчуття приналежності до неї [15, с. 81-83; 16, с.101-103; 17, с.49-51]. На відміну від регіональної ідентичності, національна ідентичність опитаних українців у США є менш однозначною. У цьому контексті респонденти зазвичай апелюють і до України як держави, і до США як держави. США українці сприймають як державу, до якої вони у цей момент належать і зазначають, що вдячні цій державі за можливість тут жити і будувати своє життя у кращих умовах, ніж це було в Україні: «Це була країна, де потрібно було собі шлях пробивати або ліктями, або взятками, ну тобто корумпованим шляхом, не знаю, жодного чесного шляху наверх я не бачила.» [AF-13], «Я дуже люблю Україну, але ті умови, які там створені для життя, для роботи, вони не такі сприятливі, як можуть бути тут.» [AF-19]. Основне, що відрізняє США як державу від України, з точки зору майже всіх респондентів, це те, що у цій державі панують закони і встановлені порядки: «... це є країна, де дотримуються законів, це є країна правил, і якщо їх соблюдати і наслідувати, можна зробити успішну кар'єру і відповідно насолодитися життям, знаючи, що тебе поважають і тобою дорожать. Те, що не відчувалося в Україні. Не було відчуття, що держава дорожить мною, що я державі потрібна.» [AF-13], «Я, конечно, очень уважаю законы Америки, и это мне очень нравится, если бы у нас в Украине были такие законы, у нас тоже был бы порядок. <...> страх перед законом, держит людей, в каких-то рамках, принадлежащих» [AF-1], «... якщо щось погане станеться на вулиці, я піду і скажу поліцейському, повна довіра, по правилах, то вже сидить у жилах, спрощує все життя. Все не опишеш ні у законах, ні у правилах, але є суд, є присяжні, якщо десь стався прецедент, що таке правило, ці наступні суди мають його трактувати точно так... почуття справедливості такої, концепція духу свободи, вона трактує то все в одному напрямку система...» [AM-24], «... мої права, навіть, при тому на скільки вони мало захищені тут, як мігранта, все-таки більш захищені ніж мої права як громадянки України.» [AF-25]. Натомість стосовно України, як держави, то, знову ж таки, майже всі респонденти зазначають те, що їх абсолютно не влаштовує поширення корупції на всіх рівнях державного управління: «... у нас в Україні є така штука, що от куди не ткнеш усе, значить, там продано, а до тебе

² Див. детальніше [7; 11; 12; 13].

не так ставляться бо ти не така, бо ти не маєш, знаєш, зв'язків» [AF-3].

Респонденти також зазначають, що не підтримують українську владу (уряд, президента), ані сучасну, ані ту, що була в інші періоди української державності: «Я можу сказати, що жоден з урядів мені не подобається <...> які були на моїй пам'яті я завжди була у контрах з цим урядом. Чисто як громадянка мені не подобається, що робить теперішня влада і те, що робили попередні. <...> Але це не означає, що я готова відмовитися від цієї країни, від цього громадянства.» [AF-25]. При цьому, респонденти часто називають себе патріотами України, відокремлюючи владу від самої держави. Свій зв'язок з українською державою опитані українські мігранти у США підтримують, зокрема, через наступні практики:

– Участь в акціях підтримки незалежності України (від 1950-х рр. до 1991 р.): «То було тисячі і тисячі людей. Я була мала, 8-9-10 років, сестра трошки старша і наша родина їхала до Нью-Йорку і ми там маршували, ми були в українських строях, другі нації були у своїх строях. І то ми тисячі маршували, щоб тими плакатами, що ми несли «Ukraine» [написано на плакатах]...» [AFO-4], «А у таборі, я був членом пласту. Вболівали за незалежність України. Я патріот український, але не націоналіст. <...> Ми дуже поважали Симона Петлюру, але галичани не хотіли, бо Симон Петлюра продав Галичину Варшавським договором. України вже не було. Вони хапалися за останню соломину. Галичани довгий час вважали Петлюру за зрадника, але потім він став їхнім героєм. Вони змінили свою думку.» [AMO-5];

– Підтримка демократично спрямованих «революцій» («Помаранчева революція» 2004 р., «Євромайдан» 2013-2014 рр.): «... у Сан-Дієго там збираються люди протестувати проти свавілля і проти якби, ну, проти відмови від євроінтеграції. Тобто це було на наступний день, або після того, як ми вилетіли чи щось таке, ну, через кілька днів буквально. Тобто якби ми сюди не поїхали, то, напевне, були б там. Ну, бо таких подій уже тут відбулосядесь п'ять чи шість, і ми були десь на половині з них.» [AM-18];

– Підтримка України у війні проти Росії (починаючи з 2014 р.): «... я повністю засуджую війну, вторгнення, анексію абсолютно засуджую це однозначно, так тут нема або ти за, тут однозначно проти інакшої точки зору не може бути, одна країна напала на другу, але я не можу сказати, що я підтримую якусь політичну партію.» [AF-5], «Є така організація у Нью-Йорку <...> і ми редагуємо статті, які виходять в інформаційний простір. Тобто, ми дивимось, які статті виходять, яка інформація про Україну. Я дивлюся на ті статті, скільки я цих статей можу подивитися у день і

говорю чи це позитивна інформація, чи негативна. Щоб ми просто знали, з яких джерел надходить інформація.» [AF-21].

Серед більш конкретних проявів можна зазначити те, що респонденти проводять **роз'яснювальну роботу** серед інших американців, розповідаючи їм що таке Україна і що це не частина Росії: «... він [співробітник польського походження] на мене дивився як баран на нові ворота і нічого не знав того. І каже: «А що поляки з Україною мають границю?» Я кажу: «Та подивися, відкрий онлайн меп і там побачиш». Розумієте, люди навіть не знають, думають, що Україна знаходиться в Югославії.» [AF-2], «... поки не було ніяких подій в Україні, які зараз сталися, сприймали Україну як частину Росії і їм треба було пояснювати, розказувати, що то є незалежна держава і у нас інша мова, інша культура...» [AF-13], «І вже другий раз як ми стрінулися, то він [майбутній чоловік респондентки] все знав про Україну, так я ще мала більшого навчити, щоб він зрозумів, що Україна, то не є Росія і то не є кавальчик Росії, що то є своя дійсна країна, має свою історію, культуру, мову і так далі.» [AFO-4].

Крім того, більшість респондентів зазначає, що займається **благодійністю** на користь української армії, а також підтримують сиротинці, медичні та навчальні заклади в Україні: «... знову ж таки, всі гроші після заняття я перераховую в Україну, там що треба, от недавно, от, бронежилети купили, каски купили. Ну, завжди, якщо є якісь потреби чи комусь посилку відправити з одягом, чи ті, що кров зупиняють такі тампони.» [AF-4], «... є агітаційні різні шоу, телешоу називається, тобто презентації в Україні і на Майдан і потім на протязі року у нас тут є багато таких офірок і по фейсбуку ми перекидаємо гроші, і вже скуповуємо тут чи [окуляри, чи тепловізори] всякими можливими шляхами передаємо...» [AF-13], «... я зачала свою компанію, перед тим я допомогла зробити фільм про Голодомор ... Час від часу ми їдемо на Україну від 1991 року <...> Ми збирали гроші, ми мали великі бали тут і дебютантки, і, значить, з тими грішми ми могли вживати їх щоби платити за транспорт... і чоловік, і я пару разів поїхали з другими людьми звідси до України, і там ми працювали пару тижнів з тими візками, розвозили, пробували не тільки так щоби розвозити і кинути, і лишити, треба пробувати на ту дитину чи дорослу особу.» [AFO-4], «Часом висилаю гроші на Український Католицький Університет, а на Могилянку на Острозький університет, також колись я вислав на університет Тараса Шевченка, тепер вже туди не висилаю, на різні видавництва, тай то все на поміч воякам також і їхнім родинам...» [AMO-5]. Ми припускаємо із високою ймовірністю, що серед вихідців з України у США є досить велика частина тих,

хто не підтримував Майдан і виступає на боці Росії в українсько-російському конфлікті, але вони не стали респондентами нашого дослідження, очевидно, через те, що не належать до українських громад у США та ідентифікують себе скоріше не як українців, а як росіян, російськомовних чи вихідців із СРСР.

Згідно з чинним імміграційним законодавством США на територію країни санкціонована імміграція лише наступних трьох категорій осіб: 1) члени сімей американських громадян, та осіб, що постійно легально проживають у США; 2) біженці; 3) особи, професійні навички яких мають значний попит на ринку праці США. При цьому постійно вносяться положення про боротьбу з нелегальною імміграцією та існує «Програма етнічної розмаїтості» (Diversity Immigrant Visa Program, або, звичніше, Green Card) покликана підтримувати «етнічний баланс» у країні через заохочення імміграції із різноманітних країн світу [18, с. 62-87; 19, с. 163].

Що стосується громадянства, то всі опитані респонденти «старої хвилі» мають громадянство США і більшість респондентів «нової хвилі» мають, або планують отримати громадянство США як тільки буде можливість, оскільки вважають, що це не зобов'язує їх відмовлятися від належності до України чи від України загалом, але суттєво полегшує подорожі по світу: «...я зробила громадянство. Ну, і я не жалкую. То дуже хороший крок і дуже хороша інвестиція. Тим більше то недорого, тому що в аеропортах коли ти їдеш транзитом на американський паспорт зовсім по-іншому дивляться і по-іншому реагують.» [AF-5], «Я приїхав сюди назавжди. <...> Тому той мінімальний термін, коли ти можеш подавати на громадянство 4,5 роки, коли воно минуло, питань не було.» [AM-10]. При цьому можливість повернення до України розглядають для себе лише одиниці: «... у певний момент у мене з'явилося відчуття, що пов'язувати своє майбутнє треба не з Україною, на жаль, а з іншою країною. І знов ж таки, я не розраховувала до цієї пори, ще не розраховувала, що Америка стане країною, де я помру. Я не знаю. Можливо переберемося ми десь в Європу, можливо, ближче додому. Можливо це буде і Україна...» [AF-25].

Звертаючись до вже згадуваних авторських досліджень у Польщі, Греції та Німеччині, зазначимо, що на відміну від українців у цих країнах, українці у США не розглядають громадянство США як засіб інтеграції у приймаючому суспільстві, а як засіб спрощення життя за її межами. Очевидно, причина у тому, що США є традиційною країною імміграції і бути іммігрантом не означає «погано адаптуватись», а є скоріше нормою, ніж винятком із правил. Крім того, громадянство США приймають ще й через те, що в основному респонденти

не планують повертатись до України чи їхати в іншу країну, окрім США, на тривалий термін чи на постійне місце проживання, на відміну від українських іммігрантів в європейських країнах, зокрема у Німеччині, оскільки в Європі територіальна мобільність часто є міждержавною, а у США, як правило – внутрішньодержавною, хоча часто і на досить великі відстані.

Переважна більшість респондентів негативно ставляться до **Радянського Союзу** (це стосується і «новоприбулих» і «староприбулих») і розглядають переїзд до США як втечу від СРСР або від радянської спадщини в Україні: «*Есть украинцы, которые не украинцы, а только паспорт украинский, а в голове Советский Союз. <...> Есть, их очень много, это Советский Союз и это ощущаешь. Это сложно с ними общаться. Сложно потому что ты не принадлежишь к ним, они очень не толерантны.*» [AF-14], «*Вони [представники «старої хвилі»] постійно звинувачують новоприбулих у тому, що понаїхали і везете сюди свій Радянський Союз...*» [AF-6]. При цьому часто респонденти називають «своїми» вихідців із країн – колишніх радянських республік, або якщо не зовсім «своїми», то більше «своїми», ніж інших: «*...я працював з емігрантами <...> з українцями, з росіянами <...>, то вони знають ті самі проблеми, пострадянський союз.*» [AM-8], «*Люди більш-менш згруповувалися не тому, що вони українці, росіяни чи білоруси, а тому, що ми всі з Радянського Союзу.*» [AF-2], «*Це людина, яка приїхала з Молдавії 40 років назад. <...> Наші, я маю на увазі, з Радянського Союзу люди, які дуже проворні і винахідливі.*» [AF-19], «*Это посещение Российского центра. <...> тут я знаю, свои люди <...> Там и украинцы, и русские есть, и евреи даже были, и армяне, и грузины, все, то есть, все из Советского Союза которые*» [AF-1].

Варто зазначити, що в опитаних українських іммігрантів у США повоєнної хвилі будова та прояви національної ідентичності загалом подібні до тих, які спостерігаються в українців, прибулих після 1991 р. Зокрема, зовсім не дивними є практики благодійності, просвітницької роботи, підтримки демократичних рухів та незалежності України від Росії, які у випадку групи «староприбулих» респондентів мали місце і до здобуття Україною незалежності у 1991 р.: «*Ми акції протесту мали і у Трентоні, то є столиця Нью-Джерсі, ну, і до Нью-Йорку, де найбільше людей приїхало емігрантів, і найбільше тих протестів було, і акцій було, і по всіх штатах... Ми так бідно жили, але мій тато далі боровся за Україну.*» [AFO-4].

Крім того, опитані іммігранти «старої хвилі» висловлюють таке ж, або подібне ставлення до сучасної української держави та влади більшості урядів і президентів сучасної, незалежної України, як і опитані «новоприбулі»

іммігранти: «я зараз дуже розчарований, що у нас так виглядає, що воюють між собою, а не має того, знаєте політичного напрямку для користі державі. Є особисте, ну, особи, ну, між собою і абсолютно не думають про свою державу.» [АМО-2].

Доволі несподіваним у результатах дослідження виявилось те, що ця група респондентів, переїхавши до США після Другої світової війни, у більшості своїй у дитячому/підлітковому або молодому віці, отримавши громадянство цієї країни і проживши у ній у середньому 60-70 років, все одно не мають сильної американської складової національної ідентичності. Вони зазначають, що люблять і поважають країну, в якій проживають, що вони вдячні за те, що у США отримали шанс на гідне життя як альтернативу до, наприклад, заслання у Сибір у випадку, якщо б залишились на Батьківщині³. Проте, респонденти цієї групи досі асоціюють себе з Україною як державою, в якій вони вимушено не мали можливості проживати більшість свого життя. Тобто, якщо у «новоприбулих» був вибір: залишати свою Батьківщину чи ні, то «староприбулі» зазначають, що у них такого вибору практично не було і вони вимушено юридично належать до іншої держави: «Я не хотів їхати до Америки з Німеччини <...> ми були політичною еміграцією, тому що ми не хотіли жити під комунізмом і ми не могли вертатися, бо ті, що вернулися, багато з них пропало, багато з них вислали у Сибір і ми це знали... Я мушу бути лояльним до країни, яка дала мені притулок, дала мені можливість дістати освіту і уможливила мені жити там, де є свобода слова, свобода релігії, свобода національності, національної приналежності і дала можливість не вертатися туди, де мене чекала смерть або, у кращому випадку, Сибір.» [АМО-5]. Саме у цьому ми вбачаємо бажання українців повоєнної хвилі зберегти все українське, що можна зберегти в умовах еміграції: «Ім [батькам] було найважливіше продовжувати Україну тут, на вільнім світі, бо вони все мали надію, я думаю. Так, вони мали надію, що колись Україна буде вільна. Вони дуже тяжко працювали над тим.» [АФО-4]. Цим же можна пояснити існування великої кількості українських громад та організацій у різних містах США [4, с. 54-59].

Ще однією відмінністю від групи «новоприбулих» можна назвати те, що респонденти групи «староприбулих» не асоціюють себе із вихідцями з інших країн – колишніх радянських республік і не вважають їх «своїми». Це, очевидно, пояснюється тим, що вони не проживали, або мало проживали в одній країні (СРСР)

разом із цими народами. Також, ця група іммігрантів не відносить себе ні до російськомовних громад, ані до російськомовних взагалі. Респонденти цієї групи також висловлюють нерозуміння того, як українські громадяни, а тим більше патріоти України можуть бути російськомовними. З нерозумінням цієї ситуації українці «старої хвилі» зіштовхнулись, зокрема тоді, коли побачили як російськомовні українці у США підтримують Майдан та Україну і українську армію у війні із Росією.

Крім того, коли йдеться про політичні сили України, то «староприбулі» респонденти часто краще розуміють політичну ситуацію в Україні 1940-50-х рр., ніж актуальну: «Я є не партійна, я підтримую українську громаду. Але там тільки сваряться у політичному середовищі, одні бандерівці, другі – мельниківці...» [АФО-3], «Є УКАКА – український конгресовий комітет, яку, на жаль, перебрали бандерівці, на жаль, бо то була громадська організація яка об'єднувала всіх, а коли вона стала партійною, тоді люди поділилися і вона стала слабшою.» [АМО-5]. Це явище можна пояснити тим, що респонденти асоціюють себе скоріше з Україною середини ХХ ст., ніж із сучасною українською державою. Різниця між тією Україною, яку вони пам'ятали та про яку мріяли, і тією державою, якою виявилась Україна зразка кін. ХХ – поч. ХХІ ст., також пояснює певне розчарування «староприбулих» у сучасних українських реаліях та процесах державного будівництва в Україні після 1991 р.

Важливим є наголошення на «збереженні» України за її межами і серед «новоприбулих» українців: «Україна нас втратила, втрачає. Вона не втрачає, у принципі, вона втрачає фізичне проживання, але у душі завжди залишається українське на першому місці. Фізично ми не там, але вона з нами тут. У нас тут своя маленька Україна.» [АФ-19].

Отже, національна ідентичність українців у США є далекою від однозначності. Вона має дві основні складові: українську та американську. До подібних висновків доходить і Г. Лемех [20, с. 61-83], говорячи про «гнучку артикуляцію» української складової у національній ідентичності українців у США. Міра наголошення цієї складової залежить, зокрема, і від того, скільки часу людина проживає у США, і від обставин, в яких знаходиться у даний момент, і, певною мірою, від громадянства та ступеня інтеграції у приймаючому суспільстві. Також можемо додати, що ще одним таким фактором є наявність своєрідної «радянської» складової національної ідентичності у групі «новоприбулих».

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, зазначимо, що у результаті проведеного дослідження доходимо

³ Серед причин еміграції зазвичай була належність батьків до класу «куркулів», української інтелігенції або учасників українського національно-визвольного руху.

до висновків, що українські іммігранти у США третьої та четвертої хвилі мають значно менше відмінностей між собою у плані національних та регіональних ідентичностей та відповідних практиках. Досить закономірною виявилась регіональна ідентифікація «староприбулих» з Україною, а не із певним населеним пунктом, проте, несподіваною виявилась її пріоритетність у частини респондентів цієї групи, порівняно з «американськими» складовими.

У тому, що стосується національної ідентичності, то логічним видається відсутність «радянської» складової у національній ідентичності іммігрантів третьої хвилі. Крім того, громадянство США українцями обидвох груп сприймається швидше як вимушена юридична належність до цієї країни (у респондентів третьої хвилі) та як спосіб подолання бюрократичних бар'єрів (у респондентів четвертої хвилі), а не як маркер національної ідентичності. Причиною цього, зокрема, є належність США до розряду «іммігрантських країн» та вимушений характер імміграції для респондентів третьої хвилі. Також спільним для респондентів обох груп є наголошення на своєму нерозривному зв'язку із державою Україна та одночасна відсутність асоціації себе з її політичними елітами та відсутність схвалення їх діяльності у різні хронологічні періоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Fedunkiw M. . "Ukrainian Americans". Countries and Their Cultures. URL: <http://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html>
2. Wolowyna O. Recent Migration from Ukraine to the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics. *The Ukrainian Quarterly*. 2005. Vol. 61, No. 3. P. 253–269.
3. Lopukh V. The Effects of the «Fourth Wave» of Immigrants from Ukraine on the Ukrainian Diaspora in the United States. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1(21). С. 192–202.
4. Migration in Ukraine: A Country Profile / Ed. by S. Siar. International Organization for Migration. Geneva, 2008. 61 p.
5. International Organization for Migration, 2015. World Migration: Global Migration Flows. URL: <http://www.iom.int/world-migration>
6. United States Census Bureau, 2015. People reporting ancestry. URL: http://factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=ACS_10_1YR_B04006&prodType=table
7. Ровенчак О. Міжнародна міграція: теорія та практика: моногр. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 412 с.
8. Млинар З., Штебе Я. Мобильность и идентификация в контексте глобализации. Теоретическая интерпретация и опыт Словении. *СОЦИС*. 2005. № 4. С. 33–42.
9. Кувенева Т.Н., Манаков А.Г. Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе. *СОЦИС*. 2003. № 7. С. 77–84.
10. Overview of Race and Hispanic Origin: 2010. Issued March 2011. United States Census Bureau, 2011. URL: <http://www.census.gov/prod/cen2010/briefs/c2010br-02.pdf>
11. Ровенчак О. Соціокультурні характеристики сучасної української еміграції до Німеччини. *Вісник Одеського нац. у-ту імені І. І. Мечникова (серія «Соціологія і політичні науки»)*. 2016. Т. 21, № 1(24). С. 71–90.
12. Володько В. Еміграція з України і Польщі до Німеччини у контексті трансформації міграційних режимів гостьового суспільства. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріал міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5–6 вересня 2014 р.)*. Київ: Київська наукова суспільнознавча організація, 2014. С. 36–39.
13. Володько В. Взаємозв'язок між правовим статусом і професійно-освітньою діяльністю українських та російських мігрантів в Німеччині. *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.)* – Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2014. С. 38–40.
14. Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Дж. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. М.: Праксис, 2004. 576 с.
15. Barry B. Culture and Equality. *An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001. 398 p.
16. Kivisto P. Multiculturalism in a Global Society. Oxford, Malden: Blackwell Publishing, 2002. 232 p.
17. Хомяков М. . Идентичность, толерантность и идея гражданства. Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / Отв. ред. В.С. Магун. М.: Из-тво И-та социологии РАН, 2006. С. 30–56.
18. Тиндик Н. Світовий міграційний процес: теорія, практика, державне регулювання: моногр. К.: Атіка, 2006. 532 с.
19. World Migration 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy. IOM World Migration Report Series. Vol. 4. Geneva: International Organization for Migration, 2008.
20. Lemekh H. Ukrainian Immigrants in New York: Collision of Two Worlds. El Paso: LFB Scholarly Publishing LLC, 2010. 288 p.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

DYNAMICS FOR DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN

В целях эффективной оценки существующего туристического потенциала в Азербайджане и устранения недостатков в данной сфере необходимо проведение научных исследований по местному туризму. Одним из секторов направления нефтяных доходов должна стать туристическая отрасль. Это обусловлено, с одной стороны, актуализацией альтернативных видов энергии, с другой – превращением сферы образования, туризма в источник прибыли. В современный век информации туристическая отрасль концентрирует в себе все актуальные направления развития и способствует их параллельному развитию. Развитие туризма в Азербайджане актуально с точки зрения занятия своеобразного места в будущей цивилизации. Поэтому вложенные в эту отрасль инвестиции являются вложением в будущее.

Ключевые слова: совет по туризму Азербайджанской Республики, курортная зона всесоюзного значения, сфера туризма, палаточные лагеря туристов, схема развития туризма.

З метою ефективного оцінювання наявного туристичного потенціалу в Азербайджані й усунення недоліків у цій сфері необхідно проведення наукових досліджень щодо місцевого туризму. Одним із секторів напряму нафтових доходів повинна стати туристична галузь. Це зумовлено, з одного боку, актуалізацією альтернативних видів енергії, з іншого боку, перетворенням сфери освіти,

туризму в джерело прибутку. У сучасний вік інформації туристична галузь концентрує в собі всі актуальні напрями розвитку і сприяє їх паралельному розвитку. Розвиток туризму в Азербайджані актуальний із погляду зайняття своєрідного місця в майбутній цивілізації. Тому вкладені в цю галузь інвестиції є вкладом у майбутнє.

Ключові слова: рада з туризму Азербайджанської Республіки, курортна зона всесоюзного значення, сфера туризму, наметові табори туристів, схема розвитку туризму.

For the purpose of efficient assessment of existing tourism potential in Azerbaijan and elimination of shortages in this field, it is necessary to conduct scientific investigations for local tourism. One of the sectors for application of oil revenues should be tourism field. We are obliged to think so because of the fact that alternative types of energy is at the foreground and that the field of education and tourism have been transformed into a source of profit. Nowadays, information from the field of tourism represents all the current directions of development and allows their development in parallel. Development of tourism in Azerbaijan is current from the viewpoint of its peculiar place in the future civilization. Therefore, investments made in this field means investing in future.

Key words: Advice on tourism in the Republic of Azerbaijan, resort area of all-union importance, field of tourism, campgrounds for tourists, scheme for development of tourism.

УДК 338.48(479.24)

Салифов Турал Махмуд оглу
докторант кафедры международных отношений
Азербайджанский университет
туризма и менеджмента

Развитие туризма до время Второй мировой войны. Территория Азербайджана, находящегося на Великом Шелковом пути, с древних пор является одним из самых посещаемых мест в мире, куда приезжают люди с различных уголков мира с разными целями (религиозные, торговые, политические, для ознакомления и т.д.). Проходящие по этой дороге торговые караваны были основным видом путешествий, на ней возникали и развивались города (Марага, Ардебиль, Тебриз, Нахчыван, Ордубад, Шеки, Гянджа и др.) с международным статусом торговых центров. В результате актуализации с середины XIV века коридора север-юг (Россия-Иран-Индия) город Баку превратился в один из центров международной торговли и путешествий. Это выражено в построенных в те времена караван-сараях в Ичеришехере и в воспоминаниях путешественников.

С начала XX века бакинские караван-сарай стали использоваться как гостиницы. Параллельно в Баку функционировали такие гостиницы высокого уровня, как «Метрополь», «Большая Москва», «Империал», «Астория», «Эрмитаж», «Марсель», «Мадрид».

Эпоха туризма в Азербайджане в современном понимании начинается именно с этого времени. Открывшееся в 1908 году в Баку отделение горного клуба Крым-Кавказ заложило основу туризма в Азербайджане. Организуемые с 1910 года Российским туристическим обществом путешествия на Кавказ способствовали формированию туризма на территории Азербайджана [4, с. 130].

До время Второй мировой войны определенные организации («Общество туризма и экскурсий «Пролетар», профсоюзы и т.д.) в Азербайджанской ССР организовывали для работников сферы производства экскурсии на Каспийское побережье, в некоторых местах открылись места для отдыха. Начиная с 1929 года, акционерные общества «Советский турист» (1928) и «Интурист» (1929) организовывали туристические маршруты по Кавказу и Южному Кавказу. В Баку функционировали отделения центральных туристических организаций [3, с. 224–225; 10].

Развитие туризма после Второй мировой войны. После войны, в 1950–1970-е годы, в сфере туризма была проделана определенная работа. Произошли изменения в названии

и структуре Азербайджанского управления туризма и экскурсий (с 1963 года упомянутое учреждение стало называться Азербайджанский республиканский совет по туризму, а с 1969 года – Азербайджанский республиканский совет по туризму и экскурсиям). В Баку и различных регионах (Гаджикенд, Мингячевир, Загатала, Шуша, Гянджа, Набрань) открылись туристические базы, палаточные лагеря (в Набрани – «Спутник»), туристические клубы, экскурсионные бюро (Баку, Гянджа, Сумгайыт, Нахчыван, Мардакян). В Баку открылись новые гостиницы («Азербайджан» (1972), «Карабах» (1975), «Москва» (1978)) и туристические клубы. В 1983 году по инициативе и под руководством тогдашнего первого заместителя Председателя Совета Министров СССР Г. Алиева было принято соответствующее постановление о создании на Каспийском побережье Азербайджана курортной зоны всесоюзного значения. А в 1984 году, согласно постановлению Совета Министров Азербайджанской ССР, был принят проект под названием «Схема развития туризма в Азербайджане до 2000 года». В 1987 году из зарубежных стран в Азербайджан приехали 50, а из различных регионов СССР – 250 тысяч туристов. Из азербайджанских граждан в зарубежные страны выехали 10 тысяч, а в регионы СССР – 300 тысяч человек.

В том же году в Азербайджане функционировали 17 туристических и экскурсионных бюро, 8 туристических баз и 6 тургостиниц. Все это показывало, что страна обладает достаточной для развития туризма материально-технической базой и потенциалом ее расширения. С этой целью в регионах началось работа по строительству гостиниц, восстановлению и усовершенствованию соответствующей инфраструктуры. Однако начавшиеся в 1988 году события вокруг Нагорно-Карабахской Автономной Республики существенно замедлили развитие туризма в Азербайджане. Принятый в 1984 году проект «Схема развития туризма в Азербайджане до 2000 года» потерял свою актуальность [4, с. 146–147].

Развитие туризма в Азербайджане в годы независимости. В 1991 году, вместо Управления по иностранному туризму, был создан Совет по иностранному туризму, и это событие стало толчком для развития выездного туризма. Приход к власти в 1993 году общенационального лидера Гейдара Алиева и реализованные им многие проекты социально-экономического характера стали базой для дальнейшего развития туризма в стране. 27 июля 1999 года был издан Указ о применении Закона «О туризме», а 18 апреля 2001 года – о создании Министерства молодежи, спорта и туризма Азербайджанской Республики.

Принятый 16 июля 2004 года документ «Порядок сертификации туристическо-экскурсионных услуг» № 97 создал соответствующие условия для обеспечения нормативно-правовой базы для экскурсионно-туристической деятельности. Закон Азербайджанской Республики «О туризме» ставит следующие задачи:

- создать информационную сеть с целью популяризации Азербайджана за рубежом как важной туристической страны;
- организовать защиту и деятельность объектов, предназначенных для территориально-туристических нужд;
- организовать в международных туристических учреждениях представительства Азербайджанской Республики, заключать договора по сотрудничеству в сфере туризма и разработать механизмы по их осуществлению, принять участие в разработке международной программы по развитию туризма;
- разработать государственную программу по развитию туризма;
- разработать нормативную базу туризма;
- координировать межотраслевую и межрегиональную деятельность по туризму;
- определить основы государственной политики и основные направления в сфере туризма.

В утвержденной Президентом Ильхамом Алиевым 11 февраля 2004 года Программе по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики (2004–2008 годы) для развития туризма предусмотрены следующие мероприятия:

- ремонт и восстановление действующих курортно-санаторных объектов;
- строительство курортно-санаторных объектов в Апшероне (Хызы), Гянджа-Газакхе (Гёранбой), Шеки-Закаталах, Лянкаране, Губа-Хачмаса, Нахчыване (Батабат);
- строительство различных туристических объектов в других регионах;
- создание туристических маршрутов в Лянкаране, Губе, Хачмаса, Хызы, Шеки, Закатале, Шемахе, Исмаиллы, Лерике;
- строительство санаториев, домов отдыха, курортов, пансионатов и развлекательных центров в регионах с богатой природной и экономической рекреацией [7].

Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 30 января 2006 года Министерство культуры Азербайджанской Республики и Министерство молодежи, спорта и туризма Азербайджанской Республики ликвидированы. На базе Министерства культуры Азербайджанской Республики создано Министерство культуры и туризма Азербайджанской Республики. В целях подготовки специалистов, отвечающих требованиям международного туризма, Постановлением Кабинета Министров

Азербайджанской Республики от 13 февраля 2006 года учрежден Азербайджанский институт туризма. На основании разработанной специалистами победившей на тендере, объявленным Министерством культуры и туризма Азербайджанской Республики, компании «Caspian Group Consulting», по гранту Агентства торговли и развития США, мастер-плана, а также заключений и предложений приглашенных из Турции специалистов сотрудниками Министерства в соответствии с Государственной программой Азербайджанской Республики по развитию туризма на 2008–2016 годы, а также требованиями соответствующего Указа Президента Азербайджанской Республики разработано Образцовое положение о туристических и рекреационных зонах, призванное улучшить подготовку кадров по различным видам туризма, увеличить количество спальных коек, развивать различные виды туризма, в том числе способствовать началу нового этапа развития туризма в республике.

21–22 июня 2007 года в Баку проведена международная научно-практическая конференция на тему «Роль туризма в экономике стран-членов ОИК». В результате проведенной работы в 2008 году число посетивших Азербайджан туристов перевалило за миллион триста тысяч человек [6].

Постановлением Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 19 мая 2008 года № 116 при Министерстве культуры и туризма создана Дирекция зимне-летнего туристического комплекса «Шахдаг» и начато строительство основных объектов зимне-летнего туристического комплекса «Шахдаг» за счет потенциала туристической зоны в объеме 1,2 миллиардов долларов США. Объявление Баку в 2009 году столицей исламской культуры и проведение различных мероприятий по этому поводу способствовало популяризации Азербайджана в мире. В целях развития деятельности туристических компаний в апреле 2009 года учреждена Ассоциация туристических компаний, объединяющая деятельность около 250 туристических компаний [3].

Государственная программа по развитию туризма в Азербайджане в 2010–2014 годах предусматривает реализацию следующих мероприятий:

- создание новых туристических маршрутов;
- подготовка кадров для туристической отрасли;
- усовершенствование нормативно-правовой базы и государственного регулирования;
- привлечение в сферу туризма местных и иностранных инвестиций;
- расширение возможностей использования туристического потенциала страны;

- развитие различных видов туризма;
- пропаганда национальных обычаев и традиций, национально-исторического, культурного и духовного наследия Азербайджана в мире [10].

Проведение в Баку в 2015 году Первых европейских олимпийских игр, участие более 6000 спортсменов из 50 стран по 20 видам спорта, 10 тысяч иностранных гостей способствовало росту международного авторитета Азербайджана. Эти мероприятия обеспечивают прирост в стране работ по благоустройству, приведение градостроительной культуры в соответствие с международными стандартами, строительство отелей и развлекательных центров высокого уровня. Для размещения прибывших в Азербайджан десятков тысяч туристов в Баку и регионах построили и сдали в эксплуатацию сотни отелей. Президент Ильхам Алиев говорил о Европейских играх следующее: «Европейские игры являются показателем международного авторитета, уровня развития нашей страны. Одновременно эти игры являются праздником спорта и дружбы» [9].

Нами проведен анализ материалов социологического опроса, связанного с изучением социально-культурных факторов, воздействующих на развитие туризма в Азербайджане. Опрос проведен среди иностранных туристов в связи с Европейскими играми 2015 года в городе Баку (184 человек) в различных районах Азербайджана (Шеки, Габала, Исмаиллы, 10 человек).

Опрос проведен совместно с кафедрой международных отношений Азербайджанского университета менеджмента и туризма. Во время опроса респондентам задавались вопросы, связанные с полом, возрастом, страной их проживания, уровнем среднемесячного дохода, уровнем образования, семейного положения, специальностью, со сферой их деятельности, отношением к религии. Эти показатели сыграли важную роль в изучении социально-культурных основ туризма.

Ответы на первый вопрос отображены в таблице 1.

Как видно из ответов, основные ответы сосредоточены вокруг европейских игр 2015 года и музыкального фестиваля «Евровидение». Это как раз и подтверждает нашу идею о том, что основная масса людей, которые передвигаются из страны в страну, прежде всего, ищут культурно-музыкальные, культурно-спортивные развлечения и экологически чистую сферу. Что же касается гражданства, верований, возраста или пола, а также степени доходов или уровня образования, эти показатели не играли столь существенной роли, как кажется вначале.

Таблица 1

Когда вы говорите слово «Азербайджан», что приходит вам на ум?

Ответ (человек)	Страна нефти и газа	Транскавказ- ская мусуль- манская страна	«Евровидение» музыкальный фестиваль	Европейские олимпийские игры	Армяно-азер- байджанский конфликт
Пол					
Жен. 66	12	10	20	18	6
Муж. 134	10	8	48	64	4
Возраст					
18–25	4	6	37	42	
26–35	5	9	13	38	
36–45	11	3	18	2	10
45–55	2				
Гражданство					
Россия	6		38	36	4
Иран	8	12	12	15	4
Турция				18	
Европа	8	6	18	13	2
Африка					
Семейное положение					
Семейный	17	15	22	52	6
Холостой	5	3	46	30	4
Разведенный-(ая)					
Вдовец (вдова)					
Доход в месяц (в долларах США)					
1000–1500	14	12	14	24	10
1500–2500	8	6	38	36	
2500–3500			16	22	
Отношение к религии					
Верующий	2	16	29	27	2
Атеист	4		4	8	
Равнодушен к религии	6	2	35	47	8
Образование					
Высшее	16	14	32	38	10
Среднее	6	4	30	35	
Начальное			6	9	

Современные проблемы развития туризма в стране. Падение цен на нефть в последние годы привело к кризисам в нефтяных государствах. Государственный бюджет Азербайджана также уменьшился. Поэтому Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев объявил о начале постнефтяной эры. Данное заявление показывает необходимость возрождения и ускоренного роста альтернативных отраслей экономического развития. Этим глава государства обратил внимание на важность и неотложность деятельности по развитию отраслей, приносящих республике прибыль. Среди таких отраслей особое место занимает туризм. Данный сектор способствует оживлению также и других отраслей экономики, создает твердую почву для всестороннего развития страны:

«Азербайджан знают благодаря нефти и газу. Однако я хочу, чтобы Азербайджан узнавали за красоту, комфортабельность, как туристический центр.

Для этого имеются все возможности – такая природа, прекрасный воздух, талантливые люди, существующая в стране стабильность и безопасность. Азербайджан – одна из самых безопасных стран в мире. Баку – самый безопасный город. Конечно, чем выше развитие, чем богаче люди, страна будет развиваться быстрее и Азербайджан уверенно вступит на путь стабильности и развития. Стабильность, вера в будущее и верная политика сегодня обуславливают развитие Азербайджана. Не случайно, что с точки зрения экономического развития за последние десять лет Азербайджан является самой быстро развивающейся страной в мире» [7].

1 июня 2016 года президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал указ о создании системы упрощения процедур выдачи электронных виз и услуг «ASAN Viza». Согласно указу, Государственное агентство по услугам гражданам и социальным инновациям должно создать систему «ASAN Viza» для выдачи электронных виз прибывшим в Азербайджанскую Республику иностранцам и лицам без гражданства и обеспечить ее функционирование.

В Азербайджане осуществляются многие мероприятия по развитию туризма. Туристам оказывают 12 видов электронных услуг (посредством сайта e-services.mct.gov.az).

Развиваются туристические маршруты в рамках проектов «Шелковый путь Азербайджана», «Немецкие поселения в Азербайджане», «Ковроткачество», «Александр Дюма на Кавказе» и т.д. [8].

В Азербайджане осуществляются первые попытки научных исследований в сфере туризма. Азербайджанский университет туризма и менеджмента не только готовит кадры по различным специальностям туризма, но и предпринимает важные шаги в исследовании его научно-теоретических основ. Преподавательский состав Университета в рамках научного плана исследует различные аспекты туризма в Азербайджане, вносят свой весомый вклад в формирование научно-теоретических основ местного туризма. К таким исследователям можно отнести Б.А. Билалова, В.С. Даргяхова, А.Г. Алирзаева, С.И. Асланова, Ф.И. Гурбанова, А.Н. Гасанова, Дж.А. Мамедова, Х.Б. Солтанова, С.Х. Рагимова, М.Г. Рзаева, А.Х. Джаббаров, М. Муслимова, А. Эйюбова, А. Салманова, С. Гасанова и других ученых, которые исследуют главным образом экономические, географические и прочие аспекты туризма [2; 3].

Выводы по проведенному исследованию. История вопроса развития туризма

показывает, что это многоотраслевая сфера хозяйствования, являющаяся также важным разделом культурной жизни страны. При проектировании и прогнозировании дальнейшего развития туристических отраслей следует учитывать множество факторов социально-экономического, культурного и политического плана, оказывающих влияние на развитие этой важной отрасли общественной жизни.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Роль библиотек в развитии и пропагандировании туризма в Азербайджане: методические рекомендации / под ред. М. Джафарова; Национальная библиотека имени М.Ф. Ахундова. Баку, 2011. 102 с. (на азерб. яз.).
2. Билалов Б.А. Регулирование туристической деятельности. Баку: Мутарджим, 2006. 276 стр. (на азерб. яз.).
3. Билалов Б.А. История туризма. Баку: Мутарджим, 2008. 328 с. (на азерб. яз.).
4. Гасанов А.Н. Развитие регионального туризма в Азербайджане: проблемы, перспективы. Баку: Европа, 2012. 376 с. (на азерб. яз.).
5. Мамедов Дж.А., Билалов Б.А. Приезжий туризм в Азербайджане и пути его развития. Баку: Мутарджим, 2004. 212 с. (на азерб. яз.).
6. Проблемы туризма в Азербайджане. URL: <http://www.mct.gov.az>.
7. Президент И. Алиев о туризме и спорте. URL: <http://azerbaijan.travel/az/news-view/>.
8. Почему так много арабских туристов в Азербайджане. URL: <http://fins.az/turizm/>.
9. Электронные услуги туристам Азербайджана. URL: news.lent.az/news/254334.
10. Перспективы развития туризма в Азербайджане. URL: anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/may.
11. Ананьева Т.Н., Варламова А.В. Учебно-методическое объединение по образованию в области сервиса и туризма: генезис, структура, основные задачи. Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. 2017. Т. 11. № 2. С. 5–12.

ТРАНСФОРМАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ЕКОНОМІЗМУ ТА КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

THE TRANSFORMATION OF THE UNIVERSITY AS A FORM OF DEMONSTRATION OF ECONOMISM AND THE COMMERCIALIZATION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

У статті здійснено аналіз трансформації університету та концептуалізацію поняття «підприємницького університету» як форми прояву економізму і комерціалізації у сучасній вищій освіті, розуміючи під підприємницьким університетом вищий навчальний заклад, що демонструє підприємницьку організаційну поведінку, а його співробітники наділені якостями підприємців та не вбачають у комерціалізації небезпеки для академічних традицій та якості вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта, університет, підприємницький університет, парадигма, трансформація.

В статье осуществлен анализ трансформации университета и концептуализации понятия «предприимательского университета» как формы проявления эгоизма и коммерциализации в современном высшем образовании, понимая под предприимательским университетом высшее учебное заведение, которое демонстрирует предприимательское организационное поведение,

а его сотрудники наделены качествами предпринимателей и не видят в коммерциализации опасности для академических традиций и качества высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование, университет, предприимательский университет, парадигма, трансформация.

The article deals with the analysis of the transformation of the University and the conceptualization of the notion "The Entrepreneurial University" as a form of demonstration of economism and the commercialization in modern higher education, understanding the entrepreneurial university, higher education institution, which demonstrates entrepreneurial organizational behavior and notifies that a staff has the qualities of entrepreneurs and do not see the danger of commercialization to academic traditions and the quality of higher education.

Key words: higher education, University, Entrepreneurial University, paradigm, transformation.

УДК 316.74:33:005.44:316.74:378(477)

Стригуль М.В.

к.соц.н., доцент кафедри соціології та політології
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. У ході модернізаційних та трансформаційних процесів в освітній сфері надзвичайно важливим є аналіз функціонування освітніх інститутів, наслідків реалізації їх функцій, способів взаємодії та суті тих соціальних процесів, на які вони впливають. Саме тому актуалізується розгортання соціологічного дискурсу стосовно сучасних інноваційних процесів в освітній сфері, таких як економізм, комерціалізація, диверсифікація, модернізація, трансформація.

В Україні внаслідок реформи вищої освіти почало формуватися своєрідне ринкове середовище освіти, невіддільними складовими якого стали економізм і комерціалізація, які потребують нових правил взаємодії, статусно-рольових взаємовідносин, ціннісно-нормативних стандартів. Зважаючи на це, всебічного соціологічного дослідження потребує перебіг цих процесів в Україні та аналіз появи своєрідних феноменів, таких як «підприємницький університет», «академічний капіталізм», «університет ринкового типу» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітні інститути постійно перебувають у полі зору соціологічної науки. Помітну увагу приділяли їм класики соціології Е. Дюркгейм, К. Мангейм, П. Сорокін та інші. До аналізу ж теорій університетської освіти першими почали звертатися у XIX – на початку XX ст. М. Ве-

бер, Т. Веблен, Дж. Дьюї, К. Мангейм, Х. Ортега-і-Гассет, М. Шелер, К. Ясперс та інші. У другій половині XX ст. освітні інститути стали об'єктом вивчення багатьох спеціальних соціологічних теорій. Трансформаційні процеси в освітніх інститутах було розглянуто у працях Д. Белла, Г. Маркузе, О. Тоффлера, А. Турена тощо. Вкрай важливими для розвитку соціології освіти стали дослідження ролі інститутів освіти Дж. Коулмана, Р. Мертона та інших учених. Трансформаційні та модернізаційні процеси у структурі вищої освіти, поява явищ диференціації, коммодифікації, диверсифікації, консюмеризму, економізму і комерціалізації розглядаються у роботах американських учених Б. Барбера, Г. Гарднера, Дж. Джарі, С. Колліні, К. Лісмана, М. Мітровича, М. Паркер, Дж. Рітцера, Й. Ропке, Дж. Спрінга.

Постановка завдання. У дослідженні здійснено аналіз трансформації університету та концептуалізацію поняття «підприємницького університету» як форми прояву економізму і комерціалізації у сучасній вищій освіті, розуміючи під підприємницьким університетом вищий навчальний заклад, що демонструє підприємницьку організаційну поведінку, а його співробітники наділені якостями підприємців та не вбачають у комерціалізації небезпеки для академічних традицій та якості вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із чинників для розуміння більш широкого контексту поточних пропозицій перетворення університетів на корпоративних гравців є поняття революції парадигми. Поняття «парадигма» та «революційна парадигма» були введені Т. Куном у книзі «Структура наукових революцій» у 1962 році [9]. На думку вченого, парадигма є набором науково-метафізичних переконань, що складають теоретичну основу, або апіорні припущення про структуру об'єкта дослідження у науковій дисципліні. Т. Кун відреагував на позитивістські припущення, визнаючи, що прогрес пізнання є частиною тривалого кумулятивного процесу, в якому емпіричні факти – це вимушені зміни у теоріях [9].

Мислителі-економісти, такі як Г. Етцковітц і С. Юсуф, досліджуючи університет, дозволяють припустити, що ідея революції може бути використана для пояснення того, що сталося з університетами. Однак їхня ідея революції не така, як у Т. Куна, а збігається з позитивістською. С. Юсуф описує її так: університети були майже шістсот років інститутами, які просто навчали професіоналів: адвокатів, духівництво й лікарів. Але коли у 1810 році Вільгельм фон Гумбольдт, засновник Берлінського університету, зробив дослідження важливим доповненням до функції навчання, то відбулася перша велика зміна парадигми з моменту створення університету як установи. До кінця XIX століття більшість технологічних досягнень (прикладна наука) почали застосовуватись у промисловості. У першій половині XX століття існує дуже невелика кількість університетів, що беруть участь у науково-дослідних розробках та технологіях. Лише згодом з метою стимулювання американської економіки уряд Сполучених Штатів дав суттєве державне фінансування досліджень. Тож відбулась поточна зміна парадигми, оскільки відмінність між «навчанням», «фундаментальними дослідженнями» і «прикладною наукою» має важливе економічне значення. За С. Юсуфом, цей розвиток можна розглядати як ознаку того, що наразі суспільство переживає другу велику парадигму в історії університету, розвиваються зв'язки між університетом і бізнес-сектором та стають одним з основних напрямків політики [8, р. 1-25].

Центральне місце у концепції «революції парадигми» Т. Куна займає радикальна зміна уявлень про те, що таке університет [10]. На думку Р. Кроу, нинішня трансформація перетворює університети на «підприємницькі інститути». Учений визнає «еволюційну траєкторію університетів» і стверджує, що це відбувається з традиційними місіями викладання, науковими дослідженнями та державною службою, але на додаток просуває інновації та підприємництво» [1, р. 1-17].

На думку таких учених, як Г. Етцковітц [2], Р. Вебстер і К. Терра, університети повинні пройти першу академічну революцію – включення досліджень як академічної місії. Згодом приступити до другої революції, за допомогою розширень обох своїх науково-дослідних і навчальних місій. Слід зазначити, що на думку Г. Етцковітца, економізація університету «є результатом роботи з внутрішньої логіки «академічного розвитку» [2, р. 64-77]. Учений стверджує, що академічне підприємство розширюється «від консерватора до відправника знань». Ядро першої революції полягало у додаванні досліджень до педагогічної діяльності університету. Економізація університетів є другим доповненням до цього центрального завдання університету. Етцковітц стверджує, що це друге доповнення (вчений називає його «революція») «є розквітом характеристик, які потенційно існують у будь-якому академічному підприємстві» [2, р. 64-77].

У цілому, мислителі-економісти зазначають, що необхідно розглянути та розширити попередні функції університету. Проте здається, що їх зміна передбачає зведення до революції парадигм Т. Куна, яка змінить функціонування та основні відносини університетів. Слід зауважити, що ця зміна може бути виражена у: 1) самооцінці університетів щодо їх ідентичності та внутрішнього функціонування; 2) новому баченні взаємин університетів у суспільстві у цілому; 3) особистісних відносинах між людьми, що належать до університетського співтовариства [9].

На думку вченого Й. Ропке, підприємницький університет повинен означати: 1) університет як організація повинен стати підприємницьким; 2) взаємодія між університетом і навколишнім середовищем повинна наслідувати підприємницькі моделі; 3) співробітники та студенти повинні перетворити себе у підприємців [5]. Учений стверджує, що всі ці три умови разом є необхідними і достатніми, аби перетворити університет на «підприємницький». Можна зробити висновок, що Й. Ропке припускає трансформацію, яка є систематичним і всеосяжним перетворенням, що починається з радикально нових уявлень про сутність університету [5, с. 66-69].

Реалізація «ефективності» як економічної цінності має надзвичайне значення. Ч. Тейлор попереджає, що у сучасному суспільстві існує потужний механізм, який дозволяє здійснити вільний вибір. Це змушує прийняти стратегію максимізації, хоча може бути руйнівним або постає «проти людяності і здорового глузду». Утім, трансформація університетів в ефективні і продуктивні одиниці відповідно до економістської парадигми, спрямована не тільки на внутрішнє функціонування університетів, а й на їх взаємодію з соціальним, культурним

та природним середовищем [3]. Передбачається, що університети повинні стати «постачальниками послуг». А. Ліснер тлумачить цю метафору на більш глибокому рівні, вказуючи, що університети повинні функціонувати відповідно до принципів ринку (ці принципи, як правило, спрямовані на формування культури «турботи про клієнтів» і «конкурентоспроможність»), а також принципу, що «вільний ринок винагороджує тих, хто готовий досягти успіху». Проте, щоб зрозуміти цю зовнішню орієнтацію, необхідно вивести принцип ринку з «отримання прибутку» та зобразити це основною метою університетів у суспільстві у цілому [3, р. 483-485].

На думку Г. Етцковіца, для коммодифікації університетів повинні відбутися чотири взаємопов'язані зміни. По-перше, слід прийняти «припущення про економічну місію розвитку університетів». Ця «місія розвитку» є першим і найважливішим кроком у напрямку присвоєння вишам великої зовнішньої економічної задачі [2, р. 64-66]. По-друге, університети та підприємства повинні у сукупності провести перетворення, які просувають ідею підприємницького університету. Важливим прикладом останнього є спроба переглянути правила інтелектуальної власності для того, щоб університети мали змогу стати власниками такого майна [2, р. 66-68]. По-третє, «накладення тристоронніх зв'язків, мереж і організацій» між державами, підприємствами та університетами має бути створене для того, щоб інституціоналізувати і відтворювати інтерфейс, а також стимулювати творчий підхід та регіональну згуртованість. Г. Етцковіц має на увазі феномен університетських центрів і вчених з широкими бізнесовими та урядовими мережами, які можуть підтримувати зв'язок між університетами, підприємствами та урядом [2, р. 68-70]. По-четверте, підприємство та університет повинні існувати не відокремлено один від одного.

Продовжуючи вищезазначений аналіз, необхідно вказати, що подібного роду зовнішня трансформація у взаємопов'язаному підприємницькому університеті повинна мати істотний вплив на зміст і формат не тільки дослідження, але й викладання. Наприклад, Г. Етцковіц стверджує, що традиційне вчення про роль університетів повинне бути переосмислене, щоб допомогти модернізації фірм з низьким і середнім рівнем розвитку технологій [2]. Викладання слід спрямувати на застосування академічних знань студентів у реальному світі ситуацій. Це також означає, що викладачі мають намагатися створювати можливості для студентів стати інтернами підприємств, де останні матимуть змогу вдосконалювати свої знання та підвищувати професійний рівень [2, р. 64-78].

Західні дослідники Дж. Туїнайнен і Т. Кнуїтула [6] приводять аргументи з приводу того, що відбувається всеосяжна зміна університетів у комерційні одиниці. На основі результатів проведеного дослідження вони ставлять під сумнів твердження, що університети здатні об'єднати свої традиційні академічні функції зі зростаючими потребами комерціалізації. Учені стверджують, що ця комбінація з метою перетворення університетів в економічних гравців виявляється досить складною для управління і передбачає наявність конфліктних ситуацій, які включають [6, р. 684-704]:

- розділення й керування адміністративною владою між керівниками факультетів та навчально-підприємницькими лідерами; нечіткий розподіл робочих годин;
- використання університетського обладнання та персоналу приватних компаній, які фінансуються на громадському рівні;
- визначення прав інтелектуальної власності;
- розподіл економічних прибутків між дослідниками;
- розподіл академічних кредитів; зменшення відкритості наукової комунікації або зростаючі бар'єри у передачі знань між ученими, тому що знання передбачає особистий прибуток.

Учені стверджують, що ця зміна може мати місце для деяких підрозділів (наприклад, «наукових парків», «бізнес-інкубаторів» тощо), але навряд чи буде характерною для університетської організації у цілому [6, р. 684-704].

На думку таких учених, як С. Юсуф та Г. Етцковіц, перша революція є переходом від збереження знань до отримання нових знань. Вищезазначена зміна радикальна, а отже, є гідним маркером «революції». Проте перехід має бути поступовим, оскільки викладчі повинні оволодіти знаннями, перш ніж вони могли б зберегти і передати їх наступному поколінню. Таким чином, на думку Г. Етцковіц, передача та накопичення знань є частиною того ж механізму дії, який можна назвати «академічна місія». Питання полягає у тому, чи може комерціалізація знань розглядатись також як частина «академічної місії» [2].

Навіть представники економістської моделі мають сумніви з приводу комерціалізації знань і комерціалізації університетів.

Необхідно зазначити, що прикладна наука винайшла комерційні технології (тобто комерціалізувала товари). Хоча, як стверджує С. Юсуф, важко оцінити, наскільки вагому роль відіграє ця політика для економізації університетів [8, р. 1-7]. У той же час, С. Юсуф ставить запитання, яке полягає у тому, чи можуть університети фактично бути перетворені у двигуни технологічних змін, не відхиляючись серйозно від своїх головних завдань. Учений також розглядає проблему з іншого боку, адже при умові виконання останнього ситуація може

розвиватися так: великі фірми будуть доволі небайдужі до вузівської науки [8].

Таким чином, ставиться під сумнів трансформація університетів у великі економічні суб'єкти і саме твердження про те, що парадигма припускає, що фундаментальні та прикладні дослідження не були частиною первісної ідеї університету. Однак, якщо дослідження було від початку частиною наукової діяльності університетів, то твердження парадигми Т. Куна [9] зазнає неправильного тлумачення. Б. Вентер зазначає, що тоді дійсно можна стверджувати, що «ліцей» Арістотеля міг вже бути визнаний університетом, який здійснював як викладацьку діяльність, так і наукові дослідження [7, р. 275-318]. Щоб зупинитися на цій точці зору, необхідно визначити, що прикладні дослідження (наприклад, технічні науки) також можуть бути частиною наукової діяльності університетів.

Університети, які залежать від фінансування з боку промисловості, уразливі до деформацій. Тим не менше, у тому ж положенні знаходяться університети, які фінансуються державою. Останні є вразливими до етатизму, тобто нав'язування влади держави та її ідеології. Проте багато державних університетів протягом багатьох років зберігають свою незалежність. У таких умовах стає реальною небезпека одномірного мислення, оскільки багато вчених виступає проти ідеї запровадження нових видів отримання знань в університеті.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналізуючи вищезазначене, варто зауважити, що університет як установа має бути місцем, що формує людей, які сприяють розвитку

цивілізації. Тож економізм швидше є явищем деформованої, регресивної нової парадигми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Crow M.M. Building an entrepreneurial university. Third annual Kauffman Foundation. Max Planck Institute Entrepreneurship Research Conference, Munich, Germany, June 8, 2008. P. 1-17. URL: <http://economicseducation.us/dotAsset/693823.pdf>.
2. Etzkowitz H. The evolution of the entrepreneurial university. International Journal of Technology and Globalisation, 2004. № 1(1). P. 64-77.
3. Liesner A. Education or service? Remarks on teaching and learning in the entrepreneurial university. Educational Philosophy and Theory. 2006. № 38(4). P. 483-495.
4. Lynch K. Neo-liberalism and marketisation: the implications for higher education. European Educational Research Journal. 2006. № 5 (1). P. 1-17.
5. Röpke J. The entrepreneurial university: Innovation, academic knowledge creation and regional development in a globalized economy. 1998. URL: <http://www.staff.uni-marburg.de/~roepke/Documents/entreuni.pdf>.
6. Tuunainen J. Intermingling academic and business activities: a new direction for science and universities? Science, Technology & Human Values. 2009. № 34(6) November. P. 684-704.
7. Venter J. A human(e) "university": resisting scientism, technicism, and economism. Koers. 2006. № 71(1). P.275-318.
8. Yusuf S. University-industry links: policy dimensions. / In: S. Yusuf, K. Nabeshima, (eds). How universities promote economic growth. Washington DC: The World Bank, 2007. Pp. 1-25.
9. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975. 256 с.

ПРИХОВАНА ПРОФАНАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ У ВИРАЖЕННІ ЦІННІСНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ

THE HIDDEN PROFANATION OF VALUES IN EXPRESSION OF VALUE ADHERENCE

УДК 316.7

Ташенко А.Ю.

к.соц.н., викладач кафедри соціології та політології

Національний авіаційний університет

Яковенко А.К.

к.соц.н., доцент, професор кафедри соціології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті на основі результатів розвідкового емпіричного дослідження культурних кодів розкрито ознаки профанування щодо цінностей. Профанація цінностей розуміється як схильність до суджень, за якими приховані різні види подвійних нормативно-оцінних стандартів. Головною причиною появи цих стандартів вбачається знецінення авторитету як соціального явища та способів його здобуття.

Ключові слова: профанація, цінності, профанація цінностей, ціннісна прихильність, соціальна ідентичність, соціальний статус, капітал, авторитет, мораль, смисл, соціальна ірраціоналізація.

В статье на основе результатов разведывательного эмпирического исследования культурных кодов раскрыты признаки профанации по отношению к ценностям. Профанация ценностей понимается как склонность к суждениям, за которыми скрыты различные виды двойных нормативно-оценочных стандартов. Главной причиной появ-

ления этих стандартов усматривается обесценивание авторитета как социального явления и способов его достижения.

Ключевые слова: профанація, цінності, профанація цінностей, ціннісна прихильність, соціальна ідентичність, соціальний статус, капітал, авторитет, мораль, смисл, соціальна ірраціоналізація.

The article deals with the signs of profanation in relation to values that are revealed on the basis of the results of exploratory empirical study of cultural codes. Profanation of values is understood as a propensity for judgments, behind which the various types of double normative-evaluative standards are hidden. The main reason for the appearance of these standards is seen as depreciation of authority as a social phenomenon and a way of obtaining it.

Key words: profanation, values, profanation of values, value adherence, social identity, social status, capital, authority, moral, meaning, social irrationalization.

Постановка проблеми. В останні роки, особливо після так званої «Революції цінностей», у полі публічної соціології з'являлося все більше і більше публікацій, присвячених одній із вічних тем, а саме – цінностям: цінностям українців, цінностям європейців, цінностям росіян та їх порівнянню [1-4]. Звісно, порівнювали і порівнюють їх не заради самого процесу, а задля визначення того, наскільки сумісні різні національні ідентичності. Проте, згідно із встановленими у теоріях соціальної ідентичності (М. Шеріф, Х. Теджфел, Дж. Тюрнер тощо) закономірностями людського мислення щодо ідентифікації, будь-які соціальні спільності та членство у них (і вимушене, і добровільне) пов'язані не просто з дотриманням певних цінностей як «культурних цілей» (вираз Р. Мертон), а і з уявленнями про позитивність або негативність змісту цих цінностей, на чому наголошує, зокрема, культурсоціолог Дж. Александер, з яким ми повністю погоджуємося. Відповідно, образ однієї і тієї самої спільності у зв'язку з цим може бути як «образом добра», щодо якого понад усе прагнуть до співпричетності і яке намагаються захищати, так і «образом зла», від якого по можливості необхідно врятуватися [5; 6]. Та, продовжуючи цю думку, ми можемо припустити ще й наступне: одні й ті ж самі цінності можуть сприйматися як «добро»

та «зло» одночасно у результаті профанування шляхів їх особистого вибору та дотримання; наукова проблема ж полягає у тому, що суперечності сприйняття цінностей, пов'язані з диспропорціями обсягів різних капіталів – адміністративного, економічного, фізичного, людського, культурного тощо – вже були проблематизовані та окреслені [7, с. 112-113, 173-174], а от така дослідницька область, як «профанація (профанування) цінностей», поки що осмислена переважно лише щодо реклами, мистецтва і побіжно – політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загалом, пошук ймовірних «подвійних стандартів» або ж спростування їх присутності у культурному та соціальному вимірі для соціологів – заняття не нове і не забуте. Ним переймалися, наприклад, М. Кон із низкою співавторів, розмежувавши: 1) батьківські цінності (або цінності-для-дітей, тобто те, що батьки найбільше хотіли би бачити втіленим у поведінці своїх дітей), що також були поділені на цінності матерів і цінності батьків та цінності для дітей різної статі і різного віку, та 2) цінності дітей (або цінності-для-себе). Вони дійшли висновків, що «...соціально-стратифікаційна позиція має сильний зв'язок із когнітивною діяльністю, самостійністю орієнтацій та батьківським поцінуванням самостійності для дітей...», проте «...немає багато даних, що цінності батьків

мають помітний вплив на цінності їхніх дітей. Навпаки, минулі дослідження виявили дивовижно слабкі зв'язки між цінностями батьків та цінностями дітей...», і принаймні у тому, що стосується оцінки самостійності на протизагальної конформності до зовнішнього авторитету, «... щоб цінності батьків мали вплив на цінності дітей, діти повинні правильно розуміти цінності своїх батьків...» [8, с. 223, с. 295-296, 312]. Нині також широко відомий образ «подвійної інституціональної системи», проголошений Є.І. Головахою та Н.В. Паніною: коли в одному нормативно-ціннісному просторі суспільства співфункціонує легітимне, але нелегальне, і легальне, але нелегітимне [9, с. 41-44]. Доречно згадати й аналіз О.Г. Злобіної та Л.Д. Бевзенко візуальних образів «практик успіху»: опираючись на методи візуальної соціології та методик Л. Сонді (робота з візуальною матрицею на основі кількості етапного відсіювання зображень), дослідниці отримали розвідкову картину з приводу символічного «ядра» асоційованих з успішністю практик і констатували розходження у досліджуваних «мого успіху» та «успіху Іншого», що відображалось у виборі різних символів для вираження власної думки про найголовніші атрибути успішної людини зі своєї точки зору та для експериментального «створення враження» про успішну людину для широкого загалу [10]. Більш того, наявністю подвійних стандартів навіть обґрунтовують «неможливість» окремих галузевих соціологій, що зазіхають на аналіз надскладних духовних явищ, як-то соціологія моралі, оскільки у результаті емпіричних досліджень моралі як такої виникає спокуса універсалізувати висновки на кшталт таких, що «більшу частину неморальних вчинків чинять «вони», а «я», зазвичай, чиню моральні вчинки» й «атрибуція себе та інших у нормативному вимірі має стійкий ухил: «я» більше відповідає нормам, ніж «інші» [11, с. 284, 287]. Проте аспект, що стосується диференціювання оцінок дотримання одних і тих самих цінностей у залежності від того, на кого уможлядно «приміряють» слідування їм і наслідки, що впливають із цього слідування, – на себе, на найближчих «інших», на віддалених «інших» тощо, – і причин, що призводять до тих чи інших тенденцій оцінювання, ще залишається не набагато менш загадковим, ніж в очах наголошуваних на цій загадковості Т. Парсонса, Р. Мертона, А. Шютца та П. Бурдьо [7, с. 35, 43, 89-90]. Знання про цей аспект можна слідом за класиками називати знанням і про впровадження культурних цінностей на рівні соціальної системи (Парсонс), і про структурні елементи та соціально-психічні процеси, що привертають індивідів до того чи іншого культурного вибору та визначають міру поширеності певних виборів (Мертон), і про механізми внутрішньої неузгодженості

логіки повсякденного мислення, яка може «цінувати» і «не цінувати» щось одночасно через суперечності між різними соціальними ролями однієї і тієї ж людини (Шютц), і про активацію мисленнєвих розрізень, істотних для розпізнавання важливого/неважливого у тому чи іншому полі діяльності (Бурдьо). Та як не називай, а нестача цього знання і висвітлення у ньому причин профанованості оцінок «цінованого» не зникає.

Постановка завдання полягає у розкритті профанації цінностей у загальнокультурній нормативно-оціночній площині та її соціальних витоків з опором на результати емпіричного дослідження культурних кодів у повсякденній соціальній ідентифікації на прикладі населення м. Києва, проведеного однією з авторок даної статті [7, с. 122-174].

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчать виявлені А. Ташенко тенденції, можна вести мову про три схеми ціннісної прихильності:

1) статусно орієнтовану гармонійну, притаманну «впевненому» соціальному типу. Вибір власних домінуючих цінностей збігається з позитивним ставленням до людей з аналогічними домінуючими цінностями – тобто, до ціннісного культурного коду (домінуючих цінностей-для-себе) цього типу входять нонконформізм-ідеалізм у сполученні з активним реалізмом і неприйняттям розчарованості, що майже ідеально узгоджено з особливостями його нормативно-оціночного культурного коду (оцінками домінуючих цінностей-у-інших-людей-загалом): а) позитивним ставленням до нонконформістів-ідеалістів («не обмежують, а заохочують свободу дій інших людей») та консерваторів («поважають авторитет інших людей», «бережуть вірність суспільним ідеалам») і б) негативним – до розчарованих («обманюють інших людей»). Супутнє володіння значним адміністративним, людським, економічним і культурним капіталом разом із помірним фізичним;

2) конкурентно орієнтовану суперечливу, притаманну «ущемленому» соціальному типу. Вибір власних домінуючих цінностей поєднується з негативним ставленням до людей з аналогічними домінуючими цінностями – тобто, до ціннісного культурного коду цього типу входять нонконформізм-ідеалізм у сполученні з консерватизмом, активним реалізмом і неприйняттям розчарованості, але у його нормативно-оціночному культурному коді до консерваторів ставлення дуже позитивне («не схильні до антиморальних занять», «бережуть вірність суспільним ідеалам», «поважають авторитет інших людей», «підключуються до інших людей, а не шкодять їм», «чесні з іншими людьми», «заохочують, а не обмежують свободу дій інших людей»),

а от до нонконформістів-ідеалістів – негативне («підривають авторитет інших людей»). Супутнє володіння значним людським, фізичним та економічним капіталом, і низьким – адміністративним і культурним;

3) позакомпромісно орієнтовану оптимістичну, притаманну «толерантному» соціальному типу. Вибір власних домінуючих цінностей (консерватизм у сполученні з нонконформізмом-ідеалізмом і неприйняттям розчарованості та активного реалізму) поєднується з лояльністю щодо людей із будь-якими домінуючими цінностями: а) поміркованістю щодо нонконформістів-ідеалістів; б) позитивним ставленням до консерваторів («чесні з іншими людьми», «піклуються про інших людей, а не шкодять їм», «поважають авторитет інших людей», «бережуть вірність суспільним ідеалам», «не схильні до антиморальних занять»), розчарованих («поважають авторитет інших людей») та активних реалістів («піклуються про інших людей, а не шкодять їм»). Супутнє володіння значним культурним капіталом, проте помірним економічним, фізичним і людським та низьким адміністративним.

Отже, виникають три закономірні питання: 1) чому «впевнені» помірковані щодо консерватизму, якщо вони його схвалюють за більшою кількістю критеріїв, ніж «рідних» нонконформістів-ідеалістів – за а) повагу до авторитету і б) вірність суспільним ідеалам? 2) чому «ущемлені» не схвалюють нонконформізму-ідеалізму за схильність до підривання чужого авторитету, хоча самі його (нонконформізму-ідеалізму) далеко не уникають? 3) чому «толерантні» схвалюють розчарованих за повагу до чужого авторитету та активних реалістів – за піклування про інших, – хоча самі не хочуть бути такими, але хочуть бути консерваторами, які (несподіванка!) володіють тими ж самими чеснотами з деяким «доважком»? Як бачимо, найяскравішою, червоною ниткою через усі три питання проходить «авторитет», тож зосередитися варто саме на ньому, а точніше – на сучасному розумінні «що таке авторитет і як він здобувається?». Тонкощі цього розуміння часто озвучують фахівці, зайняті тематикою навчання та наданням рекомендацій з приводу залучення дітей, підлітків і молоді в умовах поширення серед них практики «сидіння у телефонах/ноутбуках/планшетах» до опосередкованого працівниками освіти навчального процесу – однією з найближчих до вираження його (тобто розуміння) прихованої сутності є думка Т. Краснової про неофіційно необхідні компетенції сучасного вчителя та викладача (утім, це цілком співвідноситься з образом «наставника», «консультанта», «аналітика» тощо взагалі): «Це має бути людина з іншим рівнем навіть не освіти (підкреслено нами – А.Я., А.Т.), а підходу. Один із кращих анекдотів, що я коли-не-

будь чула у житті: «Знаєте, як виходять кораблики, запаяні у пляшки? Беруть пляшку, насипають у неї всіяке сміття. Наливають клей і довго-довго трусять. Іноді виходить корабель». Ось людина, яка навчить вас, як трусити пляшку, щоб вийшов кораблик, – автоматично буде мати авторитет» [12]. Та чи дорого коштує і чи довго утримується авторитет, побудований на мізерних шансах створити «як-небудь» з купи «чого-небудь» складну узгоджену цілісність? Звичайно, ні. З позиції «впевнених», капітали яких (насамперед культурний) не тільки привертають до розрізнення «сміття» і «не-сміття», а й спонукають захоплюватися «не-сміттям» (про це детально писав П. Бурдьо), буде очевидно, що позитивне ставлення до такого авторитету – це те, що в одній з авторок даної статті (А. Яковенко) описано як «профанація реалізації смислу» [13, с. 198], – тож логічно, що і сам консерватизм для самих «впевнених» постає профанованим і чужорідним, порівняно з гарантією розвитку того, що Бурдьо називав «смаком до свободи». Майже аналогічно з «толерантним» соціальним типом, який, також будучи «власником» значного культурного капіталу, вважає виключно повагу до чужого авторитету чеснотою людей з мінімальними ознаками соціального життя, проте повагу до чужого авторитету у поєднанні з іншими чеснотами – атрибутом «наших людей». А з позиції «ущемлених» ми навпаки маємо справу з наслідками профанного засвоєння нонконформізму-ідеалізму як «свободи на смітті»: якщо для «впевнених» свобода-для-себе означає також і свободу-для-інших, то для «ущемлених» свобода-для-інших з огляду на їх власне пристосовування до сучасних умов великого міста і заробляння у ньому грошей без накопичення значних адміністративних та культурних ресурсів дійсно постає загрозою уточнення чи нагадування свободі-для-себе з боку собі подібних – а кораблик-то у вашій пляшці із захмарним цінником з чого і як і з якої спроби зроблений?.. І навпаки. Так само, як і, наприклад, для дітей українських «пейзан» кін. 1990-х – поч. 2000-х рр., які прагнули долучитися до міського життя, поглинутого західними зразками споживання, із а) батьківським економічним капіталом, достатнім для спорядження «на навчання та підкорення обласних центрів», але, окрім цього капіталу, із супроводом лише «кабанчика і батьківського напутнього слова» [14] і б) схильністю до нехтування «навчанням» і акценту на «підкоренні ОЦ».

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, можемо висунути висновки-гіпотези для дискусії і подальших досліджень, що нормативно-оціночна профанація цінностей може полягати у: 1) схваленні позитивних моральних чеснот, супутніх

дотриманню тих чи інших цінностей, для здобуття яких використовують негативні інструменти досягнення «культурних цілей» (схвалення поваги до сумнівно здобутого чужого авторитету); 2) схваленні у ціннісному дотриманні позитивних моральних чеснот з негативними засобами їх здобуття заради «миру в усьому світі» (схвалення можливості поважати сумнівно здобутий чужий авторитет, якщо це або остання соціальна зачіпка маргіналів і дауншифтерів, або компенсується чесністю, турботливістю, вірністю і «чистою» працею тощо в активному соціальному житті); 3) схваленні негативних моральних чеснот, супутніх дотриманню тих чи інших цінностей, якщо справа стосується цінностей-для-себе (схвалення власних можливостей підризу чужого авторитету). Соціальними витоками таких профанацій серед усіх можливих для теоретичної уяви витоків [13] ми вбачаємо насамперед унеможливлення нормальної реалізації смислу через непомірність необхідних інвестицій за особисто невігідних результатів цієї реалізації та соціальну ірраціоналізацію як процес, протилежний описаній М. Вебером раціоналізації соціальної дії – процес повернення з безособового на особовий рівень нормовстановлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Украинский диагноз. Исследование ценностей разных народов Европы показало к чему стремятся украинцы. Корреспондент. 11 марта 2011 г. №9. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/1196183-korrespondent-ukrainskij-diagnoz-issledovanie-cennostej-raznyh-narodov-evropy-pokazalo-k-chemu-stre>
2. Шестаковський О. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими. Інфографіка. Українська правда, 14 січня 2014 р., 10:15. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/>
3. Цінності українців pro et contra реформ в Україні. Укрінформ, 03.06.2015 р., 13.41. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html
4. Бриндза В. Чи ми приречені? Що потрібно знати про цінності українців та їх зміну. Українська правда, 23 жовтня 2017 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
5. Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования. СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. С. 8-47.
6. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: Культурсоциология / пер. с англ. Г.К. Ольховикова под ред. Д.Ю. Куракина. М.: Праксис, 2013. 640 с.
7. Ташченко А.Ю. Культурні коди як засіб соціальної ідентифікації у повсякденних практиках: дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Київ, 2017. 394 с.
8. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька. Видання друге, виправлене, електронне, відкритого доступу. КМІС, 2013. 590 с.
9. Головаха Е.И., Панина Н.В. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции». Социология: теория, методы, маркетинг. 2006. №3. С. 32-51.
10. Злобина Е., Бевзенко Л. Образы успеха: опыт визуального исследования. К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. 236 с.
11. Кондратик Л.М. Методологічні, теоретичні і методичні лакуни соціології моралі та емпіричне дослідження нормативних аспектів економічних взаємодій. Вісник Львів. ун-ту. Сер. соціол. 2008. Вип. 2. С. 278-289.
12. Преподаватель МГУ и популярный блогер Татьяна Краснова – о том, для чего сейчас нужна школа и учителя / Онлайн-книга А. Мурашева «Другая школа». URL: <https://project-splash.com/posts/eto-slozhnee-chem-byt-nositelem-taynyh-znaniy-present-perfect/b09dbc5ab71>
13. Яковенко А.К. Профанаційні виміри візуальних символізацій через призму теорії хибних дій Фрейда, концепції соціальної дії Вебера і концепції комунікативної дії Хабермаса / Романенко Ю.В., Яковенко А.К., Огаренко Т.О. Основи візуальної аналітики та соціології візуального символізму: прикладний аспект: монографія. К.: ДУІКТ, 2009. – С. 191-208.
14. Литвинов С. День Независимости: впереди еще много работы. Корреспондент, 21 августа 2017 г., 07:04. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/events/3879075/>

ПРИМЕНЕНИЕ И СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ И ЦИРКУЛЯЦИЯ ЭЛИТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

THE APPLICATION AND CORRELATION OF THE CONCEPTS OF SOCIAL MOBILITY AND THE CIRCULATION OF ELITES IN THE STUDY OF THE POLITICAL ELITE

В данной статье автор сравнивает понятия вертикальная и социальная мобильность из теории социальной мобильности и понятия инкорпорация, рекрутирование, ротация и инкорпорация из теории элит. Через сравнение понятий автор конкретизирует их и делает выводы касательно их применимости при теоретическом и эмпирическом исследовании политической элиты.

Ключевые слова: элита, политическая элита, социальная мобильность, горизонтальная социальная мобильность, вертикальная социальная мобильность, циркулирование элиты, инкорпорация, рекрутирование, ротация, экскорпорация.

конкретизує їх і робить висновки щодо їх застосування при теоретичному і емпіричному дослідженні політичної еліти.

Ключові слова: еліта, політична еліта, соціальна мобільність, горизонтальна соціальна мобільність, вертикальна соціальна мобільність, циркулювання еліти, інкорпорація, рекрутування, ротація, екскорпорація.

In this article the author compares the concepts of vertical and social mobility from the theory of social mobility and the concept of incorporation, recruitment, rotation and incorporation from the theory of elites. Through a comparison of concepts, the author concretizes them and makes conclusions about their applicability in the theoretical and empirical study of political elites.

Key words: elite, political elite, social mobility, horizontal social mobility, vertical social mobility, elite circulation, incorporation, recruitment, rotation, excorporation.

УДК [316.74:37+316.733-026.24](477)

Усенков М.А.

аспирант социологического факультета
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина

У даній статті автор порівнює поняття вертикальна і соціальна мобільність з теорії соціальної мобільності і поняття інкорпорація, рекрутування, ротація і інкорпорація з теорії еліт. Через порівняння понять автор

Постановка проблемы. Сегодня государство Украина переживает множественные кризисы: политический, экономический, социальный. Социальные потрясения приводят к множеству последствий, одним из которых является изменение и реформатирование элиты. Касается это не только элиты политической, но именно изменения в ней могут обуславливать будущее социальных процессов. Роль политической элиты велика и во время стабильного периода развития страны, но в периоды социальных потрясений ее влияние и ответственность возрастают в разы.

Актуальность изучения элиты обусловлена следующими фактами. Политическая элита контролирует ключевые механизмы управления государством, тем самым получая право на принятие тех или иных решений, которые будут иметь социальные последствия. Члены элиты на время приватизируют «капитал» государства, тем самым становясь, по нашему мнению, наиболее могущественной социальной группой в обществе. Принятые политической элитой решения могут касаться большого количества населения. Исходя из этого, мы считаем необходимым изучать политическую элиту. Особенно важным аспектом в изучении политической элиты нам кажется процесс рекрутирования элит, ведь от механизмов рекрутирования зависит и качество политической элиты, от качества политиче-

ской элиты зависит качество государственно-го управления, от качества государственного управления во многом зависит качество жизни многих граждан.

Однако изучать элиту, и особенно политическую элиту, крайне сложно. Этому способствуют следующие факторы: закрытость, труднодоступность и зачастую не желание быть объектом научного изучения и возможность, благодаря обладанию различного рода «капиталов», усложнить свое изучение. Однако помимо этих факторов есть еще и факторы, носящие сугубо научный характер. И если с первой группой факторов мы сделать ничего не можем, это просто данность, то с сугубо научными проблемами при изучении политической элиты стоит разобраться. В научной среде нет четкого понимания того, кого понимать под термином «элита». Существует путаница внутри самой теории элит, в частности в описании процесса циркуляции элит, одни исследователи говорят о рекрутирование элиты, другие о воспроизводстве, а третьи об инкорпорировании в элиту. Однако на этом теоретические проблемы не заканчиваются, перед исследователем элит возникает еще один вопрос: а собственно нужно ли ему пользоваться терминологией из теории элит, если есть общесоциологический термины из теории социальной мобильности? Как терминология из данных теорий соотносится между собой, какие термины

лучше использовать для теоретического и эмпирического исследования политической элиты? В данной статье мы попытаемся ответить на последние вопросы.

Анализ последних исследований и публикаций. Мы не можем приступить к изучению проблемы социальной мобильности элиты, не дав ей определение. Элиту изучали многие исследователи. Под классическими теориями элит принято понимать концепции Гаэтано Моски, Вильфредо Парето, Роберта Михельса. Среди современников, изучающих политическую элиту, можно отметить таких исследователей как А. Зоткин, О. Мазур, В. Никулин, С. Чемякова, С. Щербина, Н. Шульга, М. Афанасьев, Г. Ашина, Л. Бевзенко, А. Гаман-Голутвина, О. Дуку, В. Елизаров, В. Журавский, О. Крыштановская и многих других исследователей. Однако сразу отметим, что разбор всех возможных теоретических изысканий не входит в нашу задачу в этой конкретной статье, поэтому кратко охарактеризуем то, кого мы понимаем под элитой. Элита – немногочисленная организованная группа в обществе, которая занимает руководящие и привилегированные позиции. Исходя из такого определения, мы можем выделить политическую элиту, которая занимает руководящие позиции в государственном аппарате и сфере политики.

Постановка задания. Целью нашей статьи является попытка частично разобраться с теоретической путаницей вокруг процесса социальной мобильности политической элиты и, в частности, в вопросе соотношения терминов теории элит и теории социальной мобильности. Для внесения ясности в этот вопрос нам следует сравнить, дать определение этим двум процессам. Дать определение этим процессам мы можем, если проанализируем написанное различными авторами о социальной мобильности и о циркуляции элит. Первым разберём термин «социальная мобильность», так как он описывает более общий процесс перемещения всех индивидов в обществе.

При обращении к теории социальной мобильности наибольшее внимание всегда привлекает фундаментальная теория П.А. Сорокина, поскольку именно он вводит в научный оборот термин «социальная мобильность» и публикует первую крупную работу, посвященную данной проблеме. Однако проблема социальной мобильности не была обделена вниманием и до Сорокина. Карл Маркс выделял три типа социальной мобильности: пролетаризацию, пауперизацию и обуржуазивание [1]. Так же теория Маркса не отрицает возможности индивидуальной социальной мобильности [2]. Представленные типы социальной мобильности, в частности пролетаризация и обуржуазивание, это переход из одного

класса в другой, при потере или приобретении средств производства. И если понимать социальную мобильность в таком ключе, то общего с циркуляцией элит у неё не много, если мы конечно не будем считать должность чиновника средством производства. Однако также заметим, что Маркс не стремился создать теорию социальной мобильности. Исходя из этого, сравнивать циркуляцию элит с социальной мобильностью в понимании Маркса не совсем корректно.

Далее хронологически верным будет обозначить, что под социальной мобильностью понимал основатель теории социальной мобильности Петерим Сорокин, позиция которого хорошо видна в его работе «Человек. Цивилизация. Общество». Также стоит отметить, что и теория элит и теория социальной мобильности, да и марксизм тоже, признают существование неравенства и социальной стратификации, существование неравенства обусловлено в том числе и биологическими факторами. Под социальной стратификацией Сорокин подразумевал следующее: *Социальная стратификация* – это дифференциация некой данной совокупности людей (населения) на классы в иерархическом ранге. Она находит выражение в существовании высших и низших слоев. Ее основа и сущность – в неравномерном распределении прав и привилегий, ответственности и обязанности, наличии или отсутствии социальных ценностей, власти и влияния среди членов того или иного сообщества. Сорокин считал, что существует социальное пространство, по которому в течение своей жизни, меняя свои диспозиции, индивид перемещается. Под социальной мобильностью понимается любой переход индивида или социального объекта (ценности), то есть всего того, что создано или модифицировано человеческой деятельностью, из одной социальной позиции в другую. Существует два основных типа социальной мобильности: *горизонтальная и вертикальная*. Под горизонтальной социальной мобильностью, или перемещением, подразумевается переход индивида или социального объекта из одной социальной группы в другую, расположенную на одном и том же уровне. Под вертикальной социальной мобильностью подразумеваются те отношения, которые возникают при перемещении индивида или социального объекта из одного социального пласта в другой. В зависимости от направления перемещения существует два типа вертикальной мобильности: *восходящая и нисходящая, то есть социальный подъем и социальный спуск* [3, с. 292]. Однако не будем делать поспешных выводов о схожести или различии понятий, не проанализировав, что другие социологи писали о социальной мобильности.

Не только Сорокин занимался проблемами социальной мобильности. Например, видный британский социолог Э. Гидденс в своей работе «Социология» пишет о **социальной мобильности** следующее. Термин социальная мобильность обозначает перемещение отдельных людей или групп по социально-экономическим позициям. **Вертикальная мобильность** означает движение вверх или вниз по социо-экономической шкале. Про тех, кто приобретает новую собственность, чьи доходы и статус повышаются, говорят, что для них характерно социальное продвижение, *восходящая мобильность*, а о тех, чье положение изменяется в противоположном направлении, – *нисходящая мобильность*. В современных обществах распространена также **горизонтальная мобильность**, которая означает географическое перемещение между районами, городами и т.д. [4, с. 170].

Представления о социальной мобильности имели и другие видные социологи. Так известный польский социолог Питер Штомпка в своей работе «Социологический анализ современного общества» указывает, что горизонтальная мобильность это перемещение людей в географическом пространстве [5, с. 162], а вертикальная мобильность это перемещение групп или индивидов по различным уровням стратификационной иерархии [5, с. 365]. Исследователи В.И. Добренков и А.И. Кравченко в своей работе говорили, что существуют два основных вида социальной мобильности – межпоколенная и внутрипоколенная, и два основных типа – вертикальная и горизонтальная. Они, в свою очередь, распадаются на подвиды и подтипы.

Вертикальная мобильность подразумевает перемещение из одной страты в другую. В зависимости от направления перемещения говорят о восходящей мобильности (социальный подъем, движение вверх) и о нисходящей мобильности (социальный спуск, движение вниз) [6, с. 384]. Теперь, имея представление о социальной мобильности, для того, чтобы разграничить термины, нам необходимо дать определение циркуляции элит и терминам, связанным с ней. Для этого предлагаю обратиться к трудам представителей теории элит. Хронологически верным будет начать с одного из «отцов основателей» данного направления, а именно с Вильфредо Парето.

Парето выводит *теорию циркуляции элит*, которая сводится к рассмотрению политической жизни общества в виде постоянной смены элитных группировок, каждая из которых переживает периоды становления, расцвета и упадка, после чего сменяется, мирным или насильственным путем, другой группировкой – «контрэлитой». Все многообразие

правлящих элитных группировок Парето сводит к двум основным типам: *спекулянтов* и *рантье*, или «*львов*» и «*лис*» [7]. Парето считал, что процесс циркуляции состоит из множества процессов взаимодействия с массами («низшими классами»), в ходе которых лучшие из них поднимаются в аристократические группы. Следует отметить, что под аристократией В. Парето понимал, то, что мы можем назвать отраслевыми группами правящей элиты. Парето старается документально обосновать на исторических примерах вечность циркуляции элит: *лис* вытесняют *львы*, чтобы самим стать жертвой очередного успеха *лис*. Поэтому В. Парето делает вполне логичный вывод о том, что циркуляция элит представляет собой процесс «непрерывной и медленной трансформации» [8, с. 314]. Однако для конкретизации понятия циркуляция элиты одной теории Парето не достаточно.

Российская исследовательница элит Ольга Крыштановская, говоря о циркуляции элиты, выделяет три составляющие этого процесса: инкорпорацию, ротацию и экскорпорацию. Подразумевая под каждым из них следующее: *инкорпорация* процесс вхождения в элиту; *ротация* (процесс перемещения кадров внутри политической системы); 3) *экскорпорация* выход из элиты [9, с. 52]. Коллектив авторов во главе с Н. Шульгой считают, что мобильность элиты стоит разделять на несколько типов: рекрутирования, циркуляцию и репродукцию. Под рекрутированием они понимают привлечение новых членов в элиту, под репродукцией процесс воспроизводства элиты за счёт её собственных членов, под циркуляцией замены элиты индивидами из других социальных групп [10, с. 15-16].

Мы согласны с позициями, которые занимают данные авторы, и резюмируя можем сказать следующее: циркуляция элиты это постоянный процесс смены и трансформации элиты, включение в неё одних индивидов, исключение других, перемещение индивидов с одной позиции на другую. В этом процессе можно выделить три составляющие: инкорпорацию, ротацию, экскорпорацию. Существуют и несколько другая позиция.

Украинский социолог А.А. Зоткин считает, что проблему воспроизводства можно отнести к теории социальной мобильности. Исследование процессов воспроизводства властной элиты в обществе возможно в контексте следующих векторов: вертикальная мобильность – индивиды или группы не элитного происхождения могут входить в ряды элиты; горизонтальная мобильность – ротация членов в самой элитной среде; циркулирующая (обменная) мобильность, которая обусловлена уровнями доступа к социально важным ресурсам [11, с. 45]. В данном случае мы

видим симбиоз теории социальной мобильности и терминологии теории элит, и нам кажется, что в исследовании элиты такая позиция рациональна, но об этом ниже.

Обладая представлением о процессах социальной мобильности и циркуляции элит, мы можем их сопоставить. На наш взгляд, при исследовании элит не нужно противопоставлять теорию социальной мобильности и теорию элит. У этих теорий очень много общего: и теория социальной мобильности, и теория элит исходят из базового тезиса о том, что люди не равны. Циркуляция элит и социальная мобильность – это процессы, которые носят бесконечный и непрерывный характер. Обе теории подразумевают, что есть процесс перемещения индивидов по социальному пространству, разве что теория элит это пространство сужает до определённой группы, в некоторых случаях авторы при анализе циркуляции элит также выделяют пред элитные и экс элитные зоны. Обе теории говорят о том, что существует несколько типов перемещения в этом пространстве: горизонтальное и вертикальное.

Вывод из проведенного исследования.

В теории социальной мобильности для описания вертикальной мобильности используются термины: нисходящая и вверх идущая социальная мобильность. В теории элит для описания вертикального перемещения используются термины: инкорпорация, рекрутирование, экс корпорация. В теории социальной мобильности есть горизонтальное перемещение, в теории элит есть термин ротация. Собственно, возникает ряд вопросов: чем инкорпорирование отличается от вертикальной социальной мобильности, чем ротация отличается от горизонтальной социальной мобильности? Мы считаем, что термины: инкорпорация, рекрутирование, ротация, экс корпорация это термины, описывающие социальную мобильность элиты, однако принципиального различия с терминами теории социальной мобильности они не имеют. То есть инкорпорация, рекрутирование экс корпорация это частные случаи вертикальной социальной мобильности, в случае с рекрутированием или инкорпорацией это вверх идущая социальная мобильность, в случае с экс корпорацией это вниз идущая социаль-

ная мобильность, но, тем не менее, это два вида вертикальной социальной мобильности. Ротация в свою очередь это частный случай горизонтальной социальной мобильности. То есть авторская позиция заключается в том, что циркуляция элит это термин, описывающий социальную мобильность внутри одной конкретной группы. При этом циркуляция элиты это, если так удобнее выражаться, частный случай социальной мобильности. Просто термины циркуляция элиты, инкорпорация, рекрутирование элиты, ротация и экс корпорация это более специализированные термины, которые с нашей точки зрения рационально применять для обозначения того, что вы занимаетесь изучением элиты и процессами социальной мобильности внутри и около её. Симбиоз теории социальной мобильности и теории циркуляции элит нам кажется наиболее логичным, да и процесс циркуляции элит имеет свои особенности, однако изучать частное, совсем забывая об общем, ошибочно.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. Т. 15. Стратификация и мобильность. М., 2007. С. 871.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 25, п/т 2. С. 150; Т. 46, п/т 1. С. 238–239.
3. Сорокин П.А. Человечество. Цивилизация. Общество. Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соколова: пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. – 393 с.
4. Гиденс Э. Социология. 2-е изд., полн. перераб. и доп. М., 2005. 632 с.
5. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / Пер. с польск. СМ. Червонной. М.: Логос, 2005. 664 с.
6. Добренев В. И., Кравченко А. И. Социология: учебник. М.: ИНФРА-М, 2001. 624 с. (Серия «Высшее образование»).
7. Pareto V. Sociological Writings. Transl. by D. Merfin. London: Pall Mall Press. 1966. P. 57–60.
8. Парето В. Компендиум по общей социологии. Издание второе. М.: ГУ ВШЭ, 2008. 508 с.
9. Крыштановская О.В. Анатомия российской элиты. М.: Захаров, 2005. 384 с.
10. Шульга М, Потехин О, Бойко Н, Парохонько О, Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. Київ 1998. 92 с.
11. Зоткин А.А. Львы и лисы украинской. К.: Наукова думка, 2010. 325 с.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФЕНОМЕН СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

SOCIAL CONFLICT AS A PHENOMENON OF SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE

У статті розкривається сутність соціального конфлікту у сучасному суспільстві, вивчення поняття соціального конфлікту як феномену. Для розвитку і зміни соціального устрою велику роль грає соціальний конфлікт, пояснення конфліктних парадигм різними вченими галузі соціології. За своєю формою конфлікт – боротьба за інтереси, цінності, зміни, соціальну взаємодію, соціальний порядок. Також аналізується вивчення конфлікту з боку прикладної соціології і емпіричних досліджень.

Ключові слова: конфлікт, соціальний конфлікт, соціальний феномен, соціологічне пізнання, конфліктні парадигми, соціальний порядок, емпіричні дослідження конфліктів.

В статье раскрывается сущность социального конфликта в современном обществе, изучение понятия социального конфликта как феномена. Для развития и изменения социального устройства большую роль играет социальный конфликт, объяснение конфликтных парадигм разными учеными области социологии. По своей форме кон-

фликт – борьба за интересы, ценности, изменения, социальное взаимодействие, социальный порядок. Также анализируется изучение конфликта со стороны прикладной социологии и эмпирических исследований.

Ключевые слова: конфликт, социальный конфликт, социальный феномен, социологическое познание, конфликтные парадигмы, социальный порядок, эмпирические исследования конфликтов.

The article reveals the essence of social conflict in modern society, the study of the concept of social conflict as a phenomenon. The social conflict, the explanation of the conflict paradigms by various scientists in the field of sociology contributes to the development and change of social structure. In its form, the conflict is a struggle for interests, values, changes, social interaction and social order. Also, studying the conflict from applied sociology and empirical research.

Key words: conflict, social conflict, social phenomenon, sociological knowledge, conflict paradigms, social order, empirical research of conflicts.

УДК 316. 285

Шевель І.П.

к.соц.н., доцент,
завідувач кафедри соціології
Київський національний університет
культури і мистецтв

Постановка проблеми. У вивченні конфлікту широко використовуються різноманітні напрямки соціологічного пізнання, де предметом дослідження стає соціальний конфлікт у різних аспектах. Такий різновид позицій значно ускладнює взаєморозуміння між науковцями різних напрямків теорій конфлікту.

Конфлікт від природи своєї є складним елементом. Для знаходження шляхів розв'язання конфліктів треба насамперед вивчити сам конфлікт, причини його появи, глибину розгортання, позиції сторін.

Для розвитку суспільства потрібні соціальні зміни. Наразі це є актуальним для українського суспільства. У суспільстві соціальний конфлікт неминучий, про це зазначав і Г. Зімель у своїй теорії соціального конфлікту [1]. Він вважав, що конфлікти виступають невіддільним атрибутом соціального життя, його практичних і духовних, політичних, моральних, правових та інших проявів. Він вважав, що одна з причин такого стану речей корениться в особливостях природи людей, в їхніх психофізіологічних якостях [1].

Слід зазначити, що у світовій спільноті велике різноманіття конфліктів та конфліктних ситуацій і тому саме виникає складність вивчення цього феномену. Великий потенціал можливостей, вивчення та пояснення, розкриває суть даного феномена і несе у собі поліпарадигмальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які вивчали конфлікт як соціальний феномен є представники

західної соціології, такі як: Л. Козер. Р. Дарендорф, К. Боулдінг, Дж. Рекс, Д. Локвуд, А.Г. Здравомислов, І.Г. Иванов, а також вітчизняні соціологи, такі як Е. Головаха, В. Танчер, А. Ручка, І. Бекешкіна, В. Казаков та ін.

Постановка завдання. У своєму дослідженні автор намагається відтворити основні проблеми вивчення феномену конфлікту, розкрити спектр різновиду теорій і підходів до вивчення соціальних конфліктів у соціологічному пізнанні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі теорії конфлікту лежить створення конфліктної парадигми. Л. Козер пояснює соціальний конфлікт як соціологічне поняття і показує, що це поняття можна вивчити і дослідити за допомогою емпіричного дослідження, завдяки дослідженню ми можемо правильно зрозуміти галузі його прояву і розвиток соціальних відносин [2, с. 31].

Р. Коллінз пише, що теорія конфлікту – це загальний підхід у вивченні всієї галузі соціології конфлікту. Феномен конфлікту – це символ підходу [3, с. 82].

Інше бачення в Є. Головахі, який стверджує: «вважаю за необхідне сказати про соціальний феномен як предмет соціологічного пізнання. Я прихильник того, що загальним для соціологів є вивчення не соціальної дії, як наполягав М. Вебер (бо не тільки з дій складається соціальна дійсність), і не соціальних відносин, як вважав К. Маркс, зводячи особистість до сукупності всіх суспільних відносин (оскільки відносин явно недостатньо

для повноцінного пізнання тих, хто у ці відносини вступає). Реально соціологи вивчають саме соціальні феномени» [4, с. 12]. Тобто, Є. Головаха стверджує, що теорії соціального конфлікту є складовою парадигми соціальних фактів і надає їй парадигмальний статус. Також про існування конфліктної парадигми пишуть і інші дослідники [4, с. 154].

У західній соціології наприкінці ХХ століття сформувався специфічний напрям теорії соціальних конфліктів. До цієї теорії відносять основоположників К. Боулдинга, Л. Козера, Дж. Рекса, Р. Дарендорфа.

Р. Дарендорф у своїй теорії конфліктної моделі суспільного розвитку показав, що у кожному суспільстві відбуваються соціальні зміни, які ведуть до змін саме через виникнення конфлікту. В основі конфлікту за Р. Дарендорфом лежить конфлікт інтересів, який спирається на позицію соціальної нерівності між членами суспільства і не співпадіння інтересів. З цього виникає соціальна напруженість у суспільстві, суперечності, конфліктні ситуації, це безпосередній вплив на прояв конфлікту. За теорією Р. Дарендорфа, природу конфлікту насамперед вивчають саме з природи інтересу, де й виникає сам конфлікт і способи його регулювання [5].

Л. Козер у своїй теорії позитивно-функціонального конфлікту вивчає цінності, статус, владу, ресурси. Л. Козер і Р. Дарендорф вважають, що у суспільстві існує соціальна нерівність, тому незадоволеність членів суспільства призводить до психологічних коливань і створює напруженість між індивідами і соціальними групами. Ця ситуація у суспільстві може бути врегульована за допомогою різних видів конфліктів. Л. Козер, пояснює, що у суспільствах існує різний розвиток конфліктів і шляхи їх вирішення. Він говорить, що конфлікт веде до позитивного розвитку суспільства і до позитивних соціальних змін [2].

Є. Головаха погоджується з позицією Р. Дарендорфа щодо поширення настроїв, відчуження, амбівалентності у сприйнятті навколишнього середовища серед населення [6].

Як вважає Є. Головаха і Н. Паніна, стрижень вибухів у суспільстві, які потребують соціальних змін, виникає між старими і новими елітами [7].

Л. Козер писав, що його книга «Функції соціального конфлікту» (1956) «являє собою спробу прояснити поняття «соціального конфлікту» і показати можливості його використання в емпіричному соціологічному дослідженні, оскільки саме дослідження відіграє найважливішу роль у галузі соціальних відносин» [2, с. 31]. Значенням поняття соціального конфлікту є засіб, призначений для «з'ясування певних аспектів реальності» [2, с. 31]. Також Л. Козер зазначає, що «дослідження повинні мати

на меті пояснення, прояснення і об'єднання до проявів соціальних конфліктів» [2, с. 31].

На думку Л. Козера, не можливе зникнення початкових ворогів, тому що обов'язково з'являться нові вороги, це відбувається для того, щоб група весь час була у стані напруги, очікування на конфлікт, у стані конфлікту [2, с. 542-556]. Конфлікти, які відбуваються у групах перешкоджають розладу громадських порядків. Конфлікт виконує функцію породжувати нові норми, нові інститути, бути стимулятором, прогресом в економічній і технологічних сферах. Л. Козер наполягав на тому, щоб конфлікт був визнаний як нормальне, широко поширене і позитивне соціальне явище і у цьому велика його заслуга. Американський соціолог розглядав конфлікт і порядок, вбачав у цьому позитивну і негативну сторону, у порівнянні з іншими науковцями, які бачили тільки негативні наслідки. Він визначив, що причини та наслідки конфлікту можуть бути різними: позитивними та негативними. Л. Козер вважає, що конфлікти – це нормальні прояви суспільного життя. У кожній соціальній дії чи взаємодії є передумови виникнення конфлікту, він виникає через багато аспектів, таких як влада, статус, саме з цього і виникають конфлікти за Л. Козером [2, с. 542-556]. Ті групи населення, які вважають, що вони не можуть мати того чи іншого блага, є найчастіше представниками суспільних груп, які ініціюють соціальні конфлікти. Коли їх впевненість у цьому стає сильнішою, активнішими стають конфлікти. Л. Козер робить розподіл на: реалістичні і не реалістичні конфлікти. До перших він відносить ті конфлікти, які для вирішення у суспільстві мають всі необхідні передумови. До других відносять ті конфлікти, де учасники залежать від емоцій і пристрастей, і висувають претензії один одному. Л. Козер вважає, що конфлікти виконують стабілізуючу роль у суспільстві. Його думка збігалася з думкою Г. Зімеля [8, с. 39-40], де «Конфлікт – це форма соціалізації», і тому конфлікт, за Л. Козером, як інструмент, процес соціальної взаємодії людей, за допомогою якого відбувалася підтримка соціальної структури суспільства.

К. Боулдінг, американський соціолог, у теорії конфлікту розкриває всі сторони конфлікту і показує, що учасники конфлікту не розуміють свої позиції і стоять на своїх принципах та інтересах і це призводить до не бажання врегулювання конфлікту. Конфлікт – це соціальна взаємодія, в якій конкурують між собою [8]. К. Боулдінг виходить із принципу однаковості всіх можливих систем у природі і соціумі, в яких завжди відбувається між ними конфлікт.

Дж. Рекс подає теорію конфлікту в основі теоретико-методологічного підходу, який він називає «реальним соціологічним аналізом» [9].

За Дж. Рексом, у центрі теорії конфлікту лежить конфлікт інтересів, який підлягає соціологічному аналізу та вивченню конфліктної ситуації. У висновках Дж. Рекс показав, що основними положеннями вивчення конфлікту виступає розподіл ресурсів, соціальна інтеграція, соціальний порядок – у результаті спостерігаються соціальні зміни, яким властивий як еволюційний, так і революційний характер [9].

Дж. Рекс стверджує, що конфлікт у розвитку суспільства виконує ключову роль і займається регуляцією конфлікту для того, щоб стабілізувати стан громадян і мирного порядку. Тобто, перемога тільки за однією зі сторін [9]. Дж. Рекс вважає, що цілісність культури, її соціального контролю суспільства над соціальними інститутами, над духовно-ціннісними системами не існує [9].

За Дж. Рексом, суспільство – це соціальні групи, які виконують конкретні дії, що існують незалежно один від одного. Дуже складним для Дж. Рекса виявляється пояснення наявності соціального порядку, тому що Дж. Рекс вбачав стабільність суспільства саме у безперервності конфліктів у суспільстві. Коли саме через конфлікт можна придушити слабкі, нижчі верстви населення країни [9]. Прагнучи створити логічно струнку теорію концептуалізації – зрушуючи конфлікт як сутність соціального світу, Дж. Рекс зводить нанівець значущість нормативно-ціннісних аспектів життя суспільства, представляючи людську діяльність як раціональний, але прагматичний акт. Однак, описуючи конкретні соціальні процеси: революцію, перемир'я і т.д., він змушений вказувати на «ідеальні» чинники, що вносить невідповідність у загальні теоретичні побудови, що приводить до суперечностей, нерозв'язаних у рамках теорії, абсолютизує розподіл [8].

Багато дослідників у напрямках вивчення теорії соціального конфлікту поширили вчення у соціології структурного функціоналізму, рівноваги соціальної системи, злагоди, порядку. А.О. Ручка, В.В. Танчер пишуть, що функціоналізм ґрунтується на наступних ідеях: в основі соціального життя лежать норми і цінності; життєдіяльність ґрунтується на взаємодії і співробітництві; соціальне життя включає необхідність контролю, соціальна система ґрунтується на згоді; соціальні системи прагнуть до стійкості. Конфліктний же підхід у свою чергу виходить з наступних протилежних тез: суспільне життя веде до протистояння, примусу, ворожості, соціальної напруженості; соціальна життєдіяльність породжує структурний конфлікт, соціальні системи прагнуть до змін [10, с. 226].

У вище згаданих соціологів вивчення проблем конфлікту йде по декількох напрямках. Основними з них є: конфлікти на виробництві, у трудових колективах; етнічні конфлікти; політичні конфлікти, соціологічні аспекти міжнародних конфліктів; роль конфлікту

у сімейно-шлюбних відносинах; конфлікти і злочинність у суспільстві.

А.Г. Здравомислов говорить про наявність соціологічних підходів до аналізу конфліктів, як мотиву розгортання конфлікту та мотивації, особливості взаємозв'язку конфліктів на всіх рівнях і ролі влади у регулюванні конфліктів [11, с. 15]. Також він надає визначення конфлікту як соціального феномена, учасників конфлікту, мотивації конфлікту, стадії розвитку, походження конфліктів [11, с. 82].

Американські соціологи почали широко використовувати таку модель вивчення конфліктів в емпіричних спеціалізованих дослідженнях. Так, за словами Дж. Александера, вивчення соціального конфлікту у галузі соціології конфлікту має величезний вплив на прикладну соціологію, пояснення нових тлумачень соціальних конфліктів. Виникають нові види конфліктів і треба створювати нові моделі їх вирішення. Дж. Александер розділяє вчення про соціальний конфлікт на два види: функціональний та конфліктний, саме завдяки емпіричним дослідженням можна виявити, проаналізувати, вивчити і надати аналітичне пояснення показників по цим двом видам соціального конфлікту [11].

Висновки з проведеного дослідження. Конфлікт сьогодні це протидія багатьох суспільних сил курсу уряду, орієнтований на зміну суспільно-політичного ладу. Соціологічна теорія досліджує природу виникнення конфлікту, закономірності, протікання, типологію, роль соціального конфлікту, розв'язання, управління соціальними конфліктами, як суспільного явища.

Трансформаційні процеси у сучасній Україні зумовлюють появу соціальних конфліктів, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Учасниками конфлікту стають великі групи, регіони. Науковці ставлять завдання по дослідженню соціальних конфліктів у різних аспектах його прояву. Як пише Дж. Ритцер, існують «три панівні парадигми вивчення соціальних конфліктів, це є парадигми соціальних фактів, соціального визначення та соціальної поведінки» [12, с. 571].

Тому можна зробити висновок, що виникла на Заході теорія соціального конфлікту не тотожна соціології конфлікту, хоча деякі її положення можуть входити і входять в останню. Стосовно соціології конфлікту (як і стосовно конфліктології) вона має відносну самостійність, будучи частиною соціології, або рефлексивною соціології. Всі зміни у суспільних відносинах відбуваються розширенням сфери вивчення та прояву соціальних конфліктів. Сучасні соціальні конфлікти мають свої властивості, такі як поширеність на всі галузі суспільства, не має чітких меж у конфлікті, деінституціоналізація конфліктного протистояння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зіммель Г. Теорія конфліктного функціоналізму. М. 1993.
2. Козер Л. Функции социального конфликта. М.: Идея–Пресс, 2000. 208 с.
3. Коллинз Р. Теории конфликта в современной макроисторической социологии. Философская и социологическая мысль. 1993. № 6. С. 81-98.
4. Головаха Е. Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспектива развития. Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 1. С. 5-14.
5. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. М.: Российская политическая энциклопедия(РОССПЭН), 2002. 288 с.
6. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. К.: Наукова думка, 1997. 156 с.
7. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до « Помаранчевої революції». Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. С. 32-50.
8. Громов І.А., Мацкевич Ю., Семенов В.А. Західна теоретична соціологія. 1996. 286 с.
9. Шевель І.П. Культурний розвиток соціальних конфліктів та соціальних рухів. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2014. Випуск 8. С. 15-18.
10. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. Киев: Наукова думка, 1992. С. 226.
11. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. М.: Аспект Пресс, 1995. 317 с. URL: http://om.net.ua/7/7_4/7_48136_teoriya-konflikta.html
12. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб: Питер, 2002. 688 с.

ДОВІРА ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

TRUST AS AN INDICATOR OF SOCIAL CAPITAL OF MODERN UKRAINE

УДК 316.472.4

Яценко М.А.

к.соц.н., доцент кафедри соціології та психології

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті здійснено огляд основних підходів до розгляду соціального капіталу, а також довіри як його основного складника. Визначено рівень міжособистісної довіри в Україні та здійснена її диференціація за різними ознаками.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, міжособистісна довіра.

В статье осуществлен обзор основных подходов к рассмотрению социального капитала, а также доверия как его основной составляющей. Определен уровень меж-

личностного доверия в Украине и осуществлена его дифференциация по различным признакам.

Ключевые слова: социальный капитал, доверие, межличностное доверие.

This article provides an overview of the main approaches to the consideration of social capital and trust as a main component. The level of interpersonal trust in Ukraine was detected and differentiation on various grounds was performed.

Key words: social capital, trust, interpersonal trust.

Постановка проблеми. Довіра є однією з умов соціальних взаємовідносин і важливим ресурсом, який використовує індивід у своїх діях. Міжособистісна довіра являє собою впевненість у тому, що інші люди не будуть навмисно шкодити та намагатимуться врахувати інтереси інших. Цей вид довіри володіє високою значимістю в повсякденному житті кожної людини, у розвитку й функціонуванні суспільних відносин. На індивідуальному рівні вона є регулятором щоденних комунікацій і дій людей, допомагаючи долати непередбачуваність і ризики навколишнього середовища. На груповому – знижує напруженість, сприяє формуванню групових ідентичностей, відносин співробітництва, солідарності й толерантності, зберігає стійкість та інтегрованість суспільства, забезпечує підтримку інститутів влади. Ступінь поширеності міжособистісної довіри дає змогу судити про соціальний клімат і комфортність життєдіяльності в суспільстві.

Фундаментальна роль довіри в міжособистісній взаємодії, групових формах організації та на рівні суспільства загалом актуалізує потребу у вивченні специфіки й характеру функціонування цього феномена, а також виявлення факторів, які сприяють її підвищенню з метою формування та розповсюдження в суспільстві культури довіри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останнім часом проблема довіри набула особливого значення у зв'язку з активним розвитком теорії соціального капіталу, яка передусім зв'язується з працями Р. Патнema, П. Бурдьє, Дж. Коулмена, Ф. Фукуями.

Постановка завдання. У дослідженні ми намагалися визначити, чи дійсно соціальний капітал ґрунтується на високій довірі в суспільстві, а також рівень міжособистісної довіри в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших методологічних підходів до дослідження соціального капіталу як особливого виду ресурсу стала концепція

французького соціолога П'єра Бурдьє [1]. П. Бурдьє, як і низка його сучасників, доповнив традиційну схему соціальної стратифікації новим, більш гнучким підходом до розуміння таких соціальних категорій, як статус, соціальна мобільність, влада.

П. Бурдьє описував такі категорії капіталів: економічний, соціальний, політичний, культурний, символічний – як тісно пов'язані та взаємовпливаючі один на одного. Він уважав, що вищезазначені капітали є факторами розподілу влади в суспільстві, що задають контур соціальної структури суспільства.

Концепція П'єра Бурдьє стала однією з перших моделей соціального світу як багатовимірного простору, вибудованого згідно з принципами групування й диференціації, де агенти і групи агентів займають позиції відповідно до тих властивостей, які здатні надавати їх власникам владу та силу в цьому універсумі. Таким чином, Бурдьє вводить поняття багатовимірного простору ознак, що характеризують акторів з погляду їх можливостей у боротьбі за місце в соціальній ієрархії. Багатовимірний простір ознак є основою для емпіричного вивчення соціальної стратифікації тих трансформаційних процесів, що існують у сучасному суспільстві. По мірі вивчення властивостей соціального капіталу все більшого значення набуває його роль у соціальних змінах, відкривається новий погляд на природу економічних взаємодій, а також таких ключових для сучасних досліджень питань, як інноваційний потенціал, успішність, довіра, криза системи. Вагомим підходом у сучасному інформаційному суспільстві, інноваційної економіки до визначення сутності соціального капіталу стала його конвертація в економічні ресурси (Я. Корнаї [2], Ю.К. Плетнікова [3], Р. Блом, Р.Х. Мелін, І. Сарно, А. Сарно [4] та інші дослідники). Однак саме поняття соціального капіталу є предметом активних дискусій і залишається досить відкритим для нових гіпотез, які прояснюють як природу явища соціального капіталу, так і закономірності його впливу на інші

ресурси людини. Низка вчених ототожнює соціальний капітал з характеристиками соціальних груп і організацій, інші вивчають соціальний капітал виключно як індивідуальний фактор особистісного розвитку.

Чимало дослідників схилиються до думок про колективну природу соціального капіталу, що суперечить ідеям П. Бурдьє. Починаючи з Дж. Коулмена, одного з перших, хто ввів в обіг поняття соціального капіталу через виявлення його надіндивідуальної природи, закінчуючи сучасниками, соціальний капітал характеризується як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що породжується в міжособистісній взаємодії, іншими словами, сукупність відносин, що породжують дії [5]. При цьому довіра, за Дж. Коулменом, складається з концентрації очікувань і зобов'язань. Дж. Коулмен робив акцент на нерозривному причинно-наслідковому зв'язку соціального капіталу виключно з колективною дією, а саме тими нормами й соціальними мережами, які цю дію організовують і направляють. Саме в цьому, на думку Дж. Коулмена, полягає відмінність капіталу соціального від економічного: якщо соціальний капітал належить групам, то економічний може мати конкретного правовласника. В іншому разі соціальний капітал має характер суспільного блага, але при цьому виробляється раціональним і вільним індивідом для отримання власної вигоди. У своїй сукупності цей процес неможливий без соціального контракту, наборів соціальних норм і соціальних обмінів, передбачаючи деякий базовий рівень довіри. Отже, за Дж. Коулменом, соціальний капітал похідний від соціальних мереж, але, незважаючи на міжособистісну природу й зону застосування, має свої особливі якості, які не зводяться тільки до соціальних ефектів від міжособистісних взаємодій.

По-перше, соціальний капітал – це ресурс, обмежений нерівним становищем членів соціальних мереж, а отже, і нерівним доступом до ресурсів цих мереж. По-друге, що, безсумнівно, ріднить це явище з капіталом матеріальним, ця форма капіталу може бути накопичена та збільшена внаслідок зростання згуртованості соціальної групи, взаємної довіри між членами, а також забезпечення можливостей доступу до ресурсів групи.

Обсяг соціального капіталу обчислюється ступенем включеності індивідів у мережі й характеристиками цих мереж (розмір, щільність, сила й інтенсивність мережових зв'язків);

По-третє, на відміну від капіталу економічного, соціальний капітал володіє особливою ліквідністю, тобто не може бути відчужений від групи, що його породила, але, тим не менше, може конвертуватися в різні соціальні блага.

По-четверте, соціальний капітал може бути конвертований в інші види ресурсів. Так, досягнення економічних благ стає можливим завдяки

гнучкій природі соціального капіталу: довіра, особисті зв'язки завжди знаходять більш короткий шлях, ніж пропонує бюрократична система, дають змогу досягати мети, уникаючи формальні шляхи, офіційні бар'єри. І, нарешті, здатен створювати ті самі ефекти соціальної фасилітації, які збільшують продуктивність праці без звернення до економічних заходів заохочення. Важливо відзначити й головну мету створення методології вивчення соціального капіталу, яку Дж. Коулмен визначив як «використання економічних принципів раціональної поведінки в аналізі соціальних систем, не обмежуючись при цьому розглядом економічних систем і виконуючи аналіз так, щоб не випадала соціальна організація» [6, с. 123].

Послідовники Дж. Коулмена розглядають соціальний капітал як фундаментальний етичний принцип сучасного демократичного суспільства. Згідно з концепцією Дж. Коулмена, економічна вигода соціального капіталу полягає в зменшенні витрат на організацію спільної діяльності, замінюючи громіздкі формальні правила колективної діяльності (що загрожують надмірним бюрократизмом і відсутністю інновацій) нелінійними зв'язками. Однак соціальний капітал потребує розвитку й інвестування, весь потенціал освоєння соціального капіталу Дж. Коулмен зводить до трьох основних форм застосування: обмін, інтеріоризація й екстеріоризація. Крім надіндивідуального, колективного рівня, соціальний капітал посідає не менш вагоме місце в системі життєвих шансів окремо взятого індивіда. Саме вплив філософії лібералізму звернув погляди дослідників соціального капіталу на актуальність і значущість його індивідуального вимірювання як атрибутів індивіда, котрі дають йому вагомі переваги в досягненні різноманітних життєвих цілей: захисту майна, кар'єри, доступу до інформації. Отже, на індивідуальному рівні дослідники виокремлюють такі залежні від соціального капіталу блага, як задоволеність життям, рівень здоров'я, більш широка і сприятлива соціальна ідентифікація, навчання й виховання дітей, збільшення можливостей пошуку роботи, звільнення часу, когнітивна простота (відсутність тотальної необхідності вирішувати всі проблеми самостійно); на організаційному – колективний додаток знань, зниження плинності кадрів, успадкування організаційної поведінки, можливість неформального підвищення кваліфікації; на рівні суспільства – полегшення найважливіших функцій соціального контролю, обмін соціальним досвідом, здешевлення бюрократичного механізму, солідарність.

Роберт Патнем також бачить у понятті соціального капіталу найважливіший сполучний компонент будь-якої успішної й потенційної соціальної організації. «Соціальний капітал, утілений у нормах і мережах громадської

участі, є, найімовірніше, попередньою умовою економічного процвітання, так як й ефективне самоврядування» [7, с. 80].

Саме Р. Патнем спробував створити емпірично вивірену (основану на результатах дослідження американського суспільства) трифакторну модель соціального капіталу: норми взаємності, довіру й соціальні мережі. Два перші чинники належать до соціально-психологічного виміру життєдіяльності індивіда. Тому Р. Патнем робить висновок на користь вивчення таких індивідуальних індикаторів, як сила контактів і їх інтенсивність, електоральна активність, участь у громадських об'єднаннях, задоволеність соціальними взаємовідносинами, довіра до сусідів, довіра до соціальних інститутів, почуття безпеки й дотримання норм взаємності. Групові показники є похідними від сукупного аналізу індивідуальних. Однак Р. Патнем пішов далі й зробив висновок, що економічні показники є залежними від соціальних, а економічна система загалом – результат розвитку соціальних відносин. Однак, на думку інших авторів, ця точка зору є занадто спірною, щоб відіграти якусь роль у розвитку уявлень про соціальний капітал.

Проте саме Р. Патнему належить заслуга емпіричного вивчення динамічного аспекту соціального капіталу. Р. Патнем першим вивчив та описав суспільні реалії США в 1970–1980-х роках, такі як значне зниження політичної активності громадян, громадських ініціатив, волонтерства, а також зменшення значущості обсягів колективного життя кожного індивіда.

Узагальнюючи підхід Роберта Патнема до розгляду природи соціального капіталу, можна відзначити, що останній виступає як породження громадської організації (точніше, її складових компонентів, таких як соціальні мережі, соціальні норми й довіра). Соціальний капітал дає змогу примножити результати розвитку людського й матеріального капіталів і всій системі вийти на новий рівень економічного розвитку.

Американський філософ Ф. Фукуяма, який розробив концепцію довіри як основоположної цінності сучасного суспільства, пов'язував між собою обидва явища – довіру та соціальний капітал – як взаємозумовлюючі й необхідні для розвитку соціальних систем. Соціальний капітал, отже, характеризує «потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами» [8, с. 30]. Місце соціального капіталу в структурі суспільних відносин Ф. Фукуяма визначає через «набір неформальних цінностей або норм, які розділяють члени групи і які роблять можливим співробітництво всередині цієї групи» [9, с. 52].

У лекції «Що таке соціальний капітал?», яка проходила в Києві, Ф. Фукуяма, директор програм міжнародного розвитку в університеті

ім. Джона Хопкінса, надає таке його визначення: «Це норми, неформальні норми чи цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей. Це може бути як мала група, яка складається з двох друзів, котрі допомагають один одному з переїздом в іншу квартиру, так і велика група, наприклад, корпорація чи в деяких випадках суспільство загалом» [10].

Стрижнем соціального капіталу Ф. Фукуяма вважає довіру. Розглядаючи соціальний капітал як певний потенціал суспільства, він відмічає, що цей потенціал виникає лише за наявності довіри між членами суспільства, тобто довіра – це основний складник соціального капіталу, який означає в членів співтовариства очікування того, що всі його члени будуть вести себе чесно, більш-менш очікувано, з увагою ставитись до потреб оточуючих, жити в злагоді зі спільними нормами [9].

Типології довіри, яка є одним із найважливіших неформальних інститутів, будуються на основі декількох критеріїв. Найчастіше звертають увагу на необхідність розрізняти довіру:

- міжособистісну, тобто довіру між людьми;
- інституційну, тобто довіру людей до соціальних інститутів і їх представників.

Деякі вчені, використовуючи, по суті, той самий критерій, виокремлюють горизонтальну довіру (довіра до людей) і вертикальну довіру (довіра до уряду, органів правопорядку, військових, церкви, профспілок). Важливо підкреслити, що міжособистісна довіра є фундаментом будь-якого суспільства, а інституційна довіра – це основа життя складноорганізованих суспільств, де існують спеціальні організації, які генерують і підтримують «правила гри».

Предметом статті є визначення рівня міжособистісної довіри населення сучасної України та її диференціація за різними ознаками.

Задля розуміння бідності/багатства України на соціальний капітал важливу роль відіграють міжнародні компаративістські дослідження, в рамках яких Україна порівнюється з іншими країнами. Найбільш цікавим є проект World Values Survey (WVS)¹. Скористуємося даними з шостої хвилі проекту, яка проходила з 2010 по 2014 рік.

Аналіз довіри часто починають з виміру узагальненої (генералізованої) міжособистісної довіри, тобто довіри до людей загалом. Респонденти відповідали на запитання: «Чи можна довіряти більшості людей?»

Можемо побачити, що лідером є Нідерланди. У групі лідерів традиційно знаходяться Швеція і Китай. Рівень особистісної узагальненої довіри в цих країнах традиційно перевищує 50%. Україна знаходиться серед країн, у яких рівень довіри не перевищує 25%. Але порівнюючи його з іншими постсоціалістичними

¹ <http://www.worldvaluessurvey.org>.

країнами, можемо зазначити, що Україна знаходиться в групі лідерів.

Цікавою може виявитися диференціація довіри за певними ознаками.

Залежно від віку, респонденти поділені на три вікові групи, кожна з яких володіє приблизно однаковим рівнем довіри (таблиця 2).

Залежно від рівня освіти, також не можна виявити принципів відмінностей. Однак треба зазначити, що респонденти з неповною середньою (25,9%), неповною вищою (25,5%), повною вищою чи з науковим ступенем (25,5%) мають трохи вищу довіру порівняно з іншими (таблиця 3). Для більш повного розуміння рівня освіти наводимо його назву в оригіналі та перекладі.

Наступною є диференціація за типом зайнятості (таблиця 4). Як бачимо, найвищим рівнем довіри володіють студенти (33,8%). Цей показник уже перевищує третину від 100% і наближається до рівня довіри в розвинених країнах. Цікаво, що домогосподарі (9,9%), тобто

«добровільні» безробітні, мають рівень довіри нижчий, ніж вимушені безробітні (14,1%).

Якщо розрізняти респондентів за регіоном мешкання, можна побачити, що Східний регіон суттєво перевищує інші за рівнем довіри (30,2%), а найнижчий рівень довіри – у західному регіоні (15,9%) (таблиця 5).

Залежно від розміру населеного пункту, найвищу довіру можна помітити в містах з населенням від 20000–50000 і 50000–100000 (таблиця 6).

Далі подивимось, наскільки відрізняються рівні довіри залежно від соціального класу (таблиця 7). Найвищим рівнем довіри володіє робочий клас (25%), в аутсайдерах знаходиться нижчий клас (18,3%).

Ця диференціація видається цікавою ще й тому, що респонденти самі зараховували себе до того чи іншого соціального класу (суб'єктивний підхід). Ураховуючи кількість респондентів у кожному класі, до якого вони себе зараховували, ми можемо побудувати структуру українського суспільства.

Таблиця 1

Загальна довіра до людей в Україні та інших країнах, у %

Країни	%
Нідерланди	66,1
Китай	60,3
Швеція	60,1
Німеччина	44,6
Японія	35,9
США	34,8
Росія	27,8
Україна	23,1
Польща	22,2
Аргентина	19,2
Іспанія	19,0
Грузія	8,8

Таблиця 2

Диференціація рівня особистісної довіри за віковими групами, у %

	Вік		
	до 29 років	30–49 років	50 років і старше
Більшості людей можна довіряти	25,1	22,2	22,8

Таблиця 3

Диференціація рівня особистісної довіри за рівнем освіти, у %

Рівень освіти	%
Початкова середня освіта (Incomplete primary school)	25,9
Повна середня освіта: технічний/професійний тип (Complete secondary school: technical/vocational type)	20,9
Неповна середня освіта: підготовчий до університету (Incomplete secondary school: university-preparatory type)	21,5
Повна середня освіта: підготовчий до університету (Complete secondary school: university-preparatory type)	22,6
Неповна вища освіта (Some university-level education, without degree)	25,5
Повна вища освіта чи науковий ступінь (University-level education, with degree)	25,5

Таблиця 4

Диференціація рівня особистісної довіри за типом зайнятості, у %

Тип зайнятості	%
Повністю зайняті	23,9
Частково зайняті	27,6
Самозайняті (фрилансери)	18,9
Пенсіонери	22,8
Домогосподарі	9,9
Студенти	33,8
Безробітні	14,1
Інше	25,9

Таблиця 5

Диференціація рівня особистісної довіри за регіоном мешкання, у %

Регіон мешкання	%
Захід	15,9
Схід	30,2
Центр	26,1
Південь	20,7

Таблиця 6

Диференціація рівня особистісної довіри за розміром населеного пункту, у %

Розмір населеного пункту	%
Менше ніж 2000	19,7
2000–5000	18,4
5000–10000	19,9
10000–20000	20,5
20000–50000	28,3
50000–100000	28,9
100000–500000	25,3
Більше ніж 500000	25,0

Таблиця 7

Диференціація рівня особистісної довіри за соціальним класом, у %

Соціальний клас	%
Вищий клас	24,6
Середній-вищий	23,1
Середній-нижчий	22,0
Робочий клас	25,0
Нижчий клас	18,3

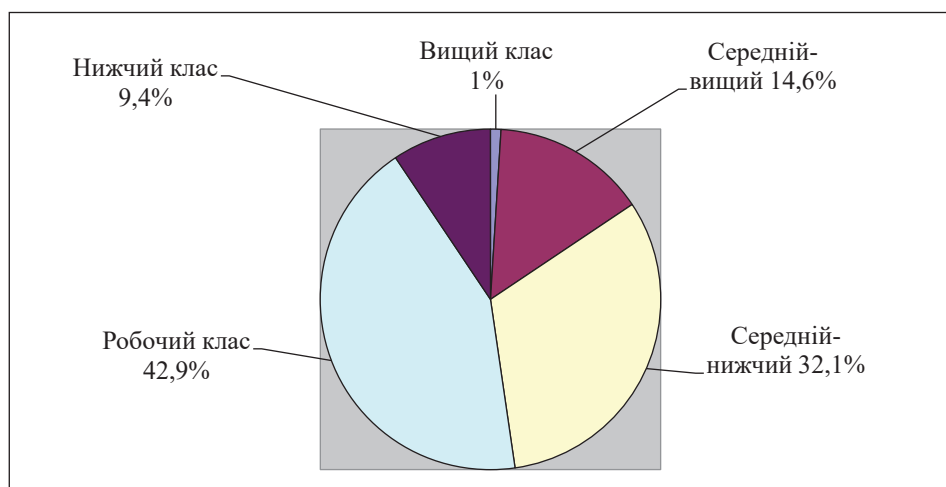

Рис. 1. Структура українського суспільства (суб'єктивний підхід)

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз місця довіри в системі понятійно-термінологічного арсеналу соціального капіталу дає змогу підсумувати, що соціальний капітал реалізується через наявні норми неформального спілкування, довіру. Довіра як складник соціального капіталу є продуктом тих моральних норм і цінностей, які склались і функціонують у конкретному суспільстві, з урахуванням його культурної специфіки.

І поки рівень довіри буде нижчим хоча б за рівень недовіри, жодні реформи в країні не будуть мати високої ефективності, а людей ніщо не спонукатиме до самоорганізації й співпраці, а рівень соціального капіталу зростатиме лише на формальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдьє П. Социология политики / пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
2. Корнаи Я. Честность и доверие в переходной экономике. Вопросы экономики. 2003. № 9. С. 4–17.
3. Плетникова Ю.К. Социализация капитала: проблемы и перспективы. Социологические исследования. 2007. № 12. С. 22–32.
4. Социальный капитал доверия и менеджериальные стратегии / Р. Блом, Х. Мелин, И. Сарно, А. Сарно. Мир России. 2005. Т. XIV. № 2. С. 126–159.
5. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 121–139.
6. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 121–139.
7. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь. Мировая экономика и международные отношения. 1995. № 4. С. 63–70.
8. Фукуяма Ф. Великий разрыв. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 430 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. 730 с.
10. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? День. 2006. № 177. С. 4–17.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 5

Коректура • О. Буркало

Комп'ютерна верстка • Н. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 12,59. Ум.-друк. арк. 13,49.
Підписано до друку 25.01.2018. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.